

Ю Р І Й

Л И П А

БІЙ

ЗА

УКРАЇНСЬКУ

ЛІТЕРАТУРУ

ЮРІЙ ЛИПА

БІЙ ЗА УКРАЇНСЬКУ
ЛІТЕРАТУРУ

„НАРОДНІЙ СТЯГ“
1935

Зрозуміти свій час, зрозуміти людей, людські стремління й конфлікти, і зрозуміти—окреслити місце власної духової раси та її письменства серед людства—це внутрішній наказ цієї книжки.

Вона повстала з прихильності до всіх творчих проявів української духовости, з любови до української крови. Тому тут на першому місці—жива, духова подія, а не система,—спостерегання, а не теорія.

Є в такому сприйманню радість, як від подорожування. Бо не завжди потрібно чогось у духовости доводити, але завжди варто багато побачити і вразно окреслити в своїх духових мандрівках, для нас, Українців, може важніших, ніж мандрівки географічні. Отже, говорячи про цю книжку, маю на думці подорожі по духовому світі своєї й чужих рас.

Різнородність зявищ, органічно звязаних з українською расою охоче можна прийняти. Велика раса може дозволити собі на різнородність.

Та не може дозволити на брак внутрішньої гієрархії почувань, на брак органічного звязку з джерелами духової сили. Бож тоді згине її духова великість і її тривалість у часі. Є події духові, що їх треба взяти, є й такі, що їх треба відкинути. Тимсамим ця книжка стає одночасно і оглядом, і оцінкою духових подій у ділянці літературній. Отже в цій подорожі, як і в кожній мандрівці, річ іде про те, щоб побачити і назвати.

В цьому окреслюванню зявищ нашої літератури мене цікавила тільки духова подія, що виринула з твору чи творів письменника, а ніколи — особа. Хиба що та особа була чимсь більшим ніж подія, але таких осіб є мало, і вони самі творять періоди подій, як от Селянський Король, чи Батько Дефетистів.

В своїх описах і спостереженнях звертався я не раз по слова до людей півдня і заходу Європи. Подаючи перекрій часто цілих світоглядів, не можна було обминути подавання цитат. Цитати тут потрібні, як найвиразніщі гасла найвиразніщих постатей. Зрештою, коли хто має що до сказання, то цитати йому напевно в цьому не заваджатимуть, а хто не має про що говорити, тому не може і вся демагогія лірика, і все верхоглядство газетяра.

Важнішим є підсоння цієї книжки. Підсоння її творить стремління до найвищого зусилля в ділянці духовости. Теперішні часи, це часи духових синтез. Щож у таких часах має чинити мислитель? Може хиба тільки давати недрібні обриси річей і відважні мислі.

Такий клімат напруження виправдує назву цієї книжки — „Бій“. Бо тут є й підготовка терену, (як статті про творчість письменника: „Розмова з наукою“, „Організація почуття“, „Боротьба з Янголом“ і „Розмова з Заходом“) є й генеральний бій, (як „*Campus Martius*“, „Боротьба з Десятицятим“, „Селянський Король“), є й зміцнення терену бою, (як „Розмова з минулим“ чи „Сіра, жовта й червона“). Все разом на те, щоб прийшла нова література Українців.

БОРОТЬБА З ДЕВЯТНАДЦЯТИМ

I.

Романтизм був, правдоподібно, початком девятнадцятого століття в духовості. Однак по стількох працях німецьких, французьких і словянських дослідувачів трудно булоб прийти до виразнішого окреслення романтизму, цього початку століття такого важного для нас. Тепер по Великій Війні можемо хіба тільки окреслити вражіння від руїн романтизму, як цілоти. Вражає нас у ньому якась плоскість, неорганічність, якась паперова декоративність, що виразнішає при прирівнянню романтизму до потужних руїн античної літератури, прецишних часів ренесансу, чи суворости середньовіччя.

Колиб ми окреслили вражіння від нього, то це булоб вражіння як від пересади, як від декораційної пересади. Здається, всіх романтиків єднає чиста шарпанина за декораціями. Вальтер Скотт кидається до рідного гірнякофільства (вроді нашого козакофільства), Байрон, Лямартін, де Вінї — до фабули з Оріенту й Біблії, брати Грімми — до старонімецькості й етнографізму, Рилеєф — до лицарства підбитих Українців (Наливайко, Войнаровський), Улянд — до легенд цілого світу, Новаліс розпливається в метафізиці, Гіго ідеалізує льока в „Рюї Блязі”, видеклямує Еспанію на сцені і помпатично виставляє екзотику особи: потвори й злочини, повні поверховної несамовитости. Макферсон створює шотландського псевдо-Бояна („Пісні Оссіянові”), Жорж Занд знаходить свою декорацію в псевдоселянськості, тай наші романтики 30-х років, як Срезневський, Филомафитський, Шпигоцький, Пассек, бавляться в неглибоке козакофільство, бо „минулося козакування Ії (України) на полях битв, не буде класти Козак свого меча на терезах Доли; нехайже закозакує він на полях солодкого піснеспіву”.

Одні з романтиків ідуть за Кальдероном, другі за Вергілієм, треті за Шекспіром — але що їх властиво єднає поза більш чи менш анархічним декоратизмом (обіймім цієї назвою всяких Роб-Роїв, Манфредів, Наливайків, Фарисів, духи, привиди та звичаї)?

Найчастіші почування, висловлювані романтиками, мають у собі щось із нещасливости: це — нещасливе кохання, це — втеча зламаного життя у глиб природи, це — втеча в варварство й примітивізм, як у спочинок, це — меланхолія і резигнація сильних одиниць, це, — коли і зрив, то зрив, що не вміє собою кермувати, це — безфоремний бунт на сліпо.

Звідки зродилася ця туга і нещасливість романтизму? Моруа (Maurois) пояснює меланхолію Байрона, як і цілого романтизму, „закидами совісти в душі м'ясоїдів”, тих, що (додаймо для ясності) переходять на вегетаріанство. По жорстоких війнах за і проти Наполеона, по розбудженню наскоками племен і народів Європи, по великих злочинах і великих пробах — войовники устаточнюються.

Ферменти недавнього ще застаються в духовім життю. Недавні войовники тепер шукають тільки мальовничих поз, неглибокої містики, бавляться в демагогію сентименту, — вони вже не провадять народніх мас, але кокетують мужичків (М. Вовчок, Тургенев) вони подивляють відвагу шотландських клянів, козацьких лицарів, чи яких-небудь джаврів, але не мають охоти запроваджувати це в своїм життю. Вони деклямують про злочини і привиди, але в їхньому життю і ці злочини, і ці духи давно вже земеритовані.

Бо вони переходять на вегетаріанство.

Це — прощання з відрухами в ім'я урегульованості, це — тужливе розстання з глибинами почуття в ім'я легкого сентименту. Це одиниці прощаються з давнім, власним життям, бо ось надходить система, це індивідуальності покидають свою необдуманість, спонтанічність, бо зближується певність стадного життя і обдуманість будуччини матеріалізму.

Роки приносять зміни. Візьмім для прикладу один із них. Під 1820 роком європейської історії стоїть обіч написання романтичного „Івангоє” Вальтер Скотта та нарад Священного Альянсу над розрухами у ще незаспокоєнім Неаполі — повстання Бідермаєрського стилю в Німеччині, початок продукції сталі *en gros* в Англії, відкриття кофеїни, хиніни і нафталіни і... так характеристичні для дев'ятого віку, закладини першої організації клякерів у Парижі (Assurance de succès dramatiques). Зближується вік нагромаджень відомостей, стабілізації торгівлі, розбудови промислу, і вік міщанського самозакохання, вік газет, адвокатів і клякерів.

Критик Г. Лянсон може найближче підійшов до суті романтизму, кажучи про „почування, позбавлені регулярного виходу”, що наповнили літератури Європи скаргами, протестами й тугою. А одночасно ці романтичні протестанти не кликали життя до чину, а самі такою літературою „зменьшували свою здібність до чину”.

Це — завмирання великих традицій бойового індивідуалізму і бойової збірності: релігійних воєн, селянських революцій, Київської великокнязівськості, Краківської королівськості, єзуїтів і кальвінізму, козацтва і кондотерства.

Тепер має бути все упорядковане і може, навіть, зуніформоване. Попереднє неспокійне життя століть скінчилось безсилим неспокоєм романтизму.

II.

Тепер панує нова духовість, що повстала з великої наукової і філософської ферментації 1670 — 1715 років, що перейшла вогонь французької революції і воєн за новоримську, Наполеонівську імперію.

Тепер настали часи Боруха Спінози, що заперечує в своїм „Політично-теологічнім Трактаті” (1670) божеськість Св. Письма і авторитет божеського права, це часи Фонтенеля (Fontenelle), що в ніщо не вірить крім науки, часи емпіриста Льюка (Locke), вільного будівничого Коллінса (Collins), і врешті Руссо, деправатора рас і одиниць, та абата де Сен-Пєра (Saint Pierre) (1737—1814), що пропонує заснувати „Лігу народів” у Франкфурті, або Женеві.

За цими постатями, за безвірницьким цинізмом Вольтера, за огидною розперізаністю Руссо, за сентиментальністю суспільників і раціоналізмом науковців стоїть найважливіше — певність. Певність забезпеченої і спокійної будуччини. Повстали непомильні рецепти для людини — більш практичні і зрозумілі, як відвічні вказівки глибокого почуття, зроджені в боротьбі за своє „я”. Фільзофія нематеріалістична — в погорді. „Нам будуть фабрики кувати ідеали” (В. Самійленко). По каламутних хвилях романтизму, по його жалях і скигленнях, — все стає ясним і обліченим, як тенденція романів Золя, Пруса, Чернишевського, чи Берти Зуттнер. Коли давніше були часи збірних почувань рас у формі військ, армій, орденів, еліт, королівств, навіть орд (хоч і хрестоносних), то тепер ідеалом — позем мирних стад, якесь льокальне „Товариство Зєдинених Словян”, чи якесь ширше „Зєдинених Європейєн”.

По упадках і льотах, по страшних війнах, фанатизмі, голоді — все скатальовано, все занумеровано, все сплосчено доктриною найбільш нівеляційною, яка була в Європі від початку її історії.

Європа забезпечується від несподіванок.

По стількох століттях всеєвропейської бурі і змагань — раптом понаполеонівський інтервал 1820 — 1830 — 1848, а потім уже цілковите зодностайнене століття 1848 — 1914.

Світ поділено між кількома європейськими партнерами. Тепер взагалі може бути тільки мала гра, всі великі ставки розграбовано. Кольонії міцно присилєні, ссавки великих держав ссуть регулярно свою поживу, сфери впливу означєні на кріпко.

Півєнь Галлії ситий і товстий не підлітає більш і нікого не хоче будити. Наполеонівський імперський дух зникає у Франції: кольонії в Африці здобуто, властиво, проти волі еліти й суспільства. Буляндизм даремно підносить імпондерабілії слави — він упадає безсило разом із своїм безсилим генералом.

Єготики письменства 19-го віку — смішні тепер. Смішні ці постаті Лєрмонтовського — Пєчоріна, Рафала — Жєромського, Онегіна — Пушкінівського, вкінці Винниченківського — „Мефістофєля”. За ними нема змісту чину, а їхня туга за чином, туга що не вміє хотіти, — понижуюча.

Вони затруєні ситістю!

Може в них і є кров хижаків і переможців, але вони розговстіли. Ціле століття можна булоб назвати століттям ситости. В цій атмосфері снобістично-позєрської духовости Європа безпечальна,

жирна, надута і нахабна експлуататорка слабших, бере ренту за свої минулі століття і за своє теперішнє виняткове щастя в матеріальних посушеннях.

Європа не здобуває, не бореться за свою духовість, як попередні століття, вона ціле століття застається на тому самому ступені розвою збірної духовости. В Австрії до кінця століття триває дух Меттерніха, — нівечення деспотичною бюрократією духової еліти орденами й титулами, в Англії — механістичний ритуал вікторіанізму, у Франції — третя республіка з релігією дрібних ощадностей, в Росії — косарняний дух Миколи I-го. Скрізь на першому місці — великодержавні механізми — системи.

Коли Європа матеріальна стриже купони з ренти, Європа духовою заспокоїлась на посаді.

Тепер в Європі панують теорії, що все передбачують і раз на завжди забезпечують від потрясень. Ці теорії леліє молодь, оспівують поети. Це — поезія тиші. Один з горьківських персонажів (здається в „На дні“) натхненно деклямує оточенню „Честь тому шаленцю, що навів на людство сон золотий“. Золотий сон — це ідеал, це те, що до нього мають стремити всі. Теорії не для відважних умів, але для всіх. Бо тепер в Європі 19-го століття приймають тільки такі теорії. Тільки те думання цінне, що дає „загальне успокоєння схвильованих умів“, загальну ситість, загальну матеріальну безжурність. І то все за ніби невелику ціну нахилення, надламання індивідуальности до устabilізованя, посади.

Посада. Посада з великого „П“ — це символ духовости дев'ятого століття. Щось чого досі не було в історії Європи — бюрократизм теорій, бюрократизм мізків.

Мізки європейські, здавалось, не мали чого турбуватися, — будучність була проста, як регулярна реалізація солідних векселів. Згадаймо, що саме в дев'ятнадцятому столітті вперше почали виставляти векселі не тільки купці, але й приватні люде.

Сталось більше, — векселі почали виставляти цілі теорії, цілі напрями інтелектуалістів. Векселі більш чи менш короткотермінові виставляв марксизм робітників, месіанізм поневолених народів, лібералізм покаліченої урядом інтелігенції. Згода особи чи групи людей на прийняття такого векселя запевнювала їй по певнім часі цілковите блаженство, безчинність думання — духову посаду, а не раз, навіть, і матеріальну.

Ліпші посади були для ініціаторів: для робітництва (з селянством у підсусідках), для російської ліберальної інтелігенції (з автономічними українською й польською інтелігенцією у підсусідках), для шляхти угорської, чи польської (хоч і з кріпацтвом для власних селян).

Великі, державні комплекси старалися як не підтримувати, то хоч освоювати більшість таких теорій. Теорії ці, освоєні, навіть, у таких державах, як Австрія, чи Росія, не згадуючи вже Німеччини, теорії ці ліцитовано не гірше від акцій. Вони мали свою пресову чи парламентарну биржу. В тих часах було усталено градації, що

за ними мали розвиватися суспільства, кляси, еліти, письменники, особистости і т. д. Все внутрі теорій було поділено на кляси, паралелки, і фреблівки для недорозвинених духово.

Всі панівні тодішні теорії мали багато подібности (особливо в тактиці), і думка про єдність „європейської нації“, властиво, поширилась автоматично. Шей досі покутує з такою теорією дуже спізнений Р. Дмовський, плятонічний донжуан теорій, і великий адо-ратор „європейської нації“.

Лишень він, як і Куденгов Калерджі, непотрібно шукає тепер тої єдиної „європейської нації“, — вона в своїх обрисах існувала перед Великою Війною.

Трудно знайти щось поза здібностями в цих Брандесах, Драгоманових, Пісарьових і Брюнетерах, щось, що давало б вражіння скелі, острова серед людського моря, як це дають мислителі. Швидше, здаються вони нам урядовцями до більш чи менш спеціальних доручень Всеєвропейського Бюро Інтелектуалістів, узнаного всіма великодержавами.

Зрештою, узнавали його не тільки держави, але й революції.

Революції гноблених народів також старалися мати для своїх цілей такий плащик теорії — векселя на Посаду. Здається що рахували при тім на евентуальних аспірантів-союзників не менше, як на свої сили. Тодіж з'являється дивне гасло „За нашу й вашу свободу“ людей, що билися, властиво, за свою свободу. Тодіж повстає вперше ідея т. зв. ягайлівська з одного боку, і всесловянська з другого боку українства, обидві з ініціаторами, і з зарезервованими посадами для слабших, але слухняних народів.

Та на ліцитації таких ідей перше місце моглаб отримати ідея проф. М. Грушевського. Її добре висловлювали Київські сатиричні журнали з 1917 р., що змальовували професора у власняниці серед негрів і білих, з патерицею в руці, і з підписом: „І поїдоша апостол Михайл і проповідоша федерацію народам всього світу!“

Правда, що були в той час одиниці, які не бавилися ані в ідеї векселі, ані в ліцитації, ані в здобування кредиту серед панів із Всеєвропейського Бюро Інтелектуалістів. Жорстокий Сорель, батько Муссолініх і Донцових, стали героїчність духа в робітництві, Трайчке, Момзен, Шлегель приготують душі німців до єдності й енергії, Вагнер дає ім міти, Карлейль і Кіплінг сповнюють англійських гандлярів почуванням глибшої місії. Письменники — чех, Махар упокоюється Тацитом, поляк, Сенкевіч вчиться писати свої расистівські романи на баталістичних полотнах паризьких музеїв, але палкий велитень поезії, Ніцше, падає задавлений апатією оточення.

Треба признати, що й не всі урядовці Всеєвропейського Бюро Інтелектуалістів були дійсними урядовцями, стрижіями купонів. Ф. Ляссаль був далеко ближчий до світогляду наших отаманів вроді Божка, як до соціалізму. Ерупівець М. Міхновський, автор розкішних сатир, був із світогляду конквістадором. Шевченко, хоч і Кирило-Методієвець, нічого не мав спільного з типовим урядовським

Кирилометодієвством Костомарова. Та їх „неурядовість” не змінила обличчя віку.

Вік посади триває. Вік утопістичних теорій, вік механістичний, нівеляційний, деправатор людей і народів, найплиткіший і найзаможніший з усіх віків Європи. З новими духовими течіями він не бореться — він розкладає їх, понижує і висміює.

А передусім — присипляє все нове.

Освоює неспокійні одиниці, наркотизує відродження рас. Коли хто потрудиться придивитись до передсмертних рядків Шевченка, очищених вогнем страждання від романтизму, побачить, як поет просто кричав віршом до Українців, щоб збудити їх із сну ситости. Збудити, бо найбільш боявся він, щоб його расу, приспану лукавими, не обікрали з її творчих сил. Так шарпає й кричить хтось до сонного, як зближається пожежа.

Міцкевич перед смертю зрозумів усе. Ціле життя вважає він даремно страченим у романтизмі. Він шарпається, щоб хоч щось робити, хоч абиякий легіон заснувати, хоч якось будити своїх розтовстілих Йовяльських. І не дарма існує легенда, що його ця химерна шляхта, ці Йовяльські, отруїли, щоб він не переривав їм спокою.

Бо переважили присиплювачі, а не будителі. І не тільки в нас були Михайли Драгоманови, були і в Польщі свої Володимири Спавичі.

Жахом сповнюється серце, як читаєм дрібязкові спогади О. Лотоцького з девятнадцятого віку („Сторінки минулого”), що в нас могло бути таке життя, таке ялове, урядовське тривання, бюрове самобивство, службове самоїдство.

„Служба!” говорили одні над Дніпром, „Бюро!” відгукувались другі над Дністром, „Служба!” повторював хор над Кубанню, „Бюро!” відгукувались інші над Ужом і Прутом „Посада!” відзивалась ціла земля Українців, за нею землі польські, землі чеські, німецькі...

На горі, в Україні „службове” надламування ініціативи й характерности, а внизу безконечні валки українських селян — на Сибір, на Закавказзя, або — до Північної Америки, до Бразилії... Тіж селяне, що zostалися, — побутовщина, матеріал до урядування.

Чиж так було тільки в Україні? Еміграція з границь Європи в „щасливих” роках 1850 — 1900 нараховує двадцять два мільйони найздібнішого, найенергійнішого елемента з усіх рас Європи. Втрат духових не зможемо облічити ніколи.

III.

Приходить 1914 рік. Кінець — небувалій тиші в Європі. Війна, та щея Велика Війна — то суперечило цілком духовости Всеєвропейського Бюро Інтелектуалістів, їх теоріям — векселям, їх світоглядом — акціям, цілому їх федералістично-нівеляційному кредитові.

А тимчасом майже не знайшлося противників цієї війни остільки голосних, щоб можна було їх голос почути. В Англії тільки самотній Р. Мекдонелд, письменник і політик, мав відвагу заявити, що

на його думку честь його краю вимагає нейтральної позиції, а у Франції молодий Жюль Ромен (Romains), ще з більшим темпераментом ствердив у своїм „Нехай буде Європа!” (1915), що європейці трапили в неволю привидів, і що війна — ідіотична й нікому не потрібна.

Але вже на молодого Ромена — Фарігуля накинувся в своїй книжці „Dans la mêlée” непомильний жрець інтелектуалістів — утопістів, Вандервельде, закидаючи письменникові, що той не хоче брати участі у „святім хрестовім поході”, у „війні за право”.

О такі вони, ці всі інтелектуалісти — утопісти, брали участь у немилі сердній різанині в середині Європи, у взаємнім нищенню культури, у нахабній вулишній колотнечі пропаганд, ганебних мирних трактатах, що понизили побідника не менше як переможеного. „Золотий сон”, ця обігова валюта девятнадцятого століття, перестав мати покриття.

Ніхто в Європі не захотів боронити ідей — векселів власним життям і власною кровю. За утопією урядовців духа — живі люде не пішли. Пішли за голосом прадавніх інстинктів.

Духовість девятнадцятого століття не витворилася зі змагань людської крові, і тої крові не змогла за собою попровадити.

По війні гасло „Бавмося, нарешті ми вернулись на Посаду!” не вистачає на довго. Письменство лехковійности з літ 1919 — 1923 (Р. Morand, Mac Orlan, Cendrар) заламується на Заході, здається, заламується і в Польщі. Часи Європи Посади і хвиля „Галлянтної Європи” стають усе більш віддаленими. Повертають часи тої Європи, що її гартували й виносили понад іншими країнами, Європи—вузла сильних расових індивідуальностей.

Європа зближується до того, чим була досі на протязі кільканадцятьох творчих, віруючих віків.

Час теорій-утопій, теорій-векселів минає. До матеріалістичних теорій—нема матеріальної підстави. Кольонії дають іще жнива метрополіям, але дають і жнива ненависти й вимог. Домінії відходять від центру. Раси Європи відвертаються від шильдів „Австрія”, „Росія”, „Бельгія”, ба, навіть, „Франція” і „Британія”.

Свіжоспечені нівеляційні теорії, ці всі техно-машино-науко-кратії тратять своє значіння нівеляційне.

Треба ствердити, що ще гасають по Європі висловники „європейського народу”, газетярі, утопісти, або й просто міжнародня ракалія. Але їм тяжко проповідувати свій ширший чи, вужчий коран: народи-„богоносці”, посадателі для інших народів, самі ледве кінці з кінцями зводять. Завалюється повоенна підстава цих усіх марксизмів, всесловянизмів, і всяких монголобудапештенських месіанізмів—Субсидія.

Є ще один край, як завжди спізнений, де покутує дух девятнадцятого століття. Це—край, де панує російська інтелігенція, дух Пісарьова і Нечаєва. Совіти, що пробують творити свій щораз безсиліший і понуріший апокаліпс економіки. Тимчасом творять

найбільший еклектизм минулого століття — потворне, ропуховате, роздуте Бюро Ідеї. Маркс і Ленін—це апостоли девятнадцятого, з усіма його штучками і вексями. Це Совіцьке Духове Бюро, це— за всяку ціну (навіть, за ціну кріпаччини) утриманий Резерват Віку Посади.

Це—там покутує туга за „гігантизмом” і розмахом з часів багатої експлуататорки Європи-Посади. Це—там ще покутує поема і простовісна монотонність у промислі й духовости. Це — там закликає Джугашвілі своїх духових і фактичних урядовців до „нового романтизму”. Це там ще має „золотий сон” девятнадцятого де-яке покриття. Звідти ще пливуть усякі євразійські, монголо-сферські і тому подібні теорії „для всіх, для всіх, для всіх”, „духова посада—всім, всім, всім”...

І тому може ще денеде модною є ця велика духова Посада — Совіти. Як спрагнено дивляться в їх бік різні безробітні посадовичі, звільнені історією і звільнені мистецтвом. Напр. А. Жід, старий; заслуний утопіст, приступає до комунізму, щоб мати „спокійну, духову старість”.

Неохоче дивляться вони на нове століття. Цеж лишень його початок, а який болісний початок. Героїзм духовости? — вони відвикли від цього. Вони мріють про поворот (хоч частинний) Всеєвропейського Бюра Духової Посади.

Може вона зосталася ще в Совітах? Там не треба боротися за своє духове „я”,—там лишень треба прийняти докладну, знайому систему. Бо тут на заході посадовичам усе тяжче жити: що робитимуть письменники без котерії і видавців, — що суспільники без парламентарного автоматизму?.. Посадо!..

IV

Нема Посади. Ідеї 18-го століття, збюрократизовані 19-м, а знищені Великою Війною, стали нежиттєвими.

Нарешті минуло це століття, століття найбільшого обману людства. Все було усталізоване, навіть людина, Людство, що завжди йде в невідоме—сталосся посадою. „Успокоєння схвильованих умів”—це тривало століття!

Століття спекуляції суспільними почуваннями, століття манер і мод у літературі, століття мовчазливої стабілізації релігій і безвірності...

Нема вигідного Бюра Всеєвропейської Посади. Нема відпочинку в утопіях, і нема заспокоєння в калькуляціях. Нема певности в будучині, і нема стрижіїв рент у сучасности.

Єсть тільки одна певність в Європі, та, що була від віків, — певність власного характеру і власної крові—раси. Єсть тільки довічна боротьба за власне „я” і „я” моєї раси.

Нема Посади в духовости.

Донедавна ще Українці склали прохання до Великого Бюра Європейської Духовости. Може тому, що воно не було на гербовім папері, Великий Бюрократ Європейськості не зволив нас зареєструвати, як слід. Тепер, від 1917 року Українці реєструються без прохань.

Але маємо досить ще в собі спадщини духового девятнадцятого століття. Століття майже порожнього для України, століття найбільш невикористаного для українського „я”, століття тіста з заглухлими дріжджами. Якіб не були важкі попередні століття, але з більшою гордістю можемо дивитися на них, як на девятнадцяте.

Цеж Гоголь надламав саме поняття Українців, зробивши з цієї швидкої, південної раси повільне, обезголівлене опудало. Цеж Драгоманів навчив боятись призначення власної раси. Чиж мало ще зосталосся в нас людей девятнадцятого, що вчать як утікати в еротоманію, в бонзівський еклектизм снобів, в хуліганство, в мрію про царство комуністичної Посади?

Втеча в віру в „успокоєння умів” у себе, у — „протверезіння умів ворога”, утеча в новий декоратизм...

Все одно куди, щоб тільки втікти від свого призначення.

Вік новий, вік відважний є тим призначенням.

На щастя входимо в те нове століття із знаком рунічним, норманським, знаком Київських конунгів-каганів. Знак цей вказує, що девятнадцятий вік був тільки епізодом у п'ятнадцятивіковій історії української духовости.

РОЗМОВА З НАУКОЮ

У вступнім слові до свого роману „Перед бомбардуванням”, що в нім описано передвоєнне суспільство, англієць Ситвел каже: „Щоб зрозуміти те, як далеко відійшли ми від тих часів, що про них оповідаємо, вистачить узяти образок моди зперед двадцяти літ і порівняти його із фресками на мурах острова Крети зперег тисячі літ перед Різдом Христовим. Таємничі мешканці того загиблого світу є без порівняння ближчі для нас своїми строями, а можливо й своєю філзофією, як наші власні батьки”. (Osbert Sitwell).

Поглиблення різниці між передвоєнним і повоєнним світом, або докладніше між кінцем XIX-го і початком XX-го століття, все збільшується. Сучасний європейський письменник все частіше пише повісті з кінця минулого століття, як повісті з далеких екзотичних країн. Коли людина дійсно носить у собі, як каже Валері, „всесвіт прагнень, спогадів, передбачень, мітів і оцінок”, то цей всесвіт змінивсь, набрав іншого освітлення, дістав іншу гієрархію. Іншу гієрархію—в імя інших вищих ідей.

Письменники всіх часів мали в глибині душі свою віру, своє очікування чуда. І не раз дуже несподівано його, те очікування виявляли.

Про Стефана Мальярме подають цю зворушливу подробицю: Поет розповідав знайомому, що його мала донька написала листа, а на конверті заадресувала: „На небо. До Бога“.

— І шож ви зробили з тим листом?

— Я заніс його на пошту,—відповів схвильовано поет.

Потім додав тихіше, задумливо: — Хто знає, може?...

А саме тоді, в ХІХ-ім столітті дозріла в письменстві релігія без абсолюту, зате з непомільним жерцем — природничими науками.

„В цих (коло 1873 р.) часах, — каже у своїх спогадах Анатоль Франс, — книжки Дарвіна були нашою біблією. Не можу не згадати тих благородних відвідин, що ми (молодь) склали старому *Jardin des Plantes*. Щодо мене — то я входив, як до храму, до музейних саль, переповнених найріжнішими органічними формами, почавши від довгих щелепів первісних плазів аж до пальців горіля“...

На тодшній нашій літературі селюбців і сентименталіків віра в науковий детермінізм не виявилася так виразно, як на інших літературах континенту.

Можемо згадати хиба яскраву, хоч і сковану матеріалізмом, постать молодого Франка. Він хоче бути холодним, він повторює з ваганням „*Ratio vincit!*“ і — соромливо укриває власний іраціональний зрив почуття („Зівяле листя“). Драгоманів проповідує в тих часах раціоналізм у мистецтві (Листок Громади, 1878, І).

Однак не тяжко уявити собі на столах нашої тодішньої письменницької молоді томи Дарвіна, Гекля, Дреперівської „Боротьби релігії з наукою“, Біхнерівської „Сили й матерії“. Бож і досі гасла історичного матеріалізму, позитивізму, наївної віри в мікроскоп і машину блукають по таких спізнених творах, як „Соняшна машина“ В. Винниченка чи інших В. Поліщуківських „Яринах Курнатовських“. Є в тих творах щось із популярної картини в галерії Третяковського в Москві, де змальовані наполохані і глибоко зворушені царські „мужички“ в кожухах перед першою (певне спрвадженою з чужини) „російською“ льокомотивою.

Ба, тоді цілий всесвіт окреслювала наука як величезну машину. Наука, „ця безгранична надія нашої генерації“, як її називає П. Бурже в своїх „Шкіцах сучасної психології“ (1882 р.), саме поняття людини обертає в поняття своєрідного механізму, де все діється після законів фізики, де нема місця на духові первні, ні на свободу волі. Старушок Ляметрі (*La Mettrie*), творець поняття „*L'homme machine*“, мігби бути з того світогляду задоволений. Людина-машина—колісцячко в природі-машині.

Г. Тен (*Taine*) теоретик позитивізму у французькій літературі чинить суд над тою змеханізмованою людиною, підметом законів науки:

„Треба вивчати людину, трактуючи її Я, як сполучення ряду дрібних чинів. Немає однолітоті, завжди приявної свідомості, що її можна було назвати—„я“. „Я“ є нічим іншим, як чергою образів,

що линуць через мій мозок, хороводом відчувань, що їх сприймає мій мозок. Поза довгою низкою булих випадків, — каже Тен, — нічого реальнішого в мені немає. Треба студіювати короля, чи генерала так, як студіємо хемічну субстанцію, треба студіювати факти і класифікувати їх. Довго зосередковувалася увага науки на зорях і річах, а тепер настав час, шоби вона зблизилась і до людини. Ось берегься вона до людини, озброєна інструментами. Триста літ досвіду довели їхньої докладності і облічили їхні можливості. Наука приносить із собою — мистецтво, мораль, політику і нову релігію. Нашою справою є ще нині ту релігію відшукати“.

Тоді вже П. Бурже, визнавець Тена, пробує відшукати її в глибокому змістом романі „Учень“ (*Le Disciple*). Молодий інтелектуаліст-учень—намагається експериментувати в житті в імя жорстких позитивістичних ідей свого відлюдка-професора. Але він сіє довкола тільки смерть і сам гине вкінці від кулі месника. Ще перед фізичною смертю він падає, духово зламаний. Уста його ронять гіркі слова:

„Завдяки своєму надмірному читанню я може уявляв собі гру пристрастей, як схему ідеально просту. Тільки пізніше я зрозумів свою велику помилку. Щоб окреслити вияви серця, треба шукати аналогії радше в світі рослинному (живучому) як у механіці“.

Неоперта на знанню людської природи доктрина може принести людям тільки загибель. Тому сам автор роману у вступі до „Учня“ натхненно остерігає молодого читача:

„Серед ідей, що тебе облягають, є й такі, які можуть у значній мірі позбавити твою душу здібности любити і здібности хотіти. Отже твердо усвідом собі те, що ті ідеї є лжою, хочби й як субтельні вони тобі здавались, хочби й як прегарні імена їх підтримували, хочби й як оздоблювала їх магія блискучих талантів. Надихуйся одним, виробляй у собі дві великі чесноти, ті дві великі енергії, що поза ними є лиш гниття і агонія, це — Любов і Воля! (*Amour et la Volonté!*)“.

Та то був лише відрух великого психолога і великого письменника. Той відрух не приніс великих змін. Великі зміни скоїлися в самій владарці світоглядів — науці.

Більш менш у тих самих роках (1890 р.) з'являється невелика праця незнаного учителя гімназії, А. Бергсона п. н. „Шкіц безпосередніх даних свідомости“.

По тридцятьох літах, коли Бергсон буде в авреолі слави, і коли Велика Війна буде закінчена, від появи цієї книжечки, багато осіб датуватиме новий світогляд, що зродився з найжорстокішої боротьби і найгострішої мислі сучасного людства.

Сателіти Бергсона і він сам, „найплодовитіший метафізик Європи від часів Канта, Ляйбніца і Шопенгавера“, не є ніяким закінченням епохи. Швидше історичний матеріалізм є її закінчення. „Висновки щодо філософії Бергсона ще мають прийти. Думка Бергсона це постійне впровадження. Вона впроваджує нову Методу і в цьому її заслуга“. Цілком слушно каже далі А. Скарес.

„...Бергсон поспішався, бо треба було звільнитися від низької матеріалістичної думки, рудиментарної і нужденної філософії, що панувала на Заході коло 1880 рр.” (Une heure avec A. Suarés”).

Бергсон не був сам у науці. Переворот в математиці і фізиці по досвідах Мічельсона-Морлея, Айнштайна, по відродженню ідей Рімана (Riemann) і Гавса розпочали нову еру. Шкільна наука зосталась та сама, але світогляд учених і дослідників змінився. Наука, як надлюдська сила, як наївна віра наших батьків, може викликати тільки усмішку.

Питання Айнштайна: „А чи ви узглядали становище обсерватора-спостерігача?” цілий час є перед духовими очима сучасного ученого і з того впливає ціла релятивність сучасних фізикальних і природничих наук.

„Наука, — синтезує А. Моруа, — не претендує до будови правдивої системи світу. Вона тільки пропонує здогади, що дозволяють на вяснення знаних фактів і, здається, малаб передбачити незнані. Але вона готова змінити ці здогади, оскільки вони перестануть бути згідними з явищами”. (Mit mitів—„Mes songes que voici”).

Позитивізм не може бути тепер релігією, бо чиста наука, наука сама зріклася абсолютних тверджень.

„Тридцять літ тому—пише славний фізик Дженс (James Jeans),— ми були переконані, що йдемо в наших розшуках до очевидности. Та очевидність малаб складатися з веремії атомів, що виконують безсенсовні танці, побуджувані сліпими силами. Нині, ми твердимо, що всесвіт починає нам виस्कравлюватись швидше в постаті великої думки, аніж великої машини”. („Новий світ фізики”). Далі роздумуючи над шляхами науки учений додає: „Закони, що їм підлягає природа, пригадують мені не закони, що регулюють рух машини, а швидше закони, що за ними йде композитор, пишучи фугу, або поет, komponуючи сонет”...

Захиталося найосновніше правило науки, — правило причинности. Теорія квантів нищить його в світі фізики. „...Течія науки пливе до немеханістичної очевидности”.

Релятивістичний ідеалізм Бергсона, релятивізм фізично-математичних наук разом із експериментальним релятивізмом багатьох суспільних і політичних вірувань — це завершення величезного перевороту, що стався в духу еліти земної кулі.

По цім перевороті, що знищенні стількох фікцій, по офіційному признанні безсилости науки в житті людства—не бракує голосів сумніву.

„Чиж людство, — питається Г. Ражо в своїй праці про Бергсона, — зможе тепер себе само оцінити, передбачити своє призначення?” (Rageot—H. Bergson: L'Intuition, 1933).

Ні, відповідає письменник Суарес (Suarez). „Чиж інтелект має скінчитися на негації? Але деж там: він тільки підвищений до більше повної трансформації, як кажуть математики. Науки довершаться любовю, що є виною і відкупленням життя”.

По цім перевороті зосталось лиш одно певне — людська істота.

Коли в минулому було важне те, що обсервуємо, — тепер важнішим є становище обсерватора. Коли людська натура давніше була на узбіччі теорій, їх підметом, тепер стає їх—предметом. Джерелом усього є людська думка.

„Все, що не є подумане, не існує,—говорить нині учений. Сказати, що є в світі щось, що не є думкою — це беззмістовне твердження”. (H. Poincaré. La Valeur de la Science).

І в тому є визволення людської натури.

В центрі всього, як в далеких віках цивілізації Крети чи в не таких давніх віках Відродження, стала Людина, або життя людське, тканина з побоювань, прагнень і пристрастей.

ОРГАНІЗАЦІЯ ПОЧУТТЯ

I.

В Кенсінгтонському Льондонському парку стоїть пам'ятник... духові. Усміхнений хлопчик на скелі показує дрібною ручкою поперед себе, немов запрошував-говорив: „іди вперед, спробуй, — побачиш, що тобі вдасться!” Це пам'ятник Пітера-Пана, героя фантастичної епопеї нашого сучасника Джемса Баррія (Barrie). Пітер-Пан—це непереможний, зручний і веселий дух щастя, оптимізму, безмежної віри в себе.

Пам'ятник вартий духа найщасливішої з націй світа.

Та чи й не варто поставити пам'ятник образіві — постаті, що додає сил людині в життєвій боротьбі? Сама згадка про нього викликає приплив бадьорости. А тих припливів щоденне, складне буття людини потребує як найбільше. Передусім тяжким є його життява скомплікованість і внутрішні суперечности.

Для багатьох людей очевидність є, як книжка, що її вони читають сторінка за сторінкою і то дуже зблизка. Вони не спостерігають нічого поза рядками, що їх відчитують. Іншим людям очевидність здається неповними, бурмотливими, несформованими фрагментами, що їх треба скомплетувати власними силами, взяти в карби власною уявою”. (E. Jaloux).

Той другий тип сприймання вражін є частіший у наших часах. Зрештою, кожне сприймання життя в початковій фазі є фрагментарне.

„Вглядімося на мить у душу звичайної людської істоти протягом пересічного дня. Одиниця отримує міріади вражін — фантастичних, або звичних, каламутних, або різьблених чітко, як на сталі. Вони приходять з усіх боків, як безконечний дощ несчислимих атомів. І відповідно до того, як вони спадають, як сполучуються, щоб створити життя понеділка чи вівторка—інакше укладається їхнє зацентрування”. (Virginia Woolf).

Вражінь-побуджень є мірияди. Психологічні досліди разом із електрофотометричними мірами довели, що на кожне побудження організм людини відповідає міриядами реакцій, переважно несвідомих. Однак і свідомі вражіння людини мають усі прикмети хаосу.

В останніх десятиліттях повстала, навіть, група талановитих письменників, котрі вважають, що роля, скажимо, романіста полягає власне на тому, щоб тільки нотувати біг цього безконечного потоку вражінь, не силкуючися давати фабули, симетрії, інтриги чи характеру.

„Чи ж то не завдання повістяра вхопити цей мінливий, незначний, безформний дух, його ухили або скомплікованості? Це повинен показувати письменник, домішуючи до того як найменше зовнішніх фактів“.(Virginia Woolf).

Ірландець Джеймс Джойс (Joyce) так і чинить: на 600 сторінках свого роману (Ulysses) він описує лишень один день людини. Цій методі рідні і кількоповерхова акція романів Дос-Пассоса, і кінова скалковість контрапункту Гекслія (Huxley). Знана й давніше (Ляйтнант Густль — Шніцлера), ця метода розвинулася саме в повоєнних часах.

II.

Від „літератури міриядів вражінь“ можна було сподіватися багато: передусім багато неподібних до себе творів, бо ж кожний день людини є інший! Здавалосяб, кожен новий день мігби бути новою темою. Вже сама кількість тем булаб незлічима.

До деякої міри завдячують цій методі своєрідну свіжість такі твори, як „Кімната Якова“ В. Вульф, чи кілька блискучих сторінок Моріяка або Форстера. Лише засяг тем не збільшився. Темі залишилися ті самі, одвічні й знані.

Над цим варто спинитися. Досліджуючи людські почування, — ствердимо: число тем є обмежене. Якесь зачароване коло, поза яким література перестає бути цікавою, нічого не говорить до читача. Розпучливі проби імажиністів, футуристів не створили нічого нового в тематиці людських почувань. Ані вибрики Марінеттія в „Mafarca le futuriste“, ані інтелігентські пошарпи Михайличенка в „Блакитному романі“ не дали під тим поглядом нічого сильнішого.

„Зрештою, — каже Лефевр, — хто може похвалитися, що знайшов невикористану тему? Чи ж усіх їх не постачає життя або попередні літератури? За великих епохальних часів не було цього „фільонеїзму“ — новолубства, цього непотрібного, і смішного стремління до нового сюжету. Десять, скажимо, починало творити твір під назвою — „Федра“: той самий сюжет, ті самі особи і в зародку ті самі ідеї. На початку цього творчого походу всі були вільні й однаково екіповані, а в кінці походу — я не знаю, яким чудом, або власне чудом генія — повставала безвартісна „Федра“ Прадона і безцінна „Федра“ Расіна.

„Геній не має потреби, — твердить молодий історик літератури, — для зацікавлення читачів за всяку ціну здобувати незвичайну тему... Не тільки Расінові сюжети, як ми знаємо, не були нові, але й самі його сценічні ситуації позичені від давніх попередників. Тільки, що в його предтеч ті сцени були механічно драматичними, свого рода конвенціональними вправами, а в Расіна вони дають вражіння життя“.(Daniel Mornet).

Найбільші письменники, то є якраз ті, що змальовують невелике число людських пристрастей, їх відвічні вияви, чи плетива.

Не можна не згодитися з А. Моруа.

...„Загляньмо в глибину „Лляди“, чи „Одисей“, що є першими великими романами, — те, що було колись новим, нас уже не цікавить, ці всі „оригінальні документи“ документи часу, описи зброї, поділ племен, мітологічна гієрархія. Нас цікавлять ті хвили, коли Навзикая та її „дівчата з ковтками“ перуть білизну і коли Андромаха на прощання показує Гекторові його дитину, або, коли Ахіль розгніваний, вражений у своїй гідності, відходить, ховається до намету, бо йому відібрали його бранку“.

...Бож Андромаха й Ахіль є вічні... В серпні 1914 р. ми всі бачили, як Андромаха показувала Гекторові малого Астіянакса, як дитина бавилася каскою свого батька тоді, як мати мала очі повні сліз... На всіх наших пляжах пристрасний і кремязний сороклітній Одисей придивляється до забав Навзикаї та її приятельок, що бавляться в мяча, вбрані в трохи закороткі туніки... і щодня в наших парламентах якийнебудь войовник, ранений у своїх симпатіях, чи в „належній“ йому шанобі, ховається під свій намет і відмовляється від дальшої боротьби“...

Геніяльні натури інстинктивно беруть теми найбільш поширені і найзрозуміліші для людей. Зрештою, і народня мітологія, і драматичне мистецтво має тих тем дуже небагато.

Знаємо, наприклад, що модерна етнографія облічує на 40 — 50 кількість т. зв. мандрівних тем: легенд чи казок. Історик літератури Г. Польті (Polti) облічив, що драматичних ситуацій є всього 36. Романіст Вільдер (Thornton Wilder) в розмові з Моруа твердить, що в літературах світа є тільки 7 чи 8 великих тем. Грецькі трагіки і їх мітологія дали прототипи до всіх сучасних драматичних ситуацій.

Вісью людських почувань, основними елементами почуття — зосталися на протязі тисячоліть ті самі синтези й концепції.

III.

Коли ми маємо право говорити про „вічні теми“, про їхні сталі комбінації, як про щось істотне, незмінне в психіці людини, то з меншими підставами можемо говорити про незмінні елементарні людські почування, що зроджують ті одвічні теми.

Незмінність тих „passions essentielles“ дозволяє людському „я“ спрваджувати мірияди вражінь з оточення до елементарної синте-

зи внутрі самої психе. Вони в підмурівлях людської істоти і ключем до зрозуміння обмеженості тематики почувань.

Зрештою, як можуть відмінитися великі сюжети? Адже людське тіло не змінилось від античних часів і людські пристрасти залишилися такі самі, тільки під відмінними уборами". (A. Maurois).

Під цими уборами найглибші людські почування зрозумілі — для всіх людей і для всіх народів. Вони дають підставу до зрозуміння творів літератури.

Колись запиталися одного з наших політичних емігрантів, що жив довго в Лондоні і знав добре англійців: — який твір української літератури треба було перекласти для англійців? Але такий, що спопуляризувавби Україну і мавби успіх?

— Перекладіть і виставте „Наталку Полтавку“, — була відповідь—Хоч чужа музикою й декораціями, вона буде їм близька своїми вселюдськими почуваннями і ситуаціями.

Характеристичним є успіх пєси „Наполеон“ у Китаю. В ній відмальована ціла трагічна доля цєсаря лише із сучасними акцесурами. Напр., сам цєсар виступає в мундурі американського генерала, телефонує і т. п. Але успіх пєси не зменшений від того, — глядачів цікавить передусім сама постать великого войовника й амбітника та його людські пристрасти.

Великі почування не звязані віддалю і простором, — вони озиваються до людей і крізь імлу віків.

Чи ж „Авірон“ Хоткевича, або поеми Шевченка не повторюють легенд Старого Завіту? Чи не промовляють до нас устами Франка староегипетські поеми любови? Уосіблення людських сильних почувань в літературі є всі сучасні: повний авантурничого темпераменту флямандський Тіль разом із еспанцем Жіль Блязом моглиб прийти на приятельську бесіду до наших панів Енея і Неона („Бурсак“). Суворий Вовк Марковича чи жорстокий Супрун Мирного—не менш сучасні як немилосердний Скрудж Дікенса. Мистець пристрастей,— Шекспір, і досі є граним і то найбільше граним (на чотириста кількадесяти мовах) із усіх письменників світа.

Читачеві не йде зрештою про пізнання тих сильних почувань (вони знані кожному), — важним є сам процес пізнання.

Амбіцією творця-письменника є віддати ті загальнолюдські почування через свою власну індивідуальну призму. Немає однакових людей на світі, — індивідуальність, творячи, замасковує по своїому одвічні почування. І роскіш читача є в тому, щоб віднайти те знає й знайоме в щораз новому замаскованні. Віднайдєння відвічного утврєджує самого читача в світі почувань. Можемо порівняти цей процес до розвязування загадок котрих розвязка є знана, а незнані тільки дороги розвязання.

Тому йшли давніш до театру (а тепер частіше до кіна), знаючи закінчення пєси. Річ була не в тому, щоб довідатися щось нового з тематики, лише, щоб побачити за словами ессеїста (Giraudoux — La Tragedie), як „герой буде боротися проти нової форми талану—

призначєння”, щоб побачити, як він розвязує частину з незлічимих загадок життя, як доходить до знаного вислїду.

Немає сумніву що крім почувань первісних, мовляв підставних існують почування більш поверховні, нераз накинєні обставинами і оточєнням. Плетиво цих слабших почувань оплутує, ускладнює і заслонює глибше духове життя одиниці. Взаїмна боротьба поверховних почувань, їх конфлікти з глибшими почуваннями триває стало, ціле життя одиниці. Вражіння ззовні нераз стають потворними для одиниці, внутрішні конфлікти робляться небезпечними для „я“ одиниці, повстає гїрке почуття безрадности, упадку сил.

Без полагодження конфліктів поверховних почувань із глибшими нема відчуття єдности одиниці, синтези її буття.

Мусимо однак застановитися ше над одним.

Говоряти про глибші й поверховніші почування, не можемо минути квестії окреслення їх і їхнього взаїмного відношення. Котрі, властиво, почування можемо назвати глибшими? Як відділити їх від інших почувань, що вони нераз лягають перепонами на шляху до єдности людської душі?

Наука психольогії малаб нам відповісти на ці питання. Однак від Юма і Джемса до Бергсона і Юнга ні одна з її теорій не дає докладного окреслення.

Задовільне розвязання приносить нам емпірія психольогії. Розбудована на дослїдах проф. Павлова і його учнів, фізіольогічно-психольогічна школа створює тривалі підстави розділу почувань на елементарні зосередковані в ядрах підставу мозку (basis cerebri) і слабші, що повстають у корі мозку. В ядрах підстави мозку беруть початок такі почування: своєї окремішности, самооборони і боротьби (гнів), голоду, спраги а також цілком вегетативні здібности організму. Як джерела симпатії й антипатії, вони надають специфічне таке важне забарвлення всім почуванням людини. Дослїди з витинанням мозкової кори показали, що в підставі, основі мозку містяться дійсно елементарні почування людини.

Інші почування залежать від більшого чи меншого розвою мозкової кори. Вони служать до „вміння“ до „інтелігенції“, до диференціяції вражінь, до ріжничковання оточєння.

Але й сприймання того оточєння має свій вимір.

IV.

Сприймання літературних творів не є лише вишукуванням в них і утврєдженням в собі елементарних почувань. Правда, ми зможемо відчути усі визначні літературні твори і сильніші почування їх героїв, але вони не будуть для нас однакові: одні будуть ближчі, другі дальші, будуть більш чужі, і більш рідні для нас. І це буде залежне від людини, чи від групи їй подібних, від нації, чи від раси, а найбільше від часу. В деяких десятиліттях буде більший

вплив і зближеність одних творів, а в іншому часі — інших. Чиж сьогодні „Птахи“, соціальна сатира Аристофана, нам не є ближчі від „Блакитного птаха“ Метерлінка, улюбленця передвоєнних часів?

Булоб ризиковним говорити про розвій, чи поступ у літературах людства, що існують від кількох тисяч літ, — але цілком певним є існування ритму в відчутті літератури.

Людський організм не може не сприймати в ритмі, бо сам є втіленим ритмом. Ритм є основою тривання людини в житті. Ритм кільканадцяти на мінуту віддихів, кількадесяти — ударів серця, ритм кількामінутового обігу крові, пульсування лімфи, перистальтичний рух кишок, чергування хемічних і фізіологічних реакцій, змучення й відпочинку — скрізь ритм є характеристичний для людини. І сприймання людиною може бути тільки у вимірі ритму.

Не дивно, що найстаріші поеми Європи, що описують людське життя, писані гексаметром, мають багато спільного з ритмом людського організму. Бо гексаметр, як доводить у своїй цікавій праці Л. Ридель, повстав із ритму биття людського серця.

Ціле сприймання оточення може бути тільки у вимірі ритму.

Маляр, вчений і філософ, ще недоцінений своїми, Петро Холодний, окреслював це коротко в своїх розмовах:

„— Ритм — це основа всього, а найголовніше основа пізнання. Коли вловити ритм якогось явища, то тоді легко його пізнати. Ритм — це вісь дедукцій.

— Значить ритм є всюди, в кожному процесі, в кожній акції?

— Безперечно, — відповідає Холодний. — Ритм це співвідношення окремих складових частин, це — рівнодіюча... Він є в дрібницях, він є в складних процесах, що складаються з дрібниць... І у війні, в революції, в таких спонтанних величезних здвигах — є свій ритм... І наша війна, наша революція має також свою ритміку...“ (М. Ковальський. Із розмов з П. І. Холодним. Тризуб № 282).

„Все є питанням ритму, — каже Fr. de Miomandre. — Може бути що й ним можна булоб виявити істоту історії“.

В ритмі є весь вік людини і всі віки народів. Йдучи за думкою А. Бергсона — час творить невпинно: ми є його творами. Люде, як і книжки натхнені спеціальним ритмом, ритмом своєї епохи.

Великі елементарні почування обумовлюють єдність почуття, ритм — його тяглисть. Але щоб воно прибрало форму цілком виразну, дотикальну аж до захоплення руками, потрібна творча напруженість творця посередника — між почуваннями і ритмом — напруженість почуття.

Цей третій вимір почуття, найбільш таємнича сила з усіх людських сил — напруженість творчої акції характеризує твір кожного письменника *Dei gratia!*

Цю напруженість можна відчутти вже по пізнанні перших сторінок письменника: цей сухий і металевий жар Меріме, душе тепло Т. А. Гофмана, сині вогники математичної кабалістики Едгара По.

Є щось із зикзаковогого вибуху блискавиці, що бе вже з перших слів страшного Тарасівського „Погибнеш, згинеш, Україно“...

Напруженість почуття письменника-творця є в вимірі загально-го напруження людського почуття, що його характеризує В. Патер: „...нам не дано більше як кілька пульсацій короткого й драматичного життя. Ціллю життя є відчувати все, що можна відчутти, як найбільш загостреними почуттями. Горіти без упину в цім чистім і до-рогоцінім полумю, підтримувати цю екстазу, це я називаю — здобувати в житті... Бо треба мати завжди перед своїми духовими очима ці всі ідеї: трагічну короткість існування і його драматичну пишність (splendour)“.

Може найвищою радістю людини в міріяді почувань, що її полонює, це віднаходити свої власні почування, віднаходити себе, висловлювати себе у всіх обставинах і хвилинах. Недармо це стремління до висловлення себе називає Гексли (Huxley) найсильнішою пристрастю людини.

І знаходить у найдовершенішій вислові єдності, тяглости й напруженні почуття — в образі.

Найпотужніші вселюдські почування — пізнані наново з одвічною солодкістю пізнання близького, знайомого, амбіція людини висловити себе в новому ритмі — довершена, напруженість творчої акції — відчута... і тут радість стихійно опановує людину.

Радість повноти почуття, його утвердження, його організації в образі.

V.

Ще в „Розмові з наукою“ була річ про хитливість усього, що не є висловом людської природи, її сприймання світу. Надлюдські закони природи, котрі приходили десь від натуралістичних наук, страшили свій абсолютний авторитет. Можемо шукати організації людської істоти тільки в самій людській істоті.

Організувати її насамперед в образах.

Автор „Відповіді Господеві“, (1933) хіба найцікавіший сучасний католицький письменник Франції, Шатобріян (Alphonse de Chateaubriant), каже:

„Існує безапеляційний і незменшальний закон, що панує над усіма істотами. В кожній хвилині нашого життя чи нашої історії, на якому малому, чи великому терені ми не довершувалиб чину — завжди його причиною є чинник плинний і всемогучий — образ.

Образ уявлення, нашу любов чи нашу ненависть, нашу прихильність чи відразу, взагалі якеб то не було почування, — то живе джерело кожного чину, кожного руху, кожної постанови і кожної активності.

Ми булиб істотами без руху, колиб образи, ці мозкові уявлення не з'являлися, щоб вилонити з нас рухи. Все що є в людині — поступовання, рішення, чини все має за психологічну причину — образ в його свідомості, чи підсвідомості.

Завжди говорять про волю... Але воля то є лишень енергія обумовлена образами... Коли в дану хвилину в конфліктах між уявою і волею образ не є в згоді з волею, — чим більше будете хотіти, тим менше можете!

„Уява є королевою світа”.

Правда, каже далі Шатобріан: „Людина є вільна, але її свобода полягає на вільнім виборі образів. Колиж вона вже вибрала ті образи, це вони її окреслюють і опановують”.

Пригляньмося тим образам, що їх дає людині рідна література близька їй мовою, ритмом і напруженням. Образи здобуті читачем тої літератури є здобуті в найвищій радості, радості визволення, утвердження свого „я”.

Ті образи мають найбільше шансів зістатися в душі одиниці, бо звязані з відчуттям радості. А ще Ніцше звертає увагу на дивну цензуру людської пам'яті, що найохочіш затримує тільки ті образи, що були в житті людини звязані з почуттям радості чи задоволення.

Незоровані ділянки почуття це є одно з найбільших духових нещастя людини, суспільства, чи нації.

Найстрашніша змора, взагалі, людства. Це те, чого не можна оцінити, звязати, чи скермувати. Це, навіть, не Летючий Голянець, що віщує нещастя, ані мігла на небі, що віщує зміни, бо воно не має обличчя. Це — незримий для очей душі чинник, що дає знати про себе глухими вибухами, жорстокими несподіванками, а знищення стає його визволенням.

Трудно не пригадати тут одного з романів Г. Велса.

Оповідає він, які дива почали творитися серед спокійних мешканців англійського містечка. Спочатку діються несамовиті речі: шклянки зависають у повітрі, само летить крісло, сама горить цигара, пізніш незнана сила починає промовляти гіркістю і ненавистю прокльони, удари незримого п'ястучка, пожежі, погроми, стріли і смерть сипляться на сторопілих, переляканих людей.

Вкінці по страшній боротьбі руки живих людей ловлять і забирають незримого. Тоді в повітрі поволі починають шкляніти, зарисовуватися його риси.

„П'ястучки мав загиснені, очі широко розплюшені, а на мертвих лиці відбився вираз гніву і розпуки”. (H. Wells, Invisible).

Бич людскости — анархія почуття.

БОРОТЬБА З ЯНГОЛОМ

I.

В приписуванні письменникові мрійництва—нема правди. Ніщо так не супротивне істоті мистецтва, як мріяння.

Передусім мріяння—це втеча від щоденної життєвої боротьби, від щоденного крику пристрастей довкола, це стремління до неокресленности, брак охоти розгадати своє й чуже життя, заплісування очей на всі внутрішні колізії й зобов'язання, ці всі прикмети мрійника є антитезою прикмет письменника і взагалі мистця. Мріяння, пливання в хмарах—цеж розпорошення, це—анархія почуття. Людина мрійлива — це носитель хаосу, а не світогляду.

„Мріяти,—каже Шатобріан,—це для багатьох людей найбільша життєва приємність,—а однак це тільки пиття отрути... Найпотрібніша дисципліна,—це заборонити піддаватися мріянню”.

Не мріяння—лишень уява письменника організує почуття. Ідеал що до нього повинен змагати письменник, це стала концентрація уяви. Ніяких відпочинків, — лише стале синтезування почуття, — здобування. Тому не з мрійниками можна порівнювати письменників: їхнім „кліматом” — не мрійництво.

Письменники, це невтомні винахідники-алхіміки, що вони, тільки їм спорідненими, методами сполучують елементи щоденности, це—шукачі золота. Золота синтези. Внутрішнє життя їх більше зближене до небезпек і тріумфів лицарів скелястої Аляски, як до вигідного гамакування мрійника.

Найголовніше, що змістом мистецької творчости є не заспокоєння, а велике схвилювання. Схвилювання, одночасне із знайденням синтези почуття. В тім є така сама розкіш для письменника, як для шукача золота — прожилля блискучого металю в сірих кварцах. Письменники нераз описували це схвилювання, цей „стан душі вищий від самого життя, що в порівнянні з ним щастя є нічим, а слава непотрібна”. (Flaubert).

Схвилюванням від істотного можна назвати (за режисером Вахтанговим) цей процес у душі письменника. Віднайдення обрисів почуття в синтезі, розкриття „внутрішньої істоти річей” (Бергсон) очаровує мистця. Цеж — насамперед переборення інерції оточення, раптове роз'яснення суперечностей, новий ритм серед тисячей знаних ритмів.

Схвилювання від істотного опановує одиницю, як вища сила. Нова синтеза є така дивна, неподібна до інших; дороги її такі мало доступні для свідомости — що це все разом дає вражіння, як від чуда. Чудесність пізнання істотного мимоволі приголомшує. Схвилювання від тої Валерійської „vision nette“ є таке велике, що вистає понад людиною, як „натхнення”, „унесення”.

Можливо, що почування чудесности це й є єдиною чистою нагородою письменника. Багато з них іншої не знає і не уявляє.

Пригадаймо собі дві чужинки, які перебували у Франції, котрих пишуть сучасні французи, що вони лише лишили по собі глибоке вражіння в галлійській країні: полум'яну й горду українську малярку, Марію Башкірцеву і другу не менш горду, містичну, декатну новелістку, англійку, Катерину Менсфільд (Mansfield); це Менсфільд пише в своєму „Щоденнику“ під датою 31.V.1919:

„Чи я зможу колинебудь висловити свою закоханість у прагненні моє стремління бути кращою письменницею, моє палуче прагнення, як найсумліннішого труду? Як розповісти про цю пристрасть, що відчуваю? Вона мені — замість релігії, вона для мене — сама релігія, вона мені — замість життя, бо сама є моїм життям. Я готова падаю навколiшки перед своїм (творчим) чином, падати ниць перед нестримати в екстазі перед самою ідеєю творчості“.

Синтеза почуття видається тому, хто її відчув, чимсь найважливішим у житті. Кваліфікувати синтезу, чи вона зла, чи вона добра, нема чим. Глибоке „схвилювання від істотного“ кваліфікується, як щось найважливіше в житті одинокі, як її найбільш внутрішній скарб.

Цей клімат „схвилювання від істотного“ характеризують далі по цитованих слова Менсфільд.

„Боже! Сонце наповнює небо, і сонце само — як музика. То воно дзюркотить уздовж цих великих мечів ясности. Вітер торкає арбори дерев, розсипає водограї музики; легкі каданси й дрібні трелі виражаються з квітів. Обрис кожної квітки стався сам подібний до музики. Я розкриваю пальці моїх рук, як п'ять релюстків. Хвала, хвала“.

Варто застановитися над цим, одним із частих описів стає схвилювання від істотного (натхнення, унесення).

Дивно! в цих описах не знайдемо індивідуальности письменника. Більше, само схвилювання від істотного є так само рідне читачам як і письменникам. Правдоподібно, в більшій чи меншій мірі воно знайоме усім людським істотам.

Правдоподібно, в житті пересічної людини схвилювання від істотного таке змішане із звичайним щоденним механізмом, зв'язане так нерозривно із почуваннями позиченими і чужими, що пересічна людина не усвідомлює собі відрубности цього процесу. Схвилювання від істотного губиться в схвилюваннях від менш істотного для почуття, затирається автоматизмом життя. Треба думати, що хвилювання найбільшого „унесення“ триває значно коротше, губиться, знаходячи собі вислову, і зникає швидко й незауважена у більшості людей.

Лише мистці й інші із спорідненою психічною організацією, можна думати, — зуміють усвідомити собі сам факт повстання нової синтези почуття, замаркувати його і відокремити від інших. Мистці, а серед них і письменники, вміють поставити поняття нової синтези назовні себе, сам факт синтези — поза чи понад себе. Враження від синтези, схвилювання від істотного є в них таке сильне, що полишає слід у свідомості не на вламок секунди, але на тижні

місяці й роки. Цю здібність називає поет Франц Верфель „геніальною реакцією на зовнішність“ („Jugendbriefe“ з р. 1911), або ще докладніше проф. психології Ш. Бльондель „заступлення істотного для мого я — істотним у самому собі“ (Ch. Blondel: La Psychographie de Marcel Proust 1933).

Новознайдені синтези почуття, тривалі пам'ятки схвилювання від істотного гніздяться в особистостях письменників, як казкові невхопимі, блискучі птахи. Усвідомлені синтези почуття, це — знаки, пам'ятки найвищої радості, найглибших почувань.

Але самий цей стан радості від нової синтези не зв'язаний виключно з мистецтвом і літературою: відокремлений і блискучий є він „хлібом щоденним“ багатьох інших психічних організацій. Хіба ніде схвилювання від істотного не є так добре описане, як у творах заглиблених у собі містиків (Беме-Boehme, Сведенборг)?

Бо саме відчуження цього процесу — це не є цією тільки письменника. Лише стремління зв'язати це схвилювання з людьми — характеризує письменника. Бажання визволити з себе нову систему, є чисто людське стремління роздавати радість — у тім є так вселюдський характер творчості письменника і в тім є й початок його індивідуальности. Пов'язання радісного схвилювання від істотного в почутті — власною особою — з людьми іншими — це письменник.

Але таке пов'язання — річ найтяжча.

Як часто здається по перечитанню якогось твору, що це от раптом заговорив глухонімих і біжить до людей із словом так новим і несподіваним, що воно йому здається найчудеснішим, найважливішим у житті. Біжить, поспішає, а тимчасом слова його найбільшої радості завмирають, плутаються і переходять у жалісне, незрозуміле белькотіння.

Так оповідає легенда про середньовічного маляра Паоля Учелльо.

Багато літ працював він над своїм головним твором-образом, де було б відбиття усіх його творчих радощів, де він міг уяскравити свої найбільш глибокі переживання. Учелльо працював, відкинувши світ, кохання й славу. Вкінці маючи вже вісімдесят літ сказав він, що образ закінчений, і показав картину своєму улюбленому учневі. Той сахнувся, побачивши її, повний жаху. Побачив на полотні тільки хаотичне переплітання незрозумілих ліній.

II

Письменник відчуває нову синтезу пригноблює близько і одночасно відокремлено, як свою музу, свого демона, свого янгола. Він хоче передати присутність „янгола“ іншим, — як і є можливість цієї волі до передавання? Як присутність того „янгола“, тієї „музи“, чи просто схвилювання від істотного дати відчуття людям? Перейдім до того, що письменник може.

Займімося реаліями творчості письменника.

Здавалосяб, що то річ не важка. „Вистачить письменнико що знається на своєму ремеслі, лиш кількома словами, лиш одним рядком обудити в душах всі прикмети річей і всі гармонії й відмінки спогаду з одного дивного моменту життя?“ (Valery. Промова граверів).

Отже матеріял є знаний,—письменник оперує в більшій чи меншій мірі „словами й рядками“. Самі методи праці мистця теж знають. „Вчися шкідувати!“ каже Мікель Анджельо, або ще докладніше Ділякря.—„Шкідуй мітлою, викінчуй голкою!“

Переїдїм до слів, як матеріялу до шкідування й викінчування до так званої кухні творчости. На брак приписів, рецептів, канонів і правил не можна нарікати. Кухня творчости розбудована над міру від кількох століть.

Навіть у Росії вже коло 1820 року вийшов „Словник стародавньої й нової поезії“, де багато є про закони „lai“, і „virelai“, де мало про досить здібного молодого чоловіка—Пушкіна, а найбільше про важної певности себе самого автора, що носить многонадійне прізвище... Остолопова.

В Україні вже Семен Могила в році 1670 повчає як треба писати. „Широкая а узловатая мова рідкий пожиток чоловіку не носить. Але проста я і короткая, і до того з вирозумінням однією тая, в прудкім часі всі обширні і завихляні мови загортує“.

Це в XVII віці столиця України, „предсладчайший, доброго гольний, широкознаменний Київ—Афина російская“ знав, що помагає поетам до „героїчних стихів о славних воєнних дієвствах“, а полемістам, щоб нищити „противниці наші і лжебратію Руси“, а всім і взагалі всім тим, що „блукаючи по світу пам'яттю своєю, по селім полю історій світових, якож і межі одважними царів і германів справами“ літописи, чи що іншого писати хотіли.

Радивіловський (1688) не даром із гордістю пояснює, що „матика доброглаголивая, реторика, діалектика, мусика (музика) наше наказаніє (повчання) писані суть“. Від того часу повстало багато праць, писаних „на наказаніє“ письменників.

Головачі літературних напрямів — ці всі акмеїсти, пани туристи, сюрреалісти — вибирали і формували „ключі щастя“ творчости, даючи за взір переважно свої власні твори. Наукові праці, рабеї, святі копрські жуки, старалися з кожного написаного твору викотити свою кульку сміття — рецепти, як треба писати твір. Можна їм скласти подяку за працю над літературною культурою, але жаден письменник не створить нічого власного (а тимсамим єдине цінного), стараючися знайти опертя на тих чи інших „ізмах“, тих чи інших відносинах між „ідеєю“, „емоцією“, чи інших фантомах, не звязаних з очевидністю творчости.

Не дармо Теофіл Готе узнавав для себе тільки одну мету творчости. „Беріть до рук словник французької мови,—казав він,—переглядайте його, вслухайтесь — і ви напишете вірш“. Є в

однак, тільки певна містифікація цього поета,—колиб від дійсно творив так навгад за сторінками словника, що сталосяб з цілою континентом, однолітністю його творчости в часі?

В кожному разі варто звернути увагу на деякий магізм слів. Дивні слова, дивні сполучення слів особливо з музичного боку мають щось сильного для людини, що її притягає. Не дивуймося поетам—віршарям, що не раз підпадають під їх дивну владу. Ріса деревшовська — ритмічне викрикування мало зрозумілих і звучних слів—панує в творчості деяких поетів, як хоробливого Тувіма, Бурлюка, чи Пастернака.

Від несамовитого вірша, де в кожному слові був пень „смей“ („рассмеяльно—изсмеяльно—смеєво“) почався властиво цілий російський футуристичний рух, (К. Чуковський). Поет Белий у своїй творчості трохи шаман, а ще більш „юродивий“ пише цілу поему піддавши під владу повторюваних слів—„дар Валдая“. Дуже легко відчувати цю „дзенькобренькову“ сторону якогось вірша, чи поеми: найчастіше ціла вона якби написана для цих кількох „магічних“ слів. Щось подібного буває й у малярстві.

Це на образі Матейка, великого балакуна в малярстві,— „Битва під Грунвальдом“, — нарисував інший маляр С. Виспянський рисунок — скорочення. Дав посередині читкий із хрестом прапор хрестосців, а довкола лінії, що розвалюються. Це все, що застається в пам'яті по декляматорстві Матейка.

Найважливіше, що „магізм слів“, ця делектація ними, нищить індивідуальність самого письменника, а в кожному разі не помагає виявленню творчого „я“ письменника.

Слова, що є завязками образу, завжди можуть зацвісти життям, як зрошені вологістю сухі Єрихонські троянди. Але без живої води творчої дійсности вони не будуть цвісти.

Цю дійсність пробує письменник заступити іншою — дійсністю власної особи. Чинить найпростіше: дає в творі себе щоденного, такого собі самому знаного, правдоподібного і тим самим хоче перекопати людські душі в правдоподібності власної візії — „янгота“. Дає себе, як порушується, їсть, симпатизує й ненавидить у щоденному житті. Дає свого рода щоденник особи.

Однак зацікавлення щоденником не універсальне. Цікавляться ним найбільше ті, що ним так чи інакше механічно зачеплені. Але органічного зацікавлення щоденником чужої особи нема: гірше, такий щоденник пригноблює або навіть, смішить. Т. зв. найширші щоденники найчастіше викликають усміх або замішання.

„Почуття гноблення з боку інших, чужих особистостей, що розперізуються є дуже сильне в кожному із нас. Річ майже неможлива слухати чийогось говорення про себе без яскравого вражіння комічности. Це несправедливе, навіть, тхне абсурдом — але таке в дійсності“ (Maurois, Aspects).

Зрештою, щоденна дійсність особи є занадто дрібязкова, нецікава для інших і занадто плитка, щоб у її сіті вловити „янгота“

візію письменника. Часами письменник старається дати свою особу в її фізіологічній нагості. Як у гірших фільмах, де акторка незалежно від ходу акції стало показує колінце. Здається йому, що в відвертості фізіології, в ексгібіціонізмі вдається йому зловити увагу і зеднати людські почування. Але — то убогі і монотонні способи монотонні, як ціла садистична і еротоманська література.

Читачі волять, коли про фізіологію їм оповідають стримано. Зрештою, „в цих і подібних матеріях більш вартим є сугероване, ніж як описування. Бо цеж пристрасти й події — індивідуальні і близькі нам, а фізіологія — тільки банальна”. (Моруа).

Взагалі особа письменника — читачеві непотрібна. Раз відіграна нова синтеза почуття не дається заналізувати і втілити назад до особи письменника. Ф. Верфель називає особу письменника чимсь „вічним безособовим” (*der Ewig — Unpersönliche*) письменник тільки спостерігає й пояснює твір. „Свою власну особу оцінює він таксамо, як якунебудь далеку істоту”. (Ф. Верфель. Листи). Тому саме й Гекслі узнає за найголовніший дар письменника — незримість, (*invisibility*).

Коли правдоподібність особи не відіграє важнішої ролі в творчості, то може правдоподібність оточення, що в ньому зродилася нова синтеза, станеться найважливішою з реалій творчості?

В минулим столітті фактизм, для Золя і його школи був абсолют, як і матеріялістичний детермінізм. Репортажі, фактомонтаж опираються виключно на фактизм, але й поважний роман не знає хав його.

Жюль Ромен, автор одної з цікавіших сучасних епопей романів (*J. Romains, Les Hommes de bonne volonté*) ту оповідав в пресі про те, як він приготовлювався до тому V і VI-го епопей, де риде про сфери людей торгівлі й бізнесу. Він перебував між ними довгий час, від двадцяти п'яти літ збирав свої уваги й синтезував внутрішнє життя кожного в бізнесменів, вдумувався в їх світогляд, прислухувався до їх суперечок і сповідей, підхоплював вияви їх щирости підчас забав і розривок.

„Щож до техніки справ, — каже він, — я ніколи не забував про потребу читання відповідної літератури, не вульгаризаційної лектури, але призначеної для спеціалістів, як звіти адміністраційних рад, технічні бюлетені, аж до адвокатських промов перед судом і тайних обіжників.

Загалом від кількох років більша частина моєї лектури, це документи в найширшому значінні цього слова. Як не кількісно, то хоч якісно стараюся мати стількиж інформацій про найрізніші рухи (*activités*) тих часів, як і спеціалісти в кожному з цих рухів зокрема”.

В цьому накопичуванні інформацій є багато привабливого для пересічної людини, з другого боку без фактизму річей, чи психології її трудно уявити собі прозаїка, а особливо романіста.

Однак, не легко самому письменникові давати раду з цією навалюю фактів, спостережень, дрібязкових аналіз і синтез. Не легко

йому серед цього всього виявити своє схвилювання від істотного. Повістярі часто згадують про цю важкість.

„Я оповідаю собі сам свою історію, — каже Пер Мак Орлян, — кілька разів протягом року, а тоді лише починаю думати про писання”.

Таксамо оповідають інші романісти в менш, чи більш цікавий спосіб. Це „виношування в собі” типів, обставин і їх взаємних суперечностей, це все не є процесом механістичним. І в цьому процесі не рішає та, чи інша якісність чи кількісність фактів — рішає що іншого.

Зрештою, послухаймо Алена (Allain), письменника і теоретика роману у Франції, вчителя багатьох французьких повістярів м. і. самого Моруа.

„Кожного разу як письменник оповість про речі так, як він їх бачив, — він пропав. Подія є сильніша від нього він не може її опанувати. Подія (*l'événement*) розриває, розсаджує його форму-твір. Далеко важнішим є віднайти почування, як шукати предмету.

Я настоюю на тому, що його треба винайти наново, хочби ви бачили його сто разів, або хочби дістали від виняткового предмету незабутнє і надзвичайне вражіння. Отже, треба визволитись від сирішої події і до певної міри її наново скомпонувати.

Мистець відчуває тільки, що треба перемогти спогад, в той спосіб, щоб його відкрити наново у відповіднішому порушуванні, в кожному разі не шляхом докладного опису предмету.

Коротко кажучи, фантазія, що є нічим іншим як уявою, є абсолютно підставою до мистецтва писання, бо треба розбити існуючий реальний предмет, що лиш параліжує. Наслідуючи його, треба винаходити”.

І тут ми стоїмо знову перед поняттям ірреальним — винаходженням, а реалія ще з більшою консеквенцією підпорядковано — ірреальному.

Існує ще думка, що можна укласти твір, або принаймні його плян відповідно до сугестії самого ядра (сюжету) твору. Індивідуальність письменника — тільки знаряддям тої сугестії.

„Я завжди починаю — пише романіст, — від докладної обсервації, а пізніш деформую її відповідно до архітектури мого задуму” (Mac Orlean).

Ця віра в „архітектуру задуму” є, правдоподібно, висловом оптимізму письменника по викінченню твою.

„Читайте спогади генералів і порівняйте прегарну виразну конструкцію якоїнебудь битви в їхніх начальницьких мемуарах з тим як дійсно виглядала битва. Ми всі бачили битви. Перед початком акції є виразний плян, є накреслені генеральними штабами поступові посування. Ось битва почалася, люди ходять, приходять, бігають, телефони перетяті, відділи розпорошені, можна хіба оповісти тільки про жахливий, духовий неспокій.

Але спогоди генерала рецитують: „Тоді я виступив з лісу і вирішив заатакувати лівий фланг ворога”. (Моруа. Перспективи життя тепису).

Щось подібного діється і в літературі. Трудно, щоб схвилювання від істотного само вже давало плян і границі твору.

Загалом, перед письменником розкриті всі реалії, всі скарги людського спостереження. Найважливіше те, що істоти самого твору реалія не обумовлюють. Хто знає, може зичлива рецензента дідуса Галятовського (†1688) є чи не найкраща:

„Треба читати біблію, життя святих, історії й кройники о розмаїтих панствах і сторонах, що ся в них діяно і тепер що діє, треба читати книги о звірях, птахах, гадах, рибах, деревах, зіллях, каміннях, розмаїтих водах... І тоє собі нотувати і аплікувати до своєї речі, которую оповідати хочеш”.

Треба признати, що реалії дають багато. Як у старій казці герой-(письменник) тримає в руці цілу мініатурову землю. Можливо в своїй долоні мати цілий світ. Лише лишається питання: як вдихнути в той світ живого духа? Бо в світі тім — хмари не плывуть ріки не течуть, а й тіні його нерухомі.

III.

Найтяжче признатися письменникові, що ані форми слів, ані біографічна механіка, ані фізіологічна щирість, ані географія оточення, ані, навіть, елементи випадковости в творенні — ніщо не є певним шляхом до звязання його „неба і землі”.

Його видива зорі і душ чабанів коло своїх стад — поріжнені. Одно, — променисте, — його осліплює, другі, — заняті своїми візками, — нічого не передчувають. Він сам стоїть із замкненими устами, бо жадне визволення не приходить. Не дається йому жадна пісня, котраб зєднала.

То є найстрашніше для письменника і взагалі мистця. Ці „незакінчені симфонії”, ці закинені малюнки, що пригадують раптовне порушення людини у сні, а особливо ці, нашвидку залатані якимсь кінцем чи початком — літературні твори, — це якби памятники розпуки і безпорадности творця. Шевченко, Гете, Куліш і легіони інших не могли цього укрити.

Колиб ми пошукали у щоденниках видатніших літераторів, — знайшлиб, що це почуття безсилости, невільництва, викликає гнів, ненависть до самого твору, нехить до себе, почуття ловця, що тріпотить із очей здобич. Тоді нам стануть зрозумілі слова Шатобріана, що так описує найважливіший момент творчости:

„Це — зрештою важний момент, коли вхопивши в свої обцежки нерв (твору), ви немов чуєте крик звірини”.

Досі письменник є лише глядачем-обсерватором, божком, що творить свій світ і шукає виразу для нього, — тепер у хвилину безсилости найглибше кличе в ньому до боротьби: почування гніву

бажання перемоги, розширення своєї влади. Найглибша власна афірмація будиться в ньому. Він уже не обсерватор створеного собою мертвого світу, він стає актором у тому світі.

Опущений усіма людськими засобами застається він сам на сам серед ночі свідомости, з єдиною свідомістю — „янголом”. Як у першій книзі Мойсея:

„Остався Яков один і боровся з кимсь аж покіль засвітало... І каже той: Пусти мене, бо вже день зоріє. Яков же каже: Не пусти, мусиш благословити мене.

І рече йому... „Ти бо з Богом боровся і над людьми братимеш гору. Про що питаєшся, яке моє ім'я? І благословив його там”. (XXXII, 24—30).

Власна афірмація до боротьби з „янголом” повинна бути дуже сильною, бож особистість бореться з тим найсильнішим, що витворила сама в хвилині „схвилювання від істотного”.

„Треба бути дуже певним свого „я”, щоб транспонувати в мистецтві” (Allain). До боротьби з „янголом” нічого письменникові не треба крім сили. Сила є найважливішою ціхою письменника.

Сила письменника і його перипетії боротьби з янголом найбільше цікавлять іншого письменника. Варто придивитися, як читає письменник другого. Він читає, не як читає, він оглядає, як обсерватор, поле битви. Обсервує когось, хто йде, хто бореться, посувається наперед по тяжкій дорозі. Часами вирветься спостерігачеві вигук: „Як блискучо він це розв'язав!” часами усміх: „Йому брак віддиху!”, часами обридження: „Він топчеться, він не йде вперед!” а часами вирветься вигук: „Він утік з поля битви, — тут його нема!”.

Але ось твір написаний, відгреміла остання сторінка, боротьба з янголом закінчена,

Тоді, як по великій бурі—залягає блакитна тиша над дзеркалом стихії. Тоді з гніву і ритму бурі, з таємничої боротьби повстає те, що характеризує великий твір—ясність. Повстає як вислід таємничої, найбільш людської боротьби. Що ж є більш таємничого, більш чудесного в житті людським, як нова ясність?..

РОЗМОВА З ЗАХОДОМ

I

Уроджений над Середземним морем (Sète - Hérault), Поль Валері, поет і філософ, відчув усю глибину сучасности Європи. Як у дитинстві зорив він на синій простір моря із гори Морського Цвинтаря, так тепер обійняв зором цілий велитенський, рухливий простір європейської культури.

У цій культурі, як і в книжках Валері, чути солоний подих морської стихії і олив'яну гаряч сонця. Обриси думок цього філософа в „Методичній перемозі“, „Політиці духа“, „Середземноморські натхнення“ також виразні і всеєвропейські, як метода Леонарда да Вінчі, утопія Ляйбніца, драма Шекспіра, лірика Гете, державницький християнізм св. Августина, право Риму і філософія Греції.

„Я віншую собі — каже Валері — що вродився в такому пункті землі, де першим вражінням є обличчя моря, а оточенням — людська активність. Нема для мене кращого краєвиду, як той, що широчиться перед очима з тераси, або балькону понад портом. Ціле життя дивився я на то, що Жозеф Верне (Verne), маляр прекрасного корабельництва, називає — розмаїтими працями в морським порті.

„Із свого привілейного становища обіймає око морський простір, що впоєє, і простоту моря. В тойже час життя і людські промисел обіч торгує, будує, маневрує. В кожній хвилині око може перекопатися про присутність зявища природи відвічно примітивного, неторкнутаго, незнищеного людиною, зявища, постійно й очевидно підданого силам усесвіту, зявища, що його відчуваємо зором таким, як і перші людські істоти.

„Колиж наблизити погляд до землі одразу відкриється очам насамперед нерівна праця часу, що без кінця змінює побережжя і потім протилежна йому праця людей, що нагромаджують будівельні Геометричні форми, прості лінії, площини й арки вживані тут у протиставленню неладові й випадковості натуральних форм. Здвижені людьми верхівлі веж, мури башт, маяків свідчать про бажання протиставитись образам геологічних обвалів і упадку, свідчать про волю до будування, про охочу а одночасно мов бунтівничу працю нашої раси“.

В цім філософічнім краєвиді є, можна сказати, відчуження кривату цілою культурі: присутности одвічних стихій, боротьби людини з природою і європейської гордості утвердження себе.

Це краєвид близький духові морця - мандрівника, того, що підстави культурі Греції й інших народів Середзем'я. Близький і духові нашої нації - козака, нації військових, морців і колонізаторів.

Те, що тримає той дух у напруженні, це свідомість зглядюючи на недовговічності кожної культури перед лицем стихії „відвічно примітивної, постійно підданой силам усесвіту“.

Тож на долю культур дивиться філософ спокійними, немитагачими очима:

„...Ми, цивілізації, знаємо тепер, що ми смертельні. Ми чуємо вже про світи, що зникли без вороття, про царства, що розсипались порохом з усіма їхніми людьми й винаходами в недослідженій глибині віків. Ми читали про них із їхніми богами, законами, актами, словниками, клясиками, романтиками, символістами, їхніми критиками і критиками їхніх критиків...

„Ми знаємо добре, що вся земля перед нашими очима збудована з тлінних останків і що той попіл дещо значить; ми зауважили почерез загушення історії — привиди величезних кораблів, навантажених багатствами й духом; ми не моглиб їх усіх порухувати.

„Ніби ті всі потоки не торкалися спеціально нас; Нініва, Вавилон — для нас тільки невиразні, гарні назви і руїна їх нас так мало обходить, як і їхне колишне існування.

„Але Франція, Англія, Росія... то можуть бути теж гарні назви... аджеж гарно звучить, назва „Люзітанія!“

Однак це не слова дефетиста, як Кайзерлінг, Шпенглер, Мерксовський — ні, Валері бачить усі можливості, та не симпліфікує, не упрощує своїх думок адвентистичною гістерією, — він занадто любить ясність думки і почуває тільки „обрідження до якого небудь пророцтва“.

Ні, він є з тих, що і „нерівній праці часу“, і силам усесвіту, і „геологічнім обвалам“ протиставляють свою „волю до будування“.

Він нотує тільки те, як у роках 1914—1918 „незвичне здригання перебігло стрижнем Європи. Вона відчула у всіх своїх мислительських клітинах, що не може себе пізнати більше, що неподібна до себе, що, вкінці, починає губити свою свідомість.

Ту свідомість здобула вона завдяки століттям горя, що його терпіли тисячі першорядних людей і завдяки незлічимим щасливим ситуаціям географічного, етнічного й історичного характеру.

„Тоді мов для безнадійної оборони своєї істоти і свого фізіологічного майна, в безладі вернулась до неї її ціла пам'ять. Надлинуло до неї всуміш усі її великі люде і великі книжки. Ніколи люде не читали так багато і так пристрасно, як підчас війни: спитайте книгарів... Ніколи не молилися так глибоко: спитайте священників.

„Та от минула війна: по кризах військових настала економічна і вже підчас економічної, все виразнішає криза духова. Кораблі європейської культури зупинилися на бездоріжжю.

„Часами, — каже Валері, — коли думаю про цей стан річей і людей, що такий блискучий, і такий темний, такий активний, і такий нужденний — пригадую собі одно своє відчуження на морі.

„Кілька літ тому подорожував я з військовою ескадрою. Ескадра, що вийшла з Тульону, прямувала до Бресту. Раптом в розцвіті дня густа мла заволодела їй і серед небезпечних скель коло острова Сен. І от шість панцирників, тридцять легших одиниць і підводних човнів зупинилися, мов раптом приліплені, серед поля підводного каміння, віддані волі вітрів і течій.

„Незначне вдарення моглоб перевернути ці цитаделі навантажени зброєю й гарматами, — вражіння було пронизливе. Ці величезні кораблі предокладно змашинізовані, кермовані людьми на уки, відваги, дисципліни, що мали все найкраще до свого розпорядження від модерної техніки, її могутності й прецизії, — ці кораблі зупинилися безсильні з захмаренню. Зупинились, засуджені на тривожне вижидання тому лише, що море витворило трохи випарів.

„Цей контраст є такий подібний до нашого, до того, що його виявляє нам наша епоха. Ми стоїмо безсилі й осліплені всупереч цілій зброї нашого знання і нашої потуги — серед світу намиж зорганізованого й екіпованого. Тепер ми самі побоюємося його поплутаної скомплікованості“.

Ця „скомплікованість“ тратить тепер своє значіння, на думку філософа Європи. Тратить тому, що за нею не сховано того, що на думку Валері є найважливішим — іраціональних джерел енергії. Коли символи й конвенанси культури не збагачують, не встократнюють почуття людини — вони тратять свою вартість.

Тому в своїх працях філософ-поет звертається від скомплікованості — до самих підстав істоти людини, аж до її інстинкту будівництва.

Сам Валері не розчарований, — у блискучому спокою роздуму над новими символами культури так, як чотири століття тому роздумував над ними Леонардо, а ще давніше Аристотель.

Це не буде розв'язання суперечностей у стилі минулого століття. „Істотою думки з 1900 років було змучення (*lassitude*) Франс, Леметр, Баррес, великі письменники в глибині душі були скептиками. Правда — каже дослідник — я знаю, що кожен із цих трьох схилився до правих, чи лівих, чіплявся нераз дуже ламливою поручча, щоб уникнути запаморочення. Але „це повставало тільки з бажання знайти собі підпору, а не з бажання вибрати цю підпору“. („*Monsieur Teste*“ А. Maurois).

Тепер, щоб розв'язати завдання наших часів, не можна вірити абияк, аби „тільки з бажання знайти собі підпору“. Ті, що будують двадцяте століття, не повторять за О. Мірбо слів так типових для дев'ятнадцятого: „я насамперед кохаю життя, а смерть мене жахає і жахає кров“. Інстинкт будівництва перемагає жах смерті і жах крові. В уста сучасного європейця Валері вкладає гасло відважних людей. „Мое останнє слово: будьмо приготувані до всього, або маємо же до всього“.

Бож і що залишилось для лагідних скептиків, що шукають „абиякої“ доктрини?

...вірування перемішані в часі, хрест проти хреста, півмісяця проти півмісяця. Найрасовіші скептики — збакировані такими несвідомими, такими нагальними, такими зворушливими подіями. Під діями, що бавляться нашими думками, як кіт мишею. Скептики тратять свої сумніви, знов їх відшуковують і знов гублять, і вкінці вони не знають як мають давати собі раду із порушеннями власних мислей“.

І коли уявимо собі європейську культуру, як великий корабель, то можна буде проказати за Валері:

„Колівання корабля було таке сильне, що його й найкращі повішені лампи поперевертались“...

В тій атмосфері віри в будівництво, що вийде з найглибшого в людині, з її почуття — нема місця для скептиків.
В духовій Європі, що народжується, місце лише для віруючих.
Це — їх час.

II

Творча одиниця, повна віри в будівництво, стає в центрі всіх світоглядів нової Європи. Іде боротьба на нову одиницю.

Іде боротьба проти думання, улегшеного конвенансами й символами культури, бо в сучаснім думанню замало є зусилля, замало динамічної енергії, а забагато є протоптаних шляхів.

„Праця мозку має нині до помочі дуже сильні засоби. Вони її облегшують і то нераз так значно, що й цілком унеможливають. Створено за багато символів. Існує за багато уряджень що звільняють з уважності, звільняють рух від терпеливої й важкої праці. Чим далі йдемо — тим більше множується символізаційних метод і негайної графізації (*de graphie rapide*). Всі вони провадять до скасування зусиль мислі“ (P. Valery).

А в наших часах такі зусилля є якраз найбільш потрібні, — почування загальної небезпеки піднесло вартість творчої відваги одиниць.

Стремління дати одиницям висловитися все міцніше підтинає примат суспільства. Взагалі сама вартість суспільства, вихованого на підставах дев'ятнадцятого століття, стає дуже сумнівною.

„Колиб усі люди — каже філософ — були однаково освічені, однаково критичні і передусім однаково відважні, ніяке суспільство не булоб потрібне!“

Правда, так ідеально справа не стоїть, але в кожному разі до теперішньої організація суспільства з її нищенням характерів і рівнянням на найнижчий тип не може існувати.

Сучасна суспільна селекція ріжниться або й суперечить натуральній селекції, — то є темою повоєнної праці англійського соціолога Мейк Довгела (*The group mind — Cambridge 1920*).

Оскільки селекція натуральна сприяє вивіщенню першорядних одиниць, — оскільки суспільна (*social*) селекція що жертвує вищим типом для пересічного, обнижує взагалі вартість людства і його духових цінностей.

Протиставляючи поняття двох селекцій, Mac Dougall доходить до обвинувачення цілої сучасної цивілізації й культури. Поліпшення людства в біологічнім значінню він не стверджує, — те що є — то лиш зовнішня еволюція, поступ у засобах, у техніці життя. За час історичного життя людства значно поширився лише терен відомостей, але духові здібности людей, — за думкою англійського соціолога — не розвинулися за цей час, навпаки швидше зменшилися.

Щоб рятувати людство, треба утвердити примат видатної одиниці над суспільством, громадою.

За Мейк Довгелом одиниця є головним чинником у створенні суспільства. Особливо в створенні духової громади. Це впливи одних духові впливи творять ріжницю середовищ. Завдяки вищим одиницям зростають нації. Велика людина (leader) є коінструктором раси її спонтанічної відмінності і одночасно національної єдності.

Там, де бракує цього чинника, там не повстане нація, хочби раса й була дуже однородна, як у негрів в Африці. Там, де існує цей чинник, там він може об'єднати дуже ріжнородні людські елементи, як це зробили пророки Ізраеля і Магомет.

Книжка Мейк Довгела, як і багато подібних, що з'явилися в Європі по війні, характеризує той спонтанічний потяг до перебудови психики Європи на нових початках.

Темпо тої перебудови не має собі рівного в історії.

Влучно зауважив хтось, що хоч в Європі з'явилися останніми часами тисячі вірувань, та зникло лише одно... віра в суд нащадків. Бож тепер сучасність так повна віри й енергії, що не дбає про осуд будучності. Європейець ще нині хоче утвердити шляхи для нащадків.

III.

В тій напруженості перебудови духа Європи все вище виступає постать людини, що випадково жила не в нашому, а в минулому столітті.

Цій людині, як особі, легенда приписує досить багато рис, але здається найважливіша в ній була нехоть до паніки і страху. Зимний назовні, він охоче кпив з переляканих.

„Досить добре убраний пан, — оповідає він в листі про прихід німців до Франції в 1870 р. — вийшов із глибини юрби, що її заспокоював, і поважно звернувся до мене: „Пане графе, чи то правда, що прусаки сплячуть діти?“

„Пане — відповів я йому — ви мене обдарували спостереженням, що змінює на краще мій дотеперішній погляд на прусаків. Бач, досі я думав, що вони зідають діти цілком сирими“ (Gobineau, Lettres à M. Dragoumis. 8. X. 1870).

Призирство до тривоги й суєтливості характеризували цілий його життя. Хоч сам француз XIX-го віку, він не любив ані своєї вихалашеної сентиментальними теоріями, століття, ані французького міщанства, що так легко піддається настроям і паніці.

Він, мандрівець, мистець-філософ, плакав передусім свій світогляд і свою лінію в житті. Вже при кінці життя, коли чужинці особливо німці й англійці, захопилися його ідеями, накидали йому з усіх боків легенди-догмати. Однак до кінця життя він не заакцентував жадної: ані офіційного германізму, ані артистичного антихристиянізму, ані післанництва білої раси, ані висміювання посту-

Не міг того зробити, хочби тому, що до кінця зістався собі вірним у всьому.

Умер, не зрадивши ані релігії, ані родини, ані династії, ані власної творчості.

За життя вірив найбільше в себе і свою арійську творчу кров. Позатим вірив у родину, що виховує інтелект й ушляхотнює інстинкти; він сам багато завдячував своїй родині. Вірив у післанництво релігії. Хоч сам не був побожним, але чув симпатію до віруючих людей. Він чув симпатію до всіх тих людей-одниць і груп (незалежно від раси і коліру шкіри), що їх життя переливалося через свої береги. Таке лише людське життя було для нього чогось варте.

Як і тепер, так і за його часів було багато людей, що ламали лінію свого життя на те, щоб прийняти в себе відрухи юрби і стати виразником безособистого і каламутного життя раси.

„Здавалося їм, — пише есеїст, — що вони тим рятують своє ім'я, — а тимчасом вони не завважали, що їх ім'я переставало бути іменем людини, а ставалося назвою продукту-витвору.

...Вони були лише декорацією епохи. Однак ніщо так швидко не маліє в очах людини як декорація епохи, і ніщо так не триває довго в пам'яті людей, як постать людини.

...Пан Гобіно вибрав собі те, що хотів. Не був Гомером, ані Вергілієм, ані Вольтером. Не був, навіть, Шатобріаном. Він не мав найменшого стремління ним бути.

Він був Гобіно“. (B. Fay. Les légendes du comte Gobineau).

Він не належав до людей, що були продуктом епохи, він був із тих, що самі накладають свою печать на епоху.

Може тому наші часи, що хочуть бути тільки самими собою (і то ані минулим, ані, навіть, будучиною) uznали Гобіно за свого духового батька*). Вплив його щораз більшає і в політиці, і в науці.

Його твори літературні, такі важні для зрозуміння його філософії, лише тепер починають здобувати славу.

В своїх кількох романах, більших новелях і численних оповідях він оповідає про життя людей в цілому світі з глибокою любов'ю, але без сентиментів.

*) Ще за життя Гобіно вплинув на свого друга, Вагнера, що написав вступ до творів філософа. Його твори подивляли не лише численні англійці-аристократи, але й вогненний соціаліст, А. Сорель. Тепер серед його учнів і наслідувачів маємо: автора «Так мовив Заратустра», творця англійського імперського расизму — Н. S. Chamberlain'a, соціологів: Vacher de Lapouge, Fr. Gribble, ідеологів як А. Rosenberg і т. д.

Тепер Гобіно, «останній нащадок ренесансу», стає творцем нового ренесансу рас: американський віталізм, як і європейський гобінізм, це лише дрібні вияви впливу духа Гобіно. Посередньо дух цього філософа вплинув не тільки на відродження німецької й італійської раси, не лиш на розбудову науки, евгеніки й расизму в Скандинавії, Надбалтійських державах, Фінляндії і Сп. Державах П. А. — впливи його можна віднайти і в расистському русі серед жидівства і в панарабізмі. Рух расистів, що бере початок з Ангори, захопив уже й наших татарських сусідів і підсусідків. Тисячі творів розбудовують біологічні, соціальні й політичні підстави його науки.

Він не тримає читача ані за гудзик, ані за ковнір: свою творчість уважає за так ретельну, що брідиться тріками „ловлення сльозинок” читача. Він не перекоує, бо він занадто любить те, про що пише.

В його романах нема ні мрійництва, ані меланхолії, ані туманів елюквенції. Хто його читає, не може втомлятися, бо його думка — гнучка, блискуча, невтомима і безжалісна, як шпада конквістадора. Його образи сухі й гарячі, якби повстали в соняшній спеці. За той скупчений стиль критики порівнюють його до Стендала.

Можливо, що обидва вони мають одно спільне: вони покохали більше великість як літературу. То їх відріжняє від усіх цих демагогічних, розпливних, хаотичних романтиків-сучасників. Бо Гобіно стояв осторонь від молодшого шляху романтиків XIX-го століття, — він сам творив сузіря.

„Пишучи, — каже про нього критик, — він не відрізнявав себе від решти людей, і тому не вносив в життя запламленої чорнилом душі; може тому, що Стендаль, Меріме, Гобіно так творили, їхні книжки мають і тепер для нас стільки свіжости й блиску”. (Abe Bonnard. Gobineau).

В своїх творах, як і в своїх подорожах, його цікавили передусім досягнення людського духа, і тому так легко від його белетристики перейти до його блискучих книжок про Азію.

„Три роки в Азії”, „Азійські новелі”, „Релігії й філософії Центральної Азії” — ці всі книжки дають не лише розвій теми, але характеризують і самого дослідника, його пасію до виразности, вірности собі й істоті життя, його пристрасть для великості. Колиб він зволив проповідувати своє мистецтво життя, він розпочавби, певне, проповідь словами: „Не відкидайте нічого, що може вам допомогти на шляху до великості!”

Його головна філософічна ідея впливає цілком природно з його особистого життя, його подорожей і його мистецтва.

В однім із своїх перших філософічних творів („Студії над нерівністю людських рас”) Гобіно дозволив собі прийняти тезу поступового упадку людства. Під впливом, може, знеохочення культурою XIX-го віку пішов тим шляхом, що на нім повстала понурі Шпенглерівська „Der Untergang des Abendlandes”. Пізніше така концепція видавалася вже йому за наївною і простою. По чвертьстоліття в своїм філософічному романі-заповіті „Плеяди” (1874) він підкреслює, що обіч недовговічних суспільств існує сталий позем вищих індивідуальностей („королівські сини”) і груп, вартих назви Людей („плеяди”).

Народи інстинктивно стремлять і еднаються з тими одиницями і групами. Особливо виразно це видно в критичних хвилинах історії, коли ті народи мають приплив — підскок хотіння жити („voulou vivre”). Це творчі одиниці і народи, обеднані найглибшим — почуттям, творять расу.

Найважнішим задумом світогляду Гобіно було те, що кожна раса має свою вартість, і кожна раса по своєму ту вартість висловлює. До історичної еволюції він впровадив нове поняття — свідомість раси. Не чисто інтелектуалістична ідея про вищість тої чи іншої раси була для нього важною, основою його ідей був чинник чисто іраціональний — сила раси, почуття раси.

Поняття раси змінює розуміння історії. Досі, йдучи за Контом (Auguste Comte) твердили історики, що „народи не мають характерів, їм лише трапляються події”. У Гобіна — народи мають характер, і мають призначення, і мусять його мати.

Істоту історичної методи філософа расизму найкраще висловив його адміратор, історик Буажослен: „Всупереч твердженням абстрактної філософії історії, котра традиційно вважає, що всі народи однаково реалізують тільки загальну формулу розвою людського духа — тепер розвивається інша філософія історії, що трактує цивілізацію як ряд нерівнозначних формул, а кожна з тих формул відповідає внутрішній тенденції даної раси”. (Boisjolin. Les peuples de France). Ціле розуміння історії, це препишна візія боротьби рас, їх ріжнороманітних динамізмів.

Поняття раси змінює розуміння сучасности. В хвилину небезпеки для культури — Європа звертається до відважної думки одиниць й до найглибшого почуття своїх народів.

Звертається до раси в імя великості найглибшої, найістотнішої, в імя крові, що дала стільки перемог Європі.

Бож остаточно, щож то є Європа, що то є Захід? Європа фізична, тож лише невеликий півострівець азійського сходу.

„Потужність Європи не є пропорціональна до її фізичної великості. Такаж сама диспропорція є й між її людністю і людністю тих країн, що їм вона накинута свою „контролю”. Було щось іншого, що давало їй досі силу”. (Valéry)

Сучасність звертається до інстинкту рас Європи по ту силу.

IV.

„Одно є певним, що ми живемо в препишних часах, не дивлячись на всі їх криваві страхіття” — каже сучасний письменник (R. Dorgelès).

Дійсно, в тій загальній напруженості, в тім відродженні віри, в тім звертанню до найглибшого голосу крові — блискучий клімат творчости.

Але не якоїсь всеєвропейської літературної творчости, не інтернаціоналу мозків, ані якоїсь іншої інституції до нівелювання характерности.

Ще недавно (особливо перші роки по війні) було повно проектів до створення такої невиразнолічної інституції: найрізніші соціалістичні, інтелігентські (Ж. Ромен) просто фахово-поетичні (міжнародний журнал „Поезія” в Міляні) і т. п.

Всі ці проекти пригадують мені одну постать зперед двох століть.

На початку другої половини XVIII-го століття їздив по Європі брабансонєць, князь де Лїнь (de Ligne). Їздив з Відня (де оженився) до Парижа (що його виховав), з Берліна до Лондону, звідти до Риму, звідти на Кавказ. У своїх спогадах князь підкреслює, що він властиво є просто — європеєць. Бо національність, як і інші примхи, могли (за його думкою) мати тільки володарі, як король Пруссії, Неаполю, чи там Англії. Піддані-кріпаки були скрізь більш-менш однакові, одного типу були скрізь двори королів, одного типу гарні жінки, тотожними були скрізь „добрі товариства” і скрізь панувала французька мова. Хто її знав, — знав цілу Європу коло 1780 р.

Рухливий князь де Лїнь рішив, навіть, зааранжувати, щось такого, всеєвропейського:

„Я хотівби, — каже він, — закласти Генеральну Академію для цілої Європи: вона формувалаб смак її націй. Зібрання в однім місці ці стількох світил-слав, запевнилоб успіх цій інституції. Требаб було лише її надхнути духом, позбавленим усяких забобонів”.

Далі француз пояснює, якби то було.

„Французька література користувалася багатствами чужоземної літератури, а та знову навчилася від французької — тону, переконань і добрих дотепів. Від тогож часу зниклиб верхогляди у Франції, педанти в Німеччині, меланхоліки в Англії і шарлятани в Італії”... (Les plus belles pages: le Prince de Ligne).

Донедавна було дуже багато цих князів де Лїнів: чи не походить із їхньої родини напр. хочби такий комічний каваряно-європейський, большевицький князь де Лїнь, Ілля Еренбург і подібні йому Декобри?...

Фільзоф - дідок Кайзерлінг, що ще недавно сподівався від Європи найбільшої уніфікації в типі „шофера-верхогляда”, що пророкував упадок старої Європи — раптом змінив тон. В його хаотичній „Всесвітній революції”, він уже не говорить про старість Європи. Навпаки, народи Європи відмолодніли, брутально відкинувши старі дисципліни. Він констатує, що ніколи життєздатність молоді не була більш потужною як тепер”. На тлі „духової пасивності наших (Кайзерлінга) сучасників” молодь більшості націй покидає до теперішні традиції, перестає вірити в спекулятивний інтелектуалізм, і йде за інстинктами натури, за „теллюричними” силами своєї раси.

В Англії ніколи письменство не віддалялося задалеко від духу своєї раси. Італія знаходить в Данте — хрестителя конквістадорської сучасної раси, в Німеччині — треба чекати на велику зміну в письменстві.

Франція видається на роздоріжжю лише для старшого покоління, — молодше, згруповане в журналах „Esprit” „L'Ordre Nouveau”, а також у інших більш партійних органах, вибрало вже собі дорогу.

Це покоління орієнтується в тому, що „рятунку треба шукати не в розв'язуванні політичних чи якихсь інших квестій, лишень у са-

мій людині, в його душі, в розбудженні духових, метафізичних цінностей. Вони лише можуть відновити і зміцнити рівновагу й лад”. Це є ідеєю книжки Д. Ропса — „Світ без душі”.

Для них усіх, так часто різнородних і суперечних теоретиків французької „духової революції” найважливішим є однак, щоб та революція була згідна з духом народу. Всі ці молоді можуть проказати, як своє, гасло Валері, що той недавно подав в анкеті: „Треба як найшвидше створити нові підстави (культури), створити їх у Франції, і в душі Франції”.

Навіть, у Польщі залунали голоси про польську расу в творчості (композитор Кондрацький про свою оперу „Попеліни”).

Для творців духового обличчя нашої раси — не важне теоретичне роздумування на цю тему. Не маємо в собі ані педантизму німців, ані формалістичности французів.

Українську психічну расу відчуваємо, як силу потужну, велитенську, „теллюричну”.

Силу, що змушує нас до нашого Ренесансу.

Великий закон світа, що змушує жити і розвивати в собі те, що маємо в собі найбільш великого, живлового.

Таким є лице Заходу і так дивимося ми в його бік.

Український письменник, творячи, — нехай памятає такого спокійного і певного себе філософа Європи:

„В сучасних часах довершені будуть рухи найбільш велитенські з тих, що досі людський рід довершив на поверхні гльобу”. (Gobineau).

САМПУСМАРТИУС

I.

Останніми часами французи цікавляться впливом Віктора Гіго на французьке суспільство зперед франко-німецької війни. Починають підозрівати в нім, офіційнім генію III-ї республіки, руїнника духа відпорности французької нації.

Послухаймо. Як знаємо, як по винниченківськи знаємо, брешуть слова того пророка зперед кількадесятьох літ. Ось він, цей обожатель „святої льокомотиви поступу”, так заявляє яких два-три роки перед вибухом франконімецької війни 1870 — 71 рр.:

„Всі найвищі чинники нашого часу є миротворчі. Преса, пара, лібералізм у торгівлі, метрична система, це все перемішує складники націй у потужнім розчині людськості. Всі залізниці, що здається йдуть у таких ріжних напрямках, як Петербург, Мадрид, Неаполь, Берлін, Відень, Лондон, спрямовані — до миру. Тогож дня, як підлетить угору перший повітреплавний корабель, — упаде тиранія...”

...„Могутній вітер будучини віє миром. Що-ж можна зробити проти гурагану радісної братерськості?“

...„Сховай свої прапори, війно! Коли-ж ні, — то ви, злидні, покажіть своє лахміття. Порівняймо роздертя. Тамті мають на ім'я — слава, ці — голод, проституція, руїна, чума. Перше створило друге. Годі“.

„Чи-ж це ви, німці, нас заатакуєте? Чи ми вас? Але навіщо це? Німці — ви-ж є Вселюдскість. (Allemands, All men). Ми-ж вас кохаємо. Ми — ваші співгромадяни в країні філософії, і ви є наші компатріоти в батьківщині Свободи. Ми — європейці Парижа є з тої ж родини, що й ви європейці Берліна і Відня. Франція — то визволення. Германія — то братерство. Чи може слово Свобода з демократичної формули виповідати війну слову з тої-ж формули — Братерству? Мир... Геть зброю! Союз. Споєння Єдність. (V. Hugo. *Littérature et philosophie mêlée*. 1867).

Геть зброю! — а по цих словах приходять роки 1870 — 71, наступають німецькі полки, б'ють і женуть французькі. У Франції внутрішні заворушення, цісар Наполеон III зникає, Франція — республікою. Щось, як по вступі Директорії до Києва. Але німці зближаються. Що-ж кидає поет в лице кривавим пруським полкам і вождю залізного Бісмарка, — певне бойовий клич гніву?

Ні, він має тільки слабодухі слова інтелектуаліста. „Навіщо ця інвазія?.. Що ми вам такого зробили?.. Ми-ж є французька республіка... І ця війна повинна скінчитись, бо скінчилось цісарство. Ви знищили того ворога, що був і нашим ворогом... Ах, певне, що ніхто й не думає вас лякати, о німці, препишна арміє, відважний народе, але всеж таки можна вам дати пояснення... Я європейець, себто приятель Парижа, я парижанин, себто приятель народів, я хочу вас тільки попередити про небезпеку, що ви в ній знаходитесь, о мой браття німці, я-ж вас подивляю і шаную... Зупиніться“.

З гіркістю розглядає сучасний француз твори і постать Віктора Гіго досі так офіційно шанованого французами (G. Batault, *Le pontife de la démagogie: Victor Hugo*. 1934). „Офіційний геній“, що його пам'ятники стоять по найменших місточках Франції, що його іменем названі найгарніші вулиці міст, геній, утверджений і в шкільних підручниках, і в промовах послів, — показався тільки генієм словництва „циганом слова“ (un tzigane du verbe). „Відкриваємо в ньому, — каже Бато, — постійну мішанину шельмування і наївності, несвідомості і щирости“.

Який головний закид ставить молодий Бато і його співбойовники Вікторів Гіго? Чому нарікає на фальшивість, що її чути у всіх словесних унесеннях Гіго? З таким призирством окреслює суспільне значіння Гіго, що це лиш „геній висловлювання в приземній формі найбільш низьких стремлінь юрби“. Вкінці, як найвище обвинувачення, обвинувателює кидає: „Ані на одну хвилину він не кермував суспільною опінією. Він задовольнявся підхліблянням їй, ішов за нею нога за ногою“.

Чому раптом сучасний француз відчув фальшивість і демагогію суспільних мотивів Гіго і то саме тепер? Бо власне тепер чуває французький інтелектуальний світ неспокій за сучасність і за будучину галлійської раси. Обудження сусідніх рас, ослаблення власних дотеперішніх традицій і синтез поглиблюють усе більше той неспокій. Гасло духового переродження це гасло молоді Франції; вішуння нової доби у галлійській країні і, навіть, у цілій Європі, це — найчастіші мотиви улюблених сучасних письменників, чи то Ж. Ромена, чи Моруа, Моріяка, Кльоделя, чи, навіть, Мальро.

Проф. Грокльод (P. Grosclaude) підсумовуючи вражіння в своїх „Великих напрямках сучасної думки в літературі“, стверджує значне зменшення впливів не тільки Анатоля Франса, але, навіть, божка повоєнщини, понурого А. Жіда. „Нині, — каже Грокльод, — гаслом сталося не мистецтво для мистецтва, як ще недавно проголошував Бодлер, лише мистецтво для суспільства“.

Біль за своє суспільство — расу переживає сучасний француз так глибоко, що самовпевнена і плитка лірика Гіго наповнює його обридженням. Бо, як кажуть японці, ідеї мало знати й висловлювати — їх треба й переживати. Тільки глибоким переживанням, злютованням із пристрастями може письменник впровадити ідею в твір. Без дрібки письменницької серцевої крові — ідея є тільки звітом на папері, підпорою не життя, а кон'юнктури. І це тепер відчули французи.

Лише тепер. Бо ще не так давно з задрістю згадував Ст. Жеромський про вселюдськість французької літератури. Французи, що їх ніхто не гнобить, можуть собі дозволити на вільне студювання і змальовування окремих характерів. Вони звикли і мають право не турбуватися ані долею своєї держави, ані будучністю свого народу, вони можуть не дбати про те, чи таке чи інше змальовування характерів і подій зашкодить, чи не зашкодить їхньому, від віків вільному, народові? Вони не несуть за це відповідальности, вони, французькі письменники. Не те — ми — польські письменники, ми маємо великий обов'язок — так казав Жеромський, щоправда, ще в часах передвоєнних.

Як-же справа стоїть в українських письменників?

II.

Для сучасного читача творів Євгена Маланюка найвиразнішим мотивом його творчості, найближчим читачеві був би мотив тривоги. Тривоги, що переблискує з одного його образу на другий і освітлює їх, немов раптовні, сині моргівки розяснюють горячу ніч херсонських степів.

Та тривога історіософії Маланюка застуге, навіть, такі його сильні мотиви, як мотив українського Риму, як привіт близькій могутності нації. Бо з тої яскравої блакитної високости, він, ша-

лений птах із кривавими очима, шугає просто вниз — у Вальпур-гієву ніч хаосу, в дисгармонію степових буревіїв, в дикий поліс повстань і зрад.

„Зрадлива бранка, гетера, божевільна блудниця, плоть віддана темним грозам”, — так називає поет найсвятіше для Українця, найсвятіше й для самого поета. Він блюзнірствує, він сам гине, спалений тривожним, задушливим ритмом власного серця. Він проклинає „Дике Поле”, він ненавидить „простори”, де гуляє „вітер-буровій”. Але де-ж є тепер у нас Дике Поле, де ті простори? Нема тепер Дикого Поля. Його вже давно поділили між собою кремязні осадці, нема глухих просторів, а густість населення там не рідша від пруських земель, тай цивілізація не нижча від земель Варшави. Правда, подібно, жах обіймає поета (і то є так зрозуміле для його сучасних читачів), що може ще відродитися, може ще далі просторитися Дике Поле українського почуття.

Відрухи на зміну з оспалістю, спізнені пориви і передчасні упадки, ті скоки ритму, та розгойданість почуття в психе Українці знов може дати „мандрівним племенам—широкий шлях”, знов може зробити з України „розстаньдорогу орд”. знов може зродити незорганізоване, хаотичне почуття — його безголовя.

Цей вираз тривоги і болючого питання на лицьох Українців так суггестивно схопив один із ліпших наших і світових мініятуристів, Амвросій Ждаха, в своїм „Руйнуванню Січі”. Січова юрба на його мініятурі складається з самих пар і трійок, що вагаються, що не розуміють один одного, розводять руками, розпитують, розпачають, — хоч вони ще всі озброєні, хоч довкола них іще фортеця, а над ними, на їхніх дзвіницях блищать хрести їхньої віри. Те, що їх єднало, їхня духовна раса, їхнє організоване почуття — тепер перестало єднати, побуджувати, провадити. Вже тоді грізне, безголове, бездольне почуття блукало по Україні. Вже тоді несло на собі безсилий розум, як (на образі Верне) шалений огир несе кризь терни, яри і байраки нагого, прив'язаного Івана Мазепу - Колединського.

Цей мотив тривоги, безголовости, хто знає чи не повстав із кінцем кількасотлітнього періоду козацьких воєн і упадку козацької культури, тоді як літописець із гіркістю констатує, що „рицарські отваги і богатирські діяння предків Сарматоруських плащем ліноности увидіх покрити”. (С. Величко). Бо перед тим козацькі письменники хоч і згадують „отчизну милу, отчизну кохану”, яко „матку нашу, зранену розмаїтими наїздами” (П. Могила), але згадують расу нашу, як організм живий, однолитий із головою і серцем.

Тимчасом мотив тривоги, безголовя в XIX столітті з'являється в багатьох письменників. Ось — нарід осліплене дитя, що йому треба вмити очі (В. Пачовський), ось — нарід, гнівний велитень, що зводиться, але не має голови (М. Чернявський), ось — міт, герой поеми, що не має міри в своїх учинках, „а на цім світі ні сну, ні спочинку” (Марко Прохлятий).

Тривога сучасного українського письменника за відпорність української, духовної раси, за її живучість і здібність до творчости зрозуміла всім Українцям. Напруження тої тривоги виросло із свідомістю широчини обріїв українського ренесансу. Тож коли для суспільства таким важним є питання уніфікації граматичних форм і термінології, то хіба далеко важнішим є справа організації українського почуття.

В цій справі хоч би саме усвідомлення змісту і границь духовної раси України вже може зробити багато. Серед соток окреслень України, що ними нас обдарували чужинці, одно окреслення є найстрашніше, — в нім є понуре „моменто” для раси. В своїх латинсько-німецьких реляціях Л. Рінгубер (Ringhuber), австрійський посол у Москві, згадує і про українську країну. Наш край для нього це земля, де часто *ferro et flammis* (залізом і вогнем) переходять руїники. Для нього „Ukraina vera est Campus Martius”. (Україна є правдивим полем битв, пляцдармом).

Campus Martius!... поле бойовищ, побойовище, поле, що не має окреслених кордонів, поле, де ворожі (сили духові, чи матеріяльні) випробовують себе взаємно в сутичках і герцях, як—батьківщина! Це хіба найжахливіше поняття для кожного шукача власної синтези. Без гієрархії, синтез, без самоусвідомлення своїх духових кордонів — неможливий ані зріст і збагачення власних, ані користування з чужих богацтв.

Бо в духовім життє Заходу може брати участь тільки предмет, тільки духовий організм, а ніколи — підмет, *Campus Martius*, пляцдарм чужих організмів!

III.

Скільки великих творів світової літератури створила сама туга письменника за глибоким ритмом своєї раси і нехиті до „пляцдармовости” для чужих організмів! Це божеський Фірдовсі, болючи над згнобленням перського духа арабами, пише свою „Книгу царів” — „Шаг-наме” (прегарно в нас віддану А. Кримським), і сучасна вдячна Персія святкує тисячоліття його уродин, як тисячоліття нового розцвіту. Це найшляхотніша постать Польщі зперед ста літ зазначає: „Забагато писали ми для розривки, або для малих цілей” (Лист А. Міцкевича з 1835 р.)- Це він просто заявив, що його „Дзяди” були „продовженням війни з 1831 р.”, лише не мечем, а почуттям, як додає коментатор (Kallenbach t. II).

Це польська велика трійка на чолі з Міцкевичом потрапила надіхнути духову культуру польської раси почуттям відповідальности за ціле життя тої раси. Це вони, властиво, присвоїли полякам почування духової пихи, що її не знищили навіть такі факти, як напруження Вавеля в 1913 р. австрійському цісареві, яко „дар народи”, ані сучасна очевидність. Більше, коли з'явилися декадансові „Химери” в Варшаві й безхребетні Пшибишевські й Бої в Кракові,

це ще устами невеликих промовляли з глибини століття — велика Деструкція нарцисизму, снобам ще перед війною кидали в лице слова відваги:

— Ви лжете всі! Ви живете з брехні, в брехні і для брехні! Ви хочете усипляти загал надуманими брехнями! Тільки сплітаєте і розплітаєте рими! Не бунтуєтеся проти очевидностей життя, але втікаєте від них! Утікаєте до райських країн мрійництва... Так є. Навіть, не пробуєте змінити життя, лише утікаєте від нього, дезертуєте, емігруєте... Над усею Польщею замережали баню з римів. Райські мости перечулення розпялися над руїнами всього... Із серця мистців висновуються мельодії, що в безчинність заколисують душу і то душі найвибраніші.

А тимчасом, що довкола? Земля з під нас усувається, як шкура на вогні! З наших відвічних оселищ виганяють нас! Раз за разом свистить над нами татарський бич!" (Варшавська богема Адоляф Новачинський),

Зрештою, не тільки в народі, zagrożеному політично, твори письменників організують духове життя нації. Привид *campus Martius* часто виростає і серед найстаріших, вільних націй Європи.

Пригадаймо собі Велику Британію і вплив творів Дікенса. А. Моргує з подивом підкреслює незмірну популярність цього письменника у всіх канадійських, англійських, американських і австралійських родин. Слава Дікенса і сьогодні така-ж живуча, як і в дні його смерті в 1870 році. Постаті, створені Дікенсом, од пана Пиквіка аж до малої Неллі, перебувають серед англійців і творять разом із ними життя.

„Дікенс і досі є не тільки популярним письменником своєї раси, але можна сказати, що він у великій мірі і досі надає форми цій расі. Дікенс, як дуже добре зазначає Казамян (*Cazamian*), є одним з тих моральних причин, що заощадили Англії революції.

„У великій мірі ділом Дікенса є те, що з публичного життя Англії зникли такі брутальні видовища, як прилюдне вішання, або такі санкції, як в'язниця за борги. Це він уплинув на те, що й діти бідаків отримують свою дрібку зичливості й доброти. Врешті, це завдяки йому англійське родинне життя дістало зворушливого й чутливого забарвлення. Мало письменників здобуло стільки впливу в своїй країні, як він, але так само мало хто втілював в собі так докладно свою расу з усіма її, як дрібязками, так і величними почуваннями”.

Чи згадувати про роль літератури в усвідомлюванні свого „я“ раси, будівничу роль словянських літератур для своїх народів? Чи мало говорять імена Шевченка, Караджича, Міцкевича? Так само роль літератури в спровадженню упадку власної духової раси є велика. Література без відпорности, без гордості, без віри в вищість своєї раси відчиняє кордони для чужих духових організмів, відчиняє шляхи для хаосу незсинтезованого почуття.

Це група російських письменників з літ 1890 — 1914 зробила велике спустошення в російській духовості. Такі постаті, як Андреев

Ардибашев, Купрін, були живою похвалою для апатії культури і розгойдання сліпих інстинктів. Анархічна ненависть такого Іорького також зробила своє. Ці всі — „Бездни“, „Ями“, „Леда“, „Саніни“, „Красні смехи“, це було знищення в духовості того, що пізніше було знищено фізично: доктрин і здобутків російської духової культури. В Андреева персонажі розмовляють ще про те, як вони зроблять з культури „рівне поле“, з музею образів (Третьяковської галерії) — гарний „кастьорчик“ (вогнище), — а по кільканадцяти літах, нашвидко убрана в випадкові формулки, приходить фізична практика тої духової деструкції. Босяки Іорького і садисти Ардибашева знищили, недавніх панів, надутих Печоріних, слабовитих Рудінів на тлі „Бесів“, „Юдушок“, „Мертвих душ“ і „Мелких бесів“ декаденщини.

Не можемо відкинути безпосереднього впливу літератури, навіть, на чин внутрі раси. „Страждання молодого Вертера“ свого часу спровадили хвилю самовбивств по цілій Німеччині, вже в наших часах роман Маргеріта вплинув на розповсюдження нового типу жіночого життя (*La garçonne*). Часті є факти впливання письменників на повстання й перебіг війни, досить поставити рядком рік 1813 у Німеччині і німецьких поетів, як Арндт, або німецько-пруську війну і її продовжувателів-письменників, як Дерулед і Баррес (*M. Barres*). Ще недавно Бляско Ібанес кинув цілу свою творчість літературну і публіцистичну на те, щоб згнобити Німеччину в Великій Війні: висловом його комбатованої ідеї є знаний роман „Три іздії апокаліпсу“. На наших очах апостольствує і проповідує в Європі хрестовий похід проти большевиків росіянин, Д. Мережковскій. Той самий Мережковскій, що перед війною не показувався журналістам, не хотів їм давати навіть власної світліни, щоб цим підкреслити свою нехитість до так званої життєвої очевидности.

А тимчасом, навіть, у війні, найбільшій життєвій очевидности, література починає відігравати велику роль. Літературою послуговується один із наймогутніших чинників війни, могутніша від літаків і газів — пропаганда. Здається, перший Клемансо, тигр, — ненависник німців, скермував підчас Великої Війни в запілля німецьких армій затроєну ріку мистецьких видавництв (альзатець *Hansi*), що осміщують і понижують ідеали німецької раси. Зрештою, пригадаймо часи повоєнні й значіння іншої пропаганди, цих Кесселів, що осміщують українське відродження („Наслідник Стеньки Разіна“), цих Мальро, що дискретно вивисують у своїх романах знані доктрини з півночі.

Небувале розпросторення в наших часах пропаганди через мистецтво, якби підкреслює небувалу завзятість духової війни в сучасній Європі. Духові раси то відступають, то переходять у наступ. Невтральних нема. Брак відпорности що до якоїсь чужої раси — то признання її влади над собою. Бачимо зріст і відновлення відпорности одних духових рас, бачимо й упадок інших — в обійми апатії, їхню нехитість до творчих зусиль, до витворювання власних цінностей, відкривання власного організму для *campus Martius* органіч-

них, чужих сил. Закони цієї духової війни є ще більш жорстокі, підступні й немилосердні для безборонного, як досі були звичай озброєних армій. Перемога в цій війні є більшою перемогою, як спалення сил і виголодження населення. Знищити духовий організм раси, розбити її віру в себе, хоч на деякий час впровадити її почуття в стан пляцдарму, це — найбільша перемога над расою.

По кільканадцяти літах такої боротьби виробився скрізь в Європі, отже і в сучаснім осередку української літератури, тип письменника, своєрідний літературний „Пан Топаз“, („Topaze“ М. Pagnol) готовий управляти дефетизм, і поменьшування власної раси, навіть в обличчі чужої. Ці представники т. зв. комерційної літератури баються в новаторства типу „Дерзань“ Семенка з 1914 року, або в сентиментальних декадентів із ще давніших років. Ідеалом цього типу — турніри надутости, снобізму й безсилости. Симпатії тих представників „певного запаху Парижа“ (В. Панейко про М. Рудницького) виразно спрямовані в бік модерних упадкових явищ, як дещо кльоакуватий роман Селіна, чи дервішовська поезія Андрія Белого.

Зрештою, менше важною є їх роля, як творців, важнішою є їх роля, як сіячів доктрини в літературі. Ціла література для них, то одна велика каварня, що вже механічно єднає коло себе культуру, так, як в Росії на їх думку єднав самовар. Звідти вони готові „віднести бунт“ проти ідеї української гідности й відпорности. Протиставляють свій ідеал „каварні“ „косарням“ деяких духових культур. Протиставляють пристрастям сучасности — сентименталізм кабінету. Нетерпеливості і напруженості — мадригали і „скоботи“. Довічні відповідальності письменника, організатора почуття, — „гонорарну працю“. Зобовязань пізнання й будови власної культури не відчувають. Попросту твердять, що творення культури нашої великої раси вимагає не більших зусиль, як зусилля губки, що вклинає божучу воду.

Признаймо їм, що важким ударом для творчости письменників є косарняний режим совітщини, але треба ствердити, що й не меншим лихом було б для Українців розповсюдження такого типу „най—най—вільнішого“ письменника, розпротитуваного браком якихось обов'язків, верхоглядністю газетярства й абсолютною безвірністю.

А однак у Галицькій Землі є й інші постаті письменників. Один із них виріс високо понад усіма і погляд його — над українською сучасністю. Це — великий талант, нищений інтригами, кпинами, навмисним нерозумінням, нищений українським комплексом нижчости і власним горінням до висловлення. Це — великий талант, що живе „у наймах у сусідів“ (але не в ц. і к. пресі), нерозбавлений своїми й чужими, нераз оглушений ударами і підступами „лицарів найменьшого зусилля“, і все-ж — невтомимий. До самої смерти, на віть, у тих хвиликах, коли страшна хвороба опускала його, він відривав простодушно служив своїй расі.

З закрівленими від безсонности очима, з „мозолями на душі“ від важного особистого життя, з хрипким від пригадувань голосом служив тим творчим силам своєї раси, що вони „гнатимуть вас у пр

значене місто“. (Іван Франко. Мойсей). Він, цей великий талант, сам себе в обличчі обов'язку назвав тільки сторожовим псом, „собакою“. Серце кожного Українця забється сильніше при вимовлянні його імені, того, чия творчість духова і життя було символом відпорности української раси і відповідальности за її духову культуру. Сила цієї відпорности й відповідальности була така велика, що тільки з найглибшого джерела могла зродитися, з надмірної любови, з любови до тої раси.

IV.

Любов! Це-ж вона — той закон, що кермує письменниками, будівничими своєї раси. Вона єднає письменника і суспільство. Вона, джерело гармонії й симпатії, збагачує радість життя раси. Це з неї, творчої любови пливе джерело життєвої енергії. Любов, симпатія, що, як твердить Декарт, є найбільшою активною силою в духовім життю. І тому, що та сила має так багато можливостей вияву, — важко окреслити, які-ж властиво є методи впливання письменника на читачів. В кожному разі вони — не в механічній повторюванні якихсь гасел, лише в експонуванні літературних фактів: ритмів, постатей, образів.

В роках 1917 — 1923 українська еліта не розуміла ваги мистецької організації почуття Українців, більше вірячи в силу абстрактних теорій. Але вже тоді були голоси, що підкреслювали це занедбання.

„Мужі державні повинні-б були знати, що народ не може держати в голові абстракції, що він мислить образами, памятає лише факти, а тому дайте народові відповідні мистецькі твори і тим направите його думки й душу на бажану вам путь. Тарас Бульба в народі визнається, як жива реальна людина“. (Іван Липа. Мої думки).

Дійсно, мабуть, найбільш суггестивним із усіх родів творчости для суспільства, згл. духової раси є той рід, що заселює уяву читачів живими або, навіть, безсмертними в даній расі постатями. Постаті письменника, а особливо повістяра живуть серед людей, — бо і що-ж для людини є більш ближчим, як інша рідна людина, що вийшла з закоханої синтези письменника?

„Повістяр, — каже Доржелес, — наділяє десятма існуваннями того, хто посідає лише одно існування. Гамлет, Федра, Кандід, батько Горіо, чи пані Боварі це для нас (французів) істоти більш реальні й живучі, як більшість тих нужденних істот, що їх ми змушені подня розпихати ліктями... Епохи живуть і житимуть у романах більше, ніж в історії... Не в підручниках знайдете правдиве обличчя війни, а в романах. Хто хоче пізнати суспільство першої половини XIX-го віку, нехай читає Бальзака і Стендаля. Досі не знаємо добре французької революції, бо брак нам повісти з років 1789 — 1794“. (Une heure avec Roland Dorgéles).

Поза силою, життєвістю і своєрідністю, здається, ці постаті літератури не мають інших підстав до викликання для себе симпатій до мимовільної „колонізації душ“. Вони живуть в почутті своєї раси нерозривно в суперечності з моральними, чи політичними переконаннями одиниць. Деякі чужинці, коли проїздять через Україну, переживають своїми духовними очима, досі ще бачуть героїв „Вогнем і мечем“ (Через два фронти“).

Хіба не міг мати політичних симпатій до розпещеного російського „баріна“, Евгена Онегіна, — такий гомо новус, як Ленін, а, власне, ця поема Пушкіна була його улюбленою книжкою. Взагалі, в підручній бібліотеці диктатора большевиків, як оповідає мемуарист, були твори і дворянина Пушкіна, і поміщика Тургенєва, а не було „офіційного генія“, М. Горького.

Літературні постаті втілюють (а тим і розв'язують по мистецькому) багато суперечностей бездомного почуття, неназваних, анархічних почувань. І в тім може — почуття визволу, що вони приносять расі своїм існуванням.

Розвій, чи упадок духовної органічності раси не спинається. На наших очах, наприклад, розвивається цікавий процес нової організації російського почуття. Богато в тім є суперечного з офіційними доктринами комунізму. По смерті Леніна, в 1924 році, Крупська (Леніна), вірна доктрині масовізму, протестувала проти ставлення йому пам'ятників і інших виявів почуття.

„Товариші робітники й робітниці, селяне й селянки, — писала вона, — маю до вас велику прозбу: нехай ваш біль по втраті Ілліча (Леніна) не обертається в зовнішні форми висловлювання пошани для його особи. Не ставляйте йому пам'ятників, не будуйте присвячених йому палаців, не урядуйте урочистостей на його честь — за життя свого він не надавав цьому ваги і не любив цього всього. Пригадайте собі, скільки ще є злиднів і непорядкованих справ у нашому краю... А найважливіше, стараймося втіляти його вказівки в життя“.

Тимчасом почуття російських активних мас шукало втілення своєї туги за героєм. Ціла наука Леніна була скермована проти вивичування індивідуалізму й індивідуальностей. Ціла доктрина матеріалізму протилежно підношенню вартости одиниці в будові історії. Тимчасом сталося інакше. Спочатку несміливо, з діялектичними усуправедливлюваннями, пізніш усе сильніше, все швидше, якби заступання — рікою, навперейми озиваються совіцькі письменники, композитори, малярі, різьбарі із нерозривною і закоханою синтезою Леніна як героя нової російськості — совітщини. По цьому факті — нема нічого дивного в досить швидкім повороті до постатей: шляхтичів Пушкіна, бюрократів Щедрина, інтелігентів Чехова, реканонізованих урочисто на останньому совіцькому зїзді письменників. Нема нічого дивного і в тім, що сучасний, найцікавіший совіцький роман — „Петро І-й“ О. Толстого намагається дискретно і зручно навязати большевізм до традицій і постатей Петрівського „залізного зажиму“.

Це заселювання власного краю постатями й почуваннями, тривалішими від мізерного життя людських одиниць, це велика місія перед лицем власної раси. Почуття органічної єдності раси не спирається на абстракції, теорії чи статистиці, лише на тривалих синтезах її почуття.

В серці кожного Українця повинна бути його почуттєва Україна, заселена постатями й почуваннями. Письменник може тут багато зробити.

Оповідали мені колишні учні Черкаської комерційної школи, як їхній учитель, Кней, показував їм, школярам, різні цікаві історичні пам'ятки в Чигиринщині. Між іншим були вони разом з отцем Македонієм в Онуфрієвському монастирі над Тясьмином, і в розарію монастиря показав їм старий чернець руїни „військової бурси“, української старшинської школи з часів Гетьманщини. Там, у рештках мурів, в дикому винограді, цікаві діти знайшли висічені в граніті мапи: Західньої Європи (з Віднем, Краковом і Берліном) і України. Під порохом діти відкрили багато на мапі України: трикутники і чотирикутники фортець і міст з кирилицею писаними назвами (вириті долотцем), ріки, зазначені червоним. Що здивувало дослідувачів то те, що побачили там незнані для них досі броди на ріках і невідомі шляхи й переходи.

Українська література може таку мапу України з незваними шляхами через Дике Поле і з бродами через глибокі течії вирити на матеріалі, тривалішим від граніту, — в почутті українських сердець.

ПРОВІДНИЦТВО ПИСЬМЕНСТВА

I.

Письменник, що творить, мусить раз наважитися, чи він друкує свої твори, чи ні? Коли він видрукував — від тої хвилини його твори належать не тільки до нього, від тої хвилини люде зводять на його твір очі, від тої хвилини він впливає на людей. Уже сама поява нової синтези почуття дає відчуття чогось нового і несподіваного. Жадними обставинами, оточенням, вихованням і т. п. зовнішніми чинниками не можна обумовити появу таланту. Жадної глибокої синтези почуття не вдається передбачити.

„Що ж є більш несподіваного на світі, — каже Сант-Бев (Sainte Beuve) — від таланту? Він не був би несподіваним, колиб не був одним серед багатьох, одним серед усіх!“.

Відгомін схвильовання від істотного, що пережив письменник, творючи свою нову синтезу, здобуває для письменника читачів. Він у своїм творі висловлює vouloir vivre раси в спосіб більш окресле-

ний, як його співбрати по мові, і своєю синтезою об'єднує їх більшу чи меншу групу довкола себе. І, це маючи на увазі, відповів Еннекен (Hennequin) Тенові на його твердження, що „твір виростає з оточення”.

„Ні, це твір формує оточення... Осередок сили є в мистці, а не в масі; юрба оточує мистця, власне, тому, що він дає їй змогу висловитися: вона існує тому, що він з'явився”.

Література, це одна з найсправніших сил до порозуміння всередині раси. Літературні факти - синтези творять довкола себе спокійність. „Література, — каже П. Валері, — зривалася в моїх очах організаційною цінністю, що окреслює і розвиває наші духові можливості. Вона так само, як мова, дозволяє ті духові можливості докладно позначати, сполучувати і побільшувати”. (Léfévre, Entretiens avec P. V.).

Для письменника, що видрукував свій твір, по видрукуванню може найважливішим є істотний, живчиковий зв'язок із читачем. „Не адмірації й похвал треба бажати письменникові. Належить йому стихійна (пристрасна) увага, хочби й критикування. Належить йому вражіння, що він глибоко змінив спосіб відчуження або й думання людських істот”. (P. Valéry).

Отже творчість письменника може мати нераз дуже велике значіння для його раси. Письменницькі зусилля до синтези почуття важні для цілої раси. Література може утримати єдність і енергію раси так само, як і інші шляхи її духової організації. З цього погляду затирається всяка різниця між організаторами раси: письменниками-мистцями, істориками, філософами чи героями.

Зрозумілою зробиться й заввага Валері: „Твори мистецтва цікавили мене менше як такі, — більше цікавили мене їхні печаті, що вони накладають на свою генерацію. З такого боку дивлячись, побачимо, що тоді зникає різниця між ученим і мистцем. Залишається тільки гра побуджування уваги, подій і духових обставин”. (Léfévre, Entretiens).

Не тільки можливість знайти обриси свого неформального почуття притягає людей до твору письменника, приваблює людей й інша риса твору, аффірмативний, догматичний характер кожного твору літератури.

„Писати, це значить — твердити” — казав Бальзак. В глибині кожного твору є певний догматизм, чи як там називано його — *Standpunkt*, освітлення, пункти бачення, становище. Без догми не можна нічого написати в літературі, не тільки зсинтезувати, але, навіть, розповісти. Той, хто оповідає, — не вагається: він зробив вибір і він твердить уже тим вибором своєї оповіді.

Невтомний, французький дослідник літератури бачить у кожного письменника, „навіть найбільш легковійного” — догму в творчості. І чим сильніша є догматичність письменника (при одночасній силі його синтези), тим цікавіший він для свого оточення. „Мистецтво писання, як і всі мистецтва, не може обійтись без могутньої односторонності (*un robuste parti-pris*) і монументальної тривалості”. (Une heure avec Alain).

Самих догм є багато і кожна з них може більше чи менше впливати на письменника. Є догми збірні, як догма „мистецтво для мистецтва”, догма поезії українського барока, догма футуризму, є догми окремих письменників, як Буальо, як Аполінер, і догми окремих творів, царина найменше досі опрацьована. Але всі вони разом і кожна зокрема є твердженням, аффірмативністю, що провадить без вагань читача. Отже твір письменника організує і провадить почуття читача. Є підстави назвати місію письменника в суспільстві — провідницькою. Лише це провідництво письменника серед чого раси, його суспільства має характер не завжди свідомий. Свідомим провідником є той, хто має почуття відповідальності свого провідництва.

Як стоїть справа з відповідальністю письменника за свою творчість?

II

В свідомім будівництві, в свідомім організуванні, в свідомім провідництві відповідає кожний провідник, організатор чи будівничий. Чому письменник, організатор і провідник, не має відповідати за свої твори?

Чому найменший робітник, що носить цеглу, відповідає за її укладання, чому найнижчий вартовий відповідає за свій відтинок фронту, — а письменник, *vir illustrissimus* свого оточення й культури, має бути невідповідальним? Відповідальність не може принизити жадної особи. Думка, що письменник це — безхарактерна питія, шаман, кльовн, чи просто жак без відповідальності, є далеко більш принизлива, як те, що письменник то людина, повна своєї гідності і гідності своєї духової раси.

Як особа, як вільна людина, що творить і потрапить обмежити свою творчість, письменник безумовно відповідальний перед своїм суспільством, своєю расою.

Але чи може бути відповідальність письменника, як творця? Чи на терені творчості, в самому процесі творення, може бути обмеження? Чи там, де є „боротьба з янголом”, може бути думка про такі „приземні” справи, як відповідальність?

Адже-ж цим ставимо тільки ще одну перешкоду в боротьбі письменника за нову синтезу почуття. А ціла правдива творчість, то є боротьба з перешкодами: з технікою писання, опором реалій, з впливами очевидності, з магізмом слів... Властиво мужеською амбіцією письменника може бути тільки міцне бажання. — не боятися перешкод і знайти собі в тій боротьбі з перешкодами як найбільше сили. Тим самим висловити своє найглибше „я”. Вільна творчість, що-ж то є — як не радість переборення невіддільності перешкод? В боротьбі за свою синтезу письменник може бути тільки домінуючим вічно чуйним, аж до остаточної перемоги. Чим більше перепон у цій боротьбі — тим радісніша перемога, тим яскравіше виявлення особистості. Може, тому великі поети часто вибирали для

свого задуму дуже важкі форми, може тому великі письменники мали до дрібниць обдуману ідеальну систему власного суспільства і місце власної творчості в ній.

Борони Боже! відповідальність не є жадною вказівкою в процесі творчості, нема в ній того, як має писати письменник, є лише пересторога, річ, що її самовиховання може перепровадити із свідомості в підсвідомість. На творення самих образів тим самим могляд і цілком не впливати, вплив цей можеб вилився тільки в експонуванню образів, в їх гієрархії, в підсвідомій частині „parti-pris” письменника. Чи має право письменник бути валахом, або деприватором тисяч, чи має право топтати найсвятіше для них, сіяті безнадійність, або кликати до безглузлого знищення власної раси?

Що-ж є більш шляхотного і людського, як повищі питання? Однак завжди будуть голоси серед письменників: „не хочемо жадного стриму і жадної відповідальності. Чому письменник конче повинен нести обов'язок, чому має себе обмежувати?”

Таких—не бракує, їх, що обходяться без відповідальності не лиш за свою духову расу, а й взагалі за людську гідність. Ніхто не може змусити письменника до відповідальності. Відповідальності не наказується згори, її беремо на себе. Відповідальність може бути тільки добровільна. Тоді лише це накладання на себе відповідальності не буде чином механічним. Тоді лише провідництво письменника буде чимсь свідомим і органічним одночасно, чимсь, що впливає з його почуття, з його пристрасти. Це про джерело відповідальності говорить один із найгуманніших слов'янських талантів:

„Це не є розсудкова категорія, ані політична система, це пристрасть такаж, як любов, ненависть, здібність до пробачення, прагнення до опанування і спрага помсти. То—почування сліпе, глухе й німе від уродження. Але, як нераз батьки люблять більше від дітей-красунів свої глухонімі й сліпі діти,—так само й то почування є найбільш глухою, темною, врослою таємним корінням в інстинкт—пристрастю людини“ (С. Жеромський. Щоденник подорожі. Патріотизм).

Патріотизм!.. Не як порожнє слово, як бляшане повторювання гасел,—але як почування, те почування, що старається оборонити найбільш безборонне,—істоту душі людини, істоту її крові, її раси. Співчуття до безборонного, батьківська і синівська гордість, бажання утвердити будучність, віра в вищість своєї раси — то все прояви одного почування.

Прив'язання до своєї раси то є критерій провідництва письменника. Бо і що-ж маємо виразнішого й глибшого, як зв'язок із власною духовою расою? Якже їй не бути високим авторитетом у духовому житті? Як письменник може не відчувати неповторности себе самого в життю людей, і божественної неповторности у всесвіті його власної раси? Як може він не відчувати зв'язку із збірною духовістю, що повстала із подібности родини, історії, побуту, клімату? Як може не вважати її найвищою з усіх рас, її, що

найближча до глибин його серця, що напуває живою водою його інстинкти, його творчість? Бути в обличчі інших рас — людиною своєї раси, бути тим, чим є, не зрадити нічого, дарованого людині Найвищою Волею.

Про це все не може письменник багато говорити, про це все може довідатись читач не з того, що напише письменник, а часто тільки з того, чого він не дозволив собі написати. Тут найвищою нагородою для письменника може бути хіба одно.

Це, коли почування свого зв'язку і відповідальности перед расою, киплючи в ній, раячи його, трівожне і гнівне раптом зірве заслону теперішности, жадібно сягне поза вязницю часу—і вкаже своїй расі її будуччину.

Але тоді це вже буде — пророцтво.

СЕЛЯНСЬКИЙ КОРОЛЬ

1.

Французька політична гравюра, з кінця XVIII-го віку, дотепно представляє європейські народи, як білярдистів перед білярдом. Всі вони в національних строях-мундурах приглядаються поєдинкові двох грачів: Козацької Нації і Московита. Москаль у мундурі Петрівського Семйоновця гвардійця чекає, як трапить удар Українця, що в преппишному запорозьському жупані нахилився, ціляючи кием, над столом гри за власну будучність.

Удар кия не був удатний, — залізний козак, що XVII віці погорджує Москвою і вчить вольности другого сусіда, втратив свою потужність. Його велика державність, розбита, стиснена в двох менших територіях: Гетьманщині і Запорізьким Ордені — упадає. Конституція гетьмана Орлика не мала, навіть, такого невеликого впливу, як конституція 3-го мая в сусіднім народі.

Москва ударила. Ударила в політичну будучність Козацької Нації, ударила в її духову індивідуальність. Цеж у першій половині XVIII-го століття, в 1720 році з'явився „указ”, що нищив культуру нації, нівелював сам дух Києва, „отчизни філіомуз”, столиці козацького духа, міста, де перебували „мовці одному Демостенові рівні”, філософове розличні, докторове славні“...

Указ цей нищив джерело руської християнської культури, що своїми впливами сягала від Литви, Білоруси й Московщини аж по Молдаву, до сербів і мунтян. Не диво, що указ цей нищив книжки київського друку і спиняв розвій старожитних, благочестивих шкіл Києва, — благочестіє київське. Київський християнізм мав у собі сильні і небезпечні для Москви, елементи латинської культури.

Латинська мова була мовою духової еліти Києва і політичної еліти козаччини, мовою однаково близькою і для старшини Запорозького Ордену, і для гетьманського генерального судді і для найубожішого спудея Пресвітлої Академії. В спогадах своїх згадує

п. Євтимович про те, як ще на початку XIX віку (коло 1820 р.) колишні учні Київської Академії цілком вільно розмовляли по латині.

Перегляньмо цікавіші твори української еліти XVI—XVII віків, — в більшості з них міцно злитовано дух руський і дух римський. Перегляньмо хочби блискучі проповіді київських митрополитів: кожна сторінка світиться шляхотною латинською школою. Впливи окремих латинських письменників і філософів були тривалі й глибокі. Найцікавіше, що найбільш близьким до того київського духа письменником, поетом, що зрісся з семигорбим Києвом, стався Вергілій співець семигорбого Риму. Віссю світоглядом—Вергілій співець потужності Августа, лагідних чабанських скарг, заслуг і праці хлібороба а найближчий, може, як співець державних трудів і побожності Енея.

Чому Вергілій і його поема про мандрівного князя стався так важним в очах ерудитів Києва? Чому Київ в пожаришах чотирохсотлітнього розвою козаччини своїми духовими очима так любив оглядати цю постать невтомимого завойовника на морі й суходолі? Бо в поемі про шляхотного Енея стільки близького для тих київських славних "мовців, докторів і філософів"! Смутна оповідь Дідони про загибель пишної Трої їм самим рідна, — вони самі оплакують упадок князівсько-королівської Трої, імперії Русі VIII—XIII віків. Вони, сторожі прастарої св. Софії, добре памятають про великі часи Києва, і не забувають пригадувати Запорозькому Ордену про підбій Руського моря і про швидкі „моноксилі“ Святославові.

Еней будівничий нової держави по зруйнуванню Трої, і Козак, будівничий нової держави по татарських навалах — паралель так зрозуміла.

Не самою забавою монахів було складання поем-центон з версетів і півверсетів Енеїди, — гексаметр її був сам джерелом енергії, мав в собі щось пророчого, помірною і звитяжного, як битва, як зріст. В тій поемі є місця, що розпалювали серця вогнем. Цеж у VII-й книзі Енеїди є пророчтво про грядучий Рим, цеж в Енеїді є:

Tu regio imperio populos, Romane, memento!

„Королюватимеш над імперією народів, римлянино, запам'ятай!“ Здійснення тої імперії провадило через війни, через Богомданих вождів і Київську „ecclesia militans“.

Правда, в лоні самої еліти і цієї церкви існувала течія опрощенців, прихильників утечі від боротьби, від вмішування в історію доконтемпляції, до упрощеної щоденности. „Христос дав науку, — як каже злобно Семен Могила — „не для реторів, ані для філософів, ані для астрологів, ані для жадних інших завихляних лобів“. (Наука християнська, 1670).

Але не опрощенці надавали зміст духовому життю нації, — кермували ним „ретори і філософове“. Вони сподівалися нової великоти і сили від збройної боротьби козацтва і надавали тій боротьбі вже від часів Конашевича свій зміст, зміст боротьби за новий Рим. Нам зосталось із того часу дещо (чого ще не знищили чужин-

ці й обставини, — ці всі „героїчні стихи о славних воєнних дійствах Військ Запорозьких“, такі „вірші на погреб зацного рицера“, чи „Милость Божія“. Було їх, напевно, більше з подібними або тожніми назвами, що їх свого часу виставляли мандрівні театри лялькові, школярів або пиворізів.

Разом із знищенням незалежності Київської церкви, при кінці XVIII-го віку покидає Київ і ідея Вергілієвої імперськоти. Ще перед тим утікачі і дефетисти, „ретори і філософове“, ці всі Прокоповичі і Тупталенки, переносять її, як ідею вже чисто політичну, до нової державности, що зміцнюється на північному сході. (Про цей ідеологічний момент нашої історії багато давав у своїх лекціях проф. В. Біднов).

Але ні, вплив Вергілія, його дивне споення з культурою козацького краю ще не минув. Ось у 1797 році в останнє з'являється перед Українцями Вергіліїв Еней. Травестований Котляревським показується без пророцтв, без патосу і якби без великого значіння. Вартости яко „перший пам'ятник українського живого слова“ травестація Котляревського не мала. Від кількох літ були в українській літературі пам'ятники того живого слова, від перекладів слов'янського св. Письма і нотування нар. пісень почавши. Багато підстав до цього твердження дають праці проф. І. Огієнка і інших. Еней з'являється, як „парубок моторний“, як по бурсацьки спрофанований „хоч куди козак“. Він багато згубив, цей Еней, — зосталася в нім тільки сила інстинкту. Це — своєрідний Ойленшпигель. Він як інстинкт — живловий, життєздатний, немирущий.

Але це вже — Енеїда без великоти. Це — епілог великоти.

II.

Занепадає велитенська сила, що серед найнесприятливіших обставин утримувала місце українській расі.

Одночасно з останнім польським королем відходить останній український гетьман, упадає Гетьманщина, упадає й друга українська держава — Запорозжжя. Запорозжці по турецько-донсько-російських перипетіях в 1793 р. закладають на зелених кубанських степах — Катеринодар.

Часи козацького палаша скінчилися. А що ж дух козацької еліти? Що діється з латиноруським духом Києва?

Пан підпрапоренко Трушко Халаявський розповість нам про це. Він сам учився ще в пана дядка Книшевського „Київських грамоток“, пізніш у домінуса Галушкінського, а потім і реверендіссіма префекта школи в Хоролі. Мати його „російської грамоти не знали“, батько його, пан Мирон, хоч і побоювався війни, всеж номінально належав до одного з полків Гетьманщини, багатої, ситої і надутої.

Підпрапоренко памятає ще, як його батьки зустрічали на рундуку самого його ясновельможність, пана полковника лубенського, що приїздив о 11-й рано власною зеленою берлиною, запряженою чвіркою вороних коней в посріблених шорах, з машталірами, з вар-

тою, із сурмачами й бубнистами. Памятає, як випивши чарку мастихинної або кардамонної, його ясновельможність ставили чарку на срібний таріль із гербом Халявських, казали: „почекайте!“, виходили в сніги і гукали на вартових „Ануге, сурміте, сурміте — ось я іду!“ І сурмачі й бубнисти віддавали йому гонори, а довкола з шанобкою стояли панове бунчукові товариші, Перекрута і Брикайловський, і — інші Гнідинські, Корнієвичі та Тютюн-Ягейлонські.

Головним заняттям молодого Халявського, найгіднішого з десятиох дітей пана підпрапорного, було їдження. Найлюбіші терміни — полуднувати, підвечіркувати, вечеряти, борщ Собієського, борщ печерський, бикус „ковбаса що шипить на сковороді“, „вареники, облиті сметаною“ і т. д. Найважливіше гасло: „Істи як найбільше — бо вночі не дадуть!“

По за їжою на все інше дивився без спеціального зворушення. Із великих часів козацької старшини зосталось йому тільки вперте почування своєї вишости, хоч і „переіменованого“, Українця.

— Ні, — каже Трушко на старість, ніхто мені нехай не каже, де правдива Росія: пропонує і тверджує, що вона у нас, в Україні... У Великоросії таких медів, як у нас в Україні, варити не вміють: отже, ми — правдиві слов'яне“...

В день шістьнадцятиліття сина, по молитвах священника, поклинах сина перед батьками і їх благословенством, старий Халявський дає синові бритву з пригадкою „що нею голівся ще прапращур наш військовий обозний, пан Талемон Халявський“ і що ту бритву треба берігти і передавати старшому в роді. Інших традицій старий Мирон Халявський не передав.

Минули ті часи славних традицій. Теперішня козацька еліта крім їжі й багатіння цікавиться тільки бенкетами та хіба модною геральдикой, нераз звязаною із звичайним гербохапством (Горб-Маявський). Є ще й інше заповнення часу. То — сварки й особисті порахунки. В родині Халявських, ще як малі діти ділились їжою між собою, то так сперечались, що малий Павлусь широко вигукнув: „Ах, душечки, браття й сестрички! найкраще було, щоб ви всі повмирали, а мені не треба було з ніким ділитися та сваритися!“ А коли ці діти повиростали, то „за рублі були різатись готові“.

Щось із психології мишей у коморі повній зерна було в психології цих Павлусів і Трушків. Тимчасом усе нижче, усе важче насувалася на безборонний острів Гетьманщини — „хмара синя“, Росія. Приходить петербурзька культура — карти, піяцтво „од скуки“, взаємні докучання, судова тяжба і вислуговування перед адміністрацією.

Ошуковують „гаспада полковники“ (не пани полковники як підкреслює бідний Трушко), тиснуть уже й свої брати, муштровані в чиновницькій „цивілізації“, хмарами линуть мусе гувернери з розпустою і французькою мовою, постоем стоять напіндючені офіцери царя, — святого духа косарень і кордегард. Все це брацтво краде, плондрує, деправує духа родини, насміхається з людської гідности, козацької слави.

Даремно Кузьма, слуга Трушка, відхрещується: — А киш, Москалі, знаємо ми вас!

Цілий цей сатиричний роман Квітки - Основ'яненка це крик загнаного звіря, плач безсилости. Герой роману, Трушко Халявський, розпертий їдженням і комічною амбіцією, продається „петербурзьким поручикам“ із аттенцією, із жоною, із дітьми Мирунушками, і з... цілою будуччиною України.

Ба, він був у Петербурзі і бачив там більших від себе людей, що так робили. Зрештою, даймо слово паничеві: „Треба знати, що Петербург хитрий город і люди в нім живуть до всього здібні. Деякі й беруться за спеціальний промисел. Діло чи не діло, правда чи не правда, чи то чув, чи видумав, а він то все гарненько запише, напише, видрукує книжечку... Спече одну, береться за другу і так цілий рік; а за це грошики деруть... Для печаті візьмуть і багато (гріха) на душу ради сміха“...

Скільки їх таких, що „взяли багато на душу“ ради сміха і „грошиків“, і мерзеної петербурзької слави! Чимало — од сентиментального Богдановича із своєю „Душенькою“ аж до балакучого дідича — Данилевського.

Із своїми маріонетковими типами, із своїми солодкавими легендами, фольклором і взагалі „frutti di mare“ українського до петербурзького столу. А перший між ними по невдачній „Кюхельгартені“, малоросійський Вагто із своєю „Утечею на острів Цитери“ в Диканьці, із оглуплюючим хороводом мертвих халявських душ — Гоголь. Той, хто найбільше з них усіх відомий своєї зради супроти краю, хто з найбільшою пасією розбудовує теорію „понаднаціональної“ російської мови і культури.

Переїдім од решток духа Гетьманщини до тих, що вийшли з іншого осередка української незалежности, багатого — Війська Запорозького. З простором рівним сучасній Польщі, з оживленою торгівлею, з численним чиншовим людом і старими воєнними традиціями. Це ж багатство цієї держави подивляв її найбільший ворог — Катерина II. Традиція Запорозька перейшла до кубанців.

Чи хоч Військо Кубанське — свого рода резерват Запорозька, — затримало в собі багатство духа козацької культури? Багато про це дає праця В. Дроздовського (реф. в Куб. Краю, XII, 1933). Спочатку старшина кубанська памятала про заповіт Києва, про блискучі традиції Ордену, що з нього вийшла. Рашпиль, Кам'янський, Завадовський були „горячими патріотами свого краю, називаючи Чорноморе гнобленою нацією і дбаючи про те, щоб китайською стіною відгородити свій край од Росії“ (Філіпсон).

Запорозькі перевезли до Катеринодару одну з найбільших бібліотек Ордену (Межигірського монастиря, коло 3 тис. томів). В бібліотеці були твори в латин., нім., франц. мові, були українські книжки з XVII—XVIII ст. ст.. Л. Барановського, В. Радивиловського, С. Яворського, І. Гизеля і інших. Від початку тяжкого завойовання дикої, маляричної Кубані козаки памятали, що „прибули з культурними традиціями Запорозька і тому зрозуміло, що вони почали дба-

ти про освіту... Діти військової старшини вчилися по вищих школах... В Архіві Кошових переховується дуже багато документів, що свідчать про бажання рядових козаків учити своїх дітей" (Дроздовський).

Однак і їх в першій половині XIX-го віку починає покидати дух Києва XVII-го століття. Козацька еліта „привикає думати тільки про прирощування власних маєтностей, мало дбаючи про спільне добро". В тій колісній великій думі старшини починають домінувати риси Трушків Халаявських „незвичайна замкненість, підозрілість, консерватизм, дрібне самолюбство, брутальність. „Дух наживи і мало відома Запорожцям чиновницька амбіція охоплюють чорноморську старшину". „Еліта козацтва помітно відривалась від мас... Колишній товариш і джура перетворюється в „деньщика". Козаків примушують обробляти землю“.

Повстає свідомість козацтва, як стану, — губиться свідомість єдності нації. То приводить до прикрих наслідків, частина нового „офіцерства“ перед самим скасуванням кріпацтва, навіть, у Росії — хоче використати у себе чужу владу для запровадження кріпацтва в себе, на вільній Кубані. Джерело козацького світогляду, культури, що визволювала енергію нації, висихає. Молоді Халаявські, нащадки славних прадідів, підуть письмаками до російських канцелярій, служитимуть офіцерами в армії російського дивогляда. Нема, навіть, пана підпрапорного Мирона Халаявського з його мінімальними традиціями, згадками і пишним побутом.

Над труною його, останнього з тих, що були колись „силою крипкою свих препоясані“ виголошує промову останній представник Пресвітлої Київської Академії, тинь козацької культури, мандрівний учитель, домінос Галушкинський. Він ще знається на реториці і вміє знайти „логічеськую конклюдзію“ для себе і для свого світа. Ось він говорить:

„Розпростертий пред нами — їх вельможність Лубенськo козачого полку подпрапорний Мирон Осипович, знаменитий пан Халаявський! Що їх вельможність лежать розпростерті, очі їх заплещені, уста замкнуті, руки закостеніли — сіє єсть дійствіє. Но дійствію сему якая причина? Іх вельможність умерли...“

І так — плачте великовельможній, плачте вельможній, плачте благородній, плачте подлій, плачте старшина, плачте козаки, плач Гетьманщина, плач Росія, плач Вселенная! Іх вельможність, знаменитий пан подпрапорний, Мирон Осипович Халаявський гробу предається! Плачу і я, і — в мовкаю!“.

III.

То є в мовкання, а не відродження, ці голоси Гулак Артемовських, Котляревських. Іхня творчість є лише сентиментальним повненням старшинського „Дневника генерального підскарбія". Це люде дрібязків, настройчиків, це в найліпшому разі письменники мальовничого побуту. Але завжди співці подробиць.

А тимчасом діються велитенські здвиги, теллюричні рухи в нутрі української нації. Препишні ритми народу так здібного, як стверджують чужинці, до великих кольтонізаційних рухів. Передусім ритм селянства. В історії селянства Європи — українське селянство займає своєрідне місце. Синтеза істориків поділяє селянство країв Європи на ті краї, де запанував тип маєтку чиншового (Grundherrschaft) на захід від ріки Ельби, і ті (Північна Німеччина, слов'янські землі), де запанував більш невільницький тип маєтку кріпацького (Gutsherrschaft), фільварку, двору. Здається, що серед європейського селянства на схід від Ельби, — найменш часу мало в себе кріпацьчину і найбільш криваво платило за стремління до визволення — власне, українське селянство. Воно більше в тім, зближується до південно-західного селянства.

Духовість українського селянства витворила світогляд значно повніший, як у сусідів. Цікава є також здібність до досить легкого витворювання з себе власної гієрархії і заховування традицій. Завоювання степу нашими фермерами, організація чумакування, переселення — все мало свою історію, тактику й рутину.

По великих епопеях Гайдамаччини, може найважнішим в історії того селянства (а по упадку Запорожжя й Гетьманщини й цілої нації) був вибух кольтонізаторської енергії селянства. Опанування ним земель, більших від самої корінної України чумацька акція, боротьба з офіційним російським осадництвом — це потужніше і цікавіше з'явище від боротьби в американському степі Вірджинія, чи Wild West'i.

Епопеї здобування Харківщини, Вороніжчини, Курщини, Таврії, Херсонщини, південної Бесарабії, вже занотовані в істориків Багалія, Яворницького і інших, але чекають ще на своїх співців і повістарів.

Інша риса, що різнить наше селянство від селянства німецького, чи навіть, польського — це те, що завдяки історичним обставинам від XVIII-го століття чужа культура, чужа адміністрація, а вкінці й чужі міста спричиняють поступово що раз більше процес селекції і вплив в нього сильніших одиниць. Навпаки, інша велика частина козацтва, міщанства і шляхти вернулась до сел, скінчивши на тім гравітування між чужинністю і рідним селом. Можна говорити не тільки про покозачення, але й про поселянення великої частини українських активних елементів. З такого селянства виходила й виходить ціла українська гієрархія — і його вчені, і його володарі. З того ж селянства вийшла тоді постать, так сильна, що одно ім'я її електризує селянські маси.

По смерті тої людини в 1861 р. — російський губернатор Київщини викликав в порядчика похорону, маляра Честахівського, і пригадав йому, що він ховав того, хто дуже впливав на селян і хотів „піднести упадку українську націю". Інші урядовці дорікали Честахівському, що він згадкою про похованого і відчитуванням його творів „схвилював цілий край і нагнав на поміщиків несамовитого стра-

ху й трепету", що взагалі тепер „по різних укритих місцях збираються гурти підозрілих людей, що співають гайдамацькі пісні."

Були й такі відомости, що якийсь „музика Гриць", висланий умерлого, організує в близькому часі Тарасову ніч, тобто цілковите знищення чужинців. Колиж допитувано самих селян, що вони думають про умерлого, — відповідали дипломатично, по селянськи: „Тепер і наша земля не пуста, що тепер і на нашій землі лежить дуже розумний чоловік, а то все пани та пани, які живцем гризуть нас, як собаки!" (Київ. Стар. т. 52). Зрештою серед селян ходили чутки, що їх провідник не вмер, а поховано лише труну з його заповітом.

Потім він у пам'яті селян виріс, як легендарна постать, як мажорантський характерник. „Нарід представляє його і змальовує в своїх легендах як героя, подібного до інших історичних осіб, як Морозенко, Нечай і інші... Звичайно український нарід всім своїм улюбленим героям надавав чародійське обличчя, надзвичайну силу й інші прикмети, що обумовлюють „характерника"... Оповіді про нього ходять, як передання... Багато чудесних оповідань звязують із іменем поета..."

„Не дивлючись на те, що Шевченко був ще не так давно, існування його привязує нарід до давніх часів". В двадцять літ по його смерті, селяне оповідають про нього, як про півбога. Оповідання починають від слів: „Був собі колись-то такий великий характерник Шевченко, та такий, що з ним ніхто не міг зрівнятись". (А. С. Мокітій: Погляд народа на Ш. Київ. Ст. 1882 р.).

Властиво, якеж йому місце в людській гієрархії визначали легенди селян? Скрізь він є володарем, він розмовляє в обороні свого народу і грозить російському цареві нещастями. Із царем говорить гнівно і як рівний з рівним.

Хіба тільки монарх міг так розмовляти з іншим монархом?

IV.

Молодий студентик Кенджицький згадує як у році 1846 познайомився з „дуже веселим товаришом-малюром і поетом в одній особі". Був то мужчина середнього зросту, кремязний, з вузькими й затисненими устами, з худорлявим, подовгастим лицем, з дуже великим високим чолом і чорноволосий. „Очі мав незвичайні — великі, чорні (властиво темно-сірі), бистрі, блискучі, повні оживлення, сяяло з них розумом".

На нового знайомого подивився допитливо і трохи з недовіряючим.

Перше питання було:

— Брат, чи воріг?

Здається, для тої небезпечно швидкої людини не було інших людей. До самої смерті, не дивлючись на всі підступи, тортури й удари, ненавидів ворогів і не йшов на більші компроміси. Не пробував, не ласився, як багато, навіть, його приятелів на слиняву перспективу — „із ворогом по правді жить".

З другого боку шукав друзів, шукав братів ціле життя. І не зневірювався, коли його ошукувано, — не міг жити без людей. Особливо без своїх людей — „я одурю на чужині та на самоті!" Як зустрічав когось живого, повного виразу і — Українця — то впливався ним. По відвідинах друга нотує, що ходив неначе з важкого похмілля, і тільки повторював: „І де в нього узялась така жива, трепещуща, жива натура!" (Листи: 4. I. 58).

Одвідав його Українець, і він пише: „Який сердечний, полумяний юнак!"

Має друзів. Коли старий актор Щелкин довідався про визвіл поета з каторги, — то серед лютої зими і невигод сідає і мчить до нього за півтисячі кілометрів, щоб тільки побачити „облик бородастого, недобитого Кобзаря свого". Збуджує довкола ентузіазм. Нотує, що „безчисленні земляки мене просто на руках носять". Не може не вірити в людей, хоч нераз „сам себе обдурить", але вважає, що ліпше себе обдурити, а вірити людям. Бо то — Людина.

Захоплює його все правдиве людське: велич людської творчости, розмах праці, глибокість характеру — і в тім захопленню і відданню він сам стає ще більшим. Захоплюється малярськими проблемами, орлім українським минулим, релігійними революціями. Взагалі революціями.

Про нього писав його добрий знайомий (Яків Гордон): Самостійна Україна була цілком мрій, стремлінням — революція. Можна сказати, що дивився на весь світ крізь червоні окуляри". А однак він думає про руйнування тільки на те, щоб будувати нове. Кожна праця будівнича в нім збуджує захоплення. Коли відвідував місто, збудоване першим українським мільонером-промисловцем, Кіндратом Яхненком, коло села Млієва, недалеко від рідної Керилівки, коли побачив першу в Україні і в Росії цукроварню — подивляв усе: газове освітлення, що в тих роках мали лишень 2 — 3 міста в Росії, прегарну церкву св. Стефана, школу, будинки робітників, фабрику.

„Вкінці, — каже очевидець, — обійняв Кіндрата Яхненка, розплакався, як дитина, і сказав: „Батьку Кіндрате, що ти тут наробив!" і від серця побажав властителєві „всякого добра і здоров'я".

Захоплює його кожний вияв української творчости і в письменстві. Вистачить хочби прихильніша, просто людська згадка про український нарід — і він відповідає вибухово, спонтанічно блискучими поемами. Присвячує тим людям кров свого серця, хоч і знає, правдоподібно, вартість такого безвірного в житті аскета, „фарисея і ренегата" (як його звали в Петербурзі), як Гоголь, чи хлопоманського царєслава, як Квітка.

Він волисть усе заповнювати власним триюфальним життям. Він усе спішив назвати, окреслити собою, бути новою правдою. Дивиться світові просто в очі. Був на самому дні російської держави, пізніше доля кинула його на саму її верхівлю, де видно було всі закулісові нитки правління, — скрізь зостався самим собою. Так, як інший гарячий ум парусот літ тому, Іван Вишенський, прагнув „лож

лжею, вовка вовком, злодія злодієм, розбійника розбійником, діавола діаволом звати”.

Його палка кров—стало в кипінню. Його сам „характер письма нерівний, неспокійний і все поспішний” (І. Огієнко - Шевченкова мова). Йому завжди бракувало терпцю. „Непитаний, сам почав говорити”, — так кажуть його співрозмовці. Його робота „аж скварчить” і при роботі він часто вживає своєї приказки: „Швиденько, в ім'я Боже!”.

Був веселим у щоденнім життю і часто сильним, чистим голо-сом виспіває свої Київські пісні. Був майже лагідний, мало маємо таких нижних ліричних віршів, як його, але він не був м'який. Казав, що „швидше чорта в щось поцілує”, а не зробить того, що йому не потрібно. Як щось йому не подобалось, то „чхав жидові в ярмулку” і волів „чорта поцілувати” а йти своєю дорогою.

А йшов своєю дорогою. Бо мав свою власну гордість, гордість своєї крові. Хто знає, може тої владної, варязьконорманської крові, що її границі, як і взагалі границі Європи означують учні Гобіно Києвом і Наддніпряниною?

Завжди памятав, що він є внуком гайдамаки, а кров його то кров коліїв-гезів. Він був гордий із своєї селянської династії не менше, як, може близькі йому по крові, династії селян скандинавських, тих, що дали Беризона. „А гордості та пихи я ще в моєї матері позичив, у мужички, у безталанної кріпачки”. (Лист із 2. XI 1859).

За ніщо в світі він не признає нижчости своєї крові в порівнянні хочби з найбільшим аристократом. Пізнавши шляхту Києва, Варшави й Петербурга, він уважає кров шляхти за нижчу. Він, академик і сальоновець, собі дружини шукає серед селянок. Ця людина запальна, швидка й великодушна має не тільки гордість, але як сам каже — „продерзость”.

Щож то є, та його „вродженна мені продерзость”?

Може ця його відповідь друзів, що побоювався за його здолання при так нестриманому способі життя, як він жив? — „Знай, що коли мене неволя і горе не побороли, то я сам не звалюся”. (Л. 10. II, 58).

Ні, то була лишень віра у власну, фізичну міць. (Віра аж до раптової смерті).

Може його кпини із старости. Братові Вартоломієві, що бігався над літами, відповів тільки: „Мені байдуже, що ми вже не стали, аби ковбаси не старілися, а з ними й ми помолодіємо”.

Може відношення до своїх десяти літ каторги, що його мали зламати? Він жартує: „Слава мені не помага і мені здається... і вдруге поведе Макарові телята пасти”...

Ні, це все лише відвага, незломність.

Продерзость його—це відношення до цілого тодішнього „світа”, до того, що в його часам було вважане за людей — до шляхти, до бюрократії, до царя.

Здавалосяб, що в Петербурзі і серед шляхти він був своїм. В нім кохаються князівни. Він сам — пан серед панів: товариський, очитаний, музика, сальоновий співак, модний портретист. Гідно носить фрак, навіть, пише обридливою для нього російською мовою — твори. Багато робить тільки для того, щоб вони, ці пани, його шанували.

Але сам він їх не шанував. Свого часу він, малий козачок-кріпак, довго оглядав їх од долу з переспективи малого пса, що кормиться крихтами. А як виріс на льва,—більш вірив у себе, у свій, за Морасом кажучи, ґрунт і предків, як у них. Добре оцінив „оту шляхту многознанную мною лично” і знав чого вартий „премерзений світ” поміщиків і чужих, і своїх, Халявських.

Знає й „одукованих” людей, але ніхто як він не переконався як мало значить „одукованість” (інтелектуалістичне виховання) в порівнянні з „серцем”-характером.

З тупого Миколаївського офіцерства сміє кпити в очі, навіть, на вигнання. Кпить із своїх начальників у війську, як із російських „ребят” і „надволжанських розбійників”. (Щоденник 1857). Палка хоч і мальована на російські коліри, в його очах зоставалась тільки палкою.

В дитинстві вчив його і кріпко бив п'яниця-дядчок. Коли одного разу вчитель впився безпам'яті, хлопа піднесло різки, забуті дяком, і з цілої сили „власною його зброєю відплатив йому за всі жорстокости”. Взагалі, він з усміхом пригадує про биття його „с досто-должним усердієм” у молодості, — за те він до смерті буде смагати всіх дідичів, оскільки вони не підпорядковуються його біблії буття народу.

Він вірив у свою „долю” і не давав звалашити себе ані страхом, ані вдячністю. Коли в Петербурзі зауважили його блискучий талант маляра, а — царь (разом із теплою турецько - німецькою душею — Жуковським) схотів купити його собі вдячністю за викуплення з кріпацтва. Однак на волі він виступить словом і ділом проти всіх царів. І цареві Миколі що його знав особисто і синові його зичить не ліпше, певне, як якінебудь Желябови чи Кибальчичі, і радить своїм селянам, щоб вони на ту царську, „на ту погану безземельну волю не дуже квапились”. Він мав ліпший плян визволення. Простіше, він мав світ цілком інший і збудувати—і може в тому була його „продерзость”.

Він любив інстинктивно свою українську психічну організацію і в глибині не чув до інших симпатії. А спеціально до Росії і російськості. Правда, українське селянство створило оповідання і приказки, такі повні расової ненависти до північного сусіда, що ніякий український інтелігент досі не зміг створити нічого сильнішого. Правдоподібно, і за його часів казали по селах: „такий тупий ніж, що ним і москаля не заріжеш”.

І він — хоч у теорії стремів до братерства „всіх дітей Адамових”, до устрою на підставах євангелічного братства, хоч у практиці

(особливо в менш інтимних листах), уживав сам російської мови, — вибухає гнівом, коли в листі до нього його друг ужив випадково чисто російського слова. Пише до друга: „Мабуть ти давно в землях християнських не бував і доброї мови християнської не чував, що зовеш мене „закадишним“ другом. Чиж чути було колінебудь меж християнами таке, бридке паскудне слово? Мабуть ти, батьку, забув нашу християнську мову і до щенту побісурменивсь?“ (Лист до Я. Кухаренка, 1859).

Цей „нехристиянізм“ Московщини взятий із світогляду села. Ще в Сімнадцятому році підчас частинного господарського перепису, переписишки отримували нераз такі відповіді.

— Хто ви такі? До якого народу належите?

— Ми — тутешні.

— То ви — кацапи?

— Борони Боже, миж — християне.

Він не уникає цього великого революціонера дрімала селянська господарність. В останніх літах життя він чує непоборимий потяг до землі, до ґрунту, до господарювання. Він, славний серед своїх і чужих, приятель Кольриджа, Брюлова і князя Рєпніна, друг учених, полководців і вільних будівничих, з Петербургу гарячково листується з братом Вартоломієм у справі власної осади. Посилає власноручний плян будинку і пише: „коли ти найдеш що не так, то поправ і напиши мені; а тимчасом окопуї леваду і купиї ліс сосновий; на одвірки тільки та на двері купи дубового та ясенюого, та на поміст липи“. „На надвірню комору (робочу) при случаї дубового лісу купи; нехай собі лежить та висихає поки що буде“.

Так говорить тільки господар. Та раптом господар додає вже не як господар, а поет чи маляр: „Напиши чи той ґрунт—над Дніпром. Бо як не над Дніпром то мені й за копу його не треба“. Бо поетові й маляреві треба мати „круглий ганок скляний над Дніпром“. Таких паралелізмів почувань, а нераз і протиставлень або й парадоксів він має в собі багато. Він єднає то все собою.

Потрапить одночасно закладати і легальні недільні освітні школи типу, скажім, просвітанського, і провадити революційне протиросійське товариство. Ідеали його на той час — майже утопійні, а одночасно він вкладає душу в друкування популярних брошурок, розпинає їх по цілій Україні, до Києва, до Одеси, до Харкова, Чер-

нігова, Чорноморії. Мріє про буквар за 3 коп., лічбу (аритметику) за 3 коп., етнографію, географію по 5 коп., історію (стало додає „тільки нашу“) за 10 коп., і ще й зазначає „якби Бог поміг оце мале діло зробити, то великеб само зробилося“.

Був віруючим християнином не російського типу, але досить гнівно підкреслював різницю між собою й іншими християнами. „Я тільки — не фарисей, не ідолопоклонник, — такий, як оті християне, сіпаки, брехуни“. Великий замкнений лірик, а одночасно з погляду сучасної науки про пропаганду — один із найліпших, перших наших пропагандистів-агітаторів.

Мав приятелів серед чужинців, але памятав, що і ціле селянство і його брат „тяготиться“ ними.

Але характер його був більший від цих спірних і суперечних метод життя. Тепер в часах панування філософії життя англійсьаків, особливо Емерсона й прагматизму можемо лагідніше дивитися на ці його неконсеквенції, спільні кожному швидкому зростові й розвоєві. Добре є все те, що творче, життєздатне, що допомагає нашій активності, і при його активності — вибухи енергії, повні неконсеквенції—оправдані.

Такий був його великий характер. Крім того мав деякі риси менші: не любив нечепурних пань і „проклятих землемірів“. Здається, що не любив і німців, не вірив у їхню педантерію, і в „мертвий чар німецького, худого, довготелесого ідеалу“.

За життя його гостра характерність і тверезі діла, якби самоцвітом по шкві, викроїла профілі інших характерів. Жив він у найсильніших часах Росії під пануванням її найсильнішого володаря (1825—1855), Миколи 1-го.

„Людина та,—каже полковник штабу того володаря,—принесла з собою відразу до науки, погорду військового для цивіля, ненависть до сміливої відповіді, гарячу любов до влади, пристрастну охоту до упокорювання, зрівнювання, зплощування всього. І то все без жадної мети, без думки, а навіть, без оригінальності...“

Тридцять літ ходив Микола в своїх величєнних ботфортах, з олівяними кулями замість очей, лякаючи всіх, душачи всіх і все оглядаючи, чи не вихилиться чиясь голова понад загальний рівень щоб притоптати ту голову до землі“. (Struś. *Moje wspomnienia*) (1831—1910).

Він вийшов із тої землі, де все, здавалося, притоптане і вдарив у Голіята з праці. Пізніш, не злякався своєї долі, як злякався долі декабристів один царедворець-поет, і не уникав її, як уникав долі повстанців інший поет—дрібний шляхтич з Литви.

Тому його особисто глибоко ненавидів цар Росії—Микола 1-й. Тому його характером і реакцією на нього можемо вимірювати, як своєрідною системою міри, і своїх, і чужих.

Чисто расову ненависть, охоту до знищення всього що звязано з ним і його творчістю, вичуємо в істеричному крику Белінського. Белінський почув в нім небезплку для існування Росії,

як чують її пізніше Тургенєви і Мілюкови. Їх голоси ненависти не вмовкнуть у російській культурі, як довго буде він і Москва.

Другий тип реакції—то реакція своїх дезертирів. В першій черзі—Гоголя із своїм категоричним підданням Росії, із своїм бузувірським, нелюдським гаслом: „Монастир ваш—Росія! Усього себе вбивши для себе, але не для неї,—ідіть і спасайтесь в ній!” Гоголь, що особисто поменьшував поета, що потай ненавидів його, як сумління власної крові, пізніш духовий наступник Гоголя—Короленко—обидва повні глухого страху перевертня перед зростом енергії свого народу, перед привидами кари, обидва вічні поменьшувачелі.

Ось, нарешті, третя постать, Пантелеймона Куліша, першого українського інтелігента, батька декого із наших сучасників. Це—інтелігент з його внутрішньою непевністю і такими наївними, такими довірливими киданнями, з його раптовою вірою то в механізм заходу, то в механізм Росії.

Його несподівані бажання „із ворогом по правді жить”, і несподівані зривання з тим ворогом. Він то захоплюється стихією почуття нації, то відкидає (як Шевченка, як гайдамаччину), то блюзнірствує на цілу націю. Він вийшов з низів, з дрібного козацтва, але не вернувся туди оновлений і гігантський, як його великий „Братчик”. Його москвофільство чи польонофільство то тільки страх, а не віра, то тільки відірваність від мас, а не провідництво. Він спинається засліплений, як лиш зневірився в очі інстинкту. Вкінці й він признає дорогу й творчість Гоголя—непорозумінням, і схилиться перед маєстатом того, що йому він нераз протиставився.

Крім Кулішів, ще були й Щепкини й Честахівські й Бодянські і тисячі інших, що для них його велитинська постать, його етика—сталася без застережень мірилом життя. Він не був лише письменником, організатором, політиком—він додавав людському життю те, що Карлейль називає героїчним.

V.

Характер його обумовлював творчість письменника.

Трудно було шукати в його творчості чогось повязаного свого рода викінченої поеми почуття одиниці. Такої поеми, де окремі частини були підбрані докладно, обточені й змонтовані льогічно, такої поеми він не написав. Це—не Гете, ані, навіть, Міцкевич чи Пушкін, що дбали про єдність своєї творчості, що кожним твором докладали камінчик до будівлі свого літературного „я”. Вони, письменники, були закохані передусім у власних творах більше як у власнім життю, своїх чинах, характері.

У нього знайдемо нехіль до такої літератури, як цінности в собі. Його життя, життя одиниці було таке важне і консеквентне, що творчість сталася фрагментарною, недоговореною.

Але яка жива! Що правда, то трудно було сказати, де саме є та життєвість. Так як біологи, що хочуть відкрити істоту життя

в клітинах, забивають своїми дослідами (барвленням, утриваленням) саму істоту життя, так і аналітики його річей не вловлюють нічого цікавого. Шукати впливів у письменника, що здається, навмисне затирає сліди впливів? Шукати засад форми у того, хто був готовий в кожній хвилі створити щось нового, ненавидячи теоретичну естетику, кажучи, що мистець-практик мене цікавить?”

Свої малярські візії мішав з політичними проклямаціями, відухами особистого життя і ритмами фольклору не раз так тісно, що тяжко було сортувати його вірші. Його, скажім, „Перебендя”—типний агітаційний вірш з історіософічними ремінісценціями—може мати ще десяток інших освітлень—але всі дошукування не зясуєть нічого. Не вияснять, чому „Перебендя” впливає і впливатиме на українські серця. В кожному разі сила його почуття змушує слухача-читача запам'ятати цілі речення, вірші, поеми.

Епіграмати його для українських душ непоборимі. Щось монументального є в цих „в своїй хаті своя правда, і сила, і воля”, „од Молдованина“... „і неситий“.. Навіть вирвані із свого вірша—речення ділають свіжі, нехайні, небезпечні, як присуди. Пропливають над нивами почуття, як наелектризовані до переситу важкі хмари. Якуж творчу енергію мусіла вкласти ця людина в свої слова!

Власне, ці фрагментарні вірші (його поеми зрештою теж склепані з фрагментів) міцніш опановують Українців, як, може опановувалиб якісь холодні, різьблені в мармурі поеми. Сугестія його віршів нераз, здається, полягає на чисто агітаційних, пропагандових приметах і може тому Гоголь в розмові з Бодянським, „запорожцем Їськом Материнкою”, назвав його речі—„риночними памфлетами”. Так, це також риночні памфлети, як риночними були слова ветхозавітних пророків. Недарма він і брав для себе багато з Біблії, як колись Лютер чи Мільтон. Недармаж і признавався поет більше до „подражаній” пророкам, до вогня Осії, Єзекиїля, Єремії, як до холоду Шатобріанів, чи Гете.

З цих памфлетів рветься життя таке потужне, таке стихійно неспокойне, що гоголівська „поезія спокійна, нетлінна правди, добра і краси” видається чимсь надуманим. В гоголівській поезії правда світиться, фосфоризує, в його поезії палахкотить правда вогню. Може в тій правді одвічної боротьби і є його споріднення з заходом. Зрештою і Гоголь з гіркістю залічував його до тих, що „дожовують європейські жуйки”. Зновуж поет бривдився тим, що називав російським „богдыханством”, „візантійством” і „варварством”.

Прагнення висловити своє почуття як найглибше—позбавляло його всяких претензій зовнішности, естетичности. Поет підкреслює те, чого він хоче і що хоче дати, але те, що він знає, те подає неохоче. Не любить показувати на собі впливів, перелицьовує їх по господарськи, не любить чванитися ефектами стилю для самої ефективности, подає все так, щоб його могли читати скрізь а особливо—село. Хотів бути завжди самим собою і дуже працював над своїми творами, але так само прагнув бути „сільським”. Прагнув бути як найбільш зрозумілим для всіх селян.

Б. Грінченко, досліджуючи в одній із своїх книжок вражіння від його книжки серед простолюддя, зауважив цікаву річ, що синтези поета відповідають окремим психічним типам. Не менш цікавим є й те, що його наслідувачі (а їх мав тьму тьменну) наслідували тільки ті риси, що були їм рідні, — великого числа його синтез жаден наслідувач не потрапив наслідувати. Багатотиповість організації почуття характеризує його творчість, що в цьому зближується до багатой в окремі струмені, потужної повені народньої творчості. Ця хоральність, багатотиповість, назв'їм це, — контрапунктовість його творчості дає йому розпросторену організаційну владу над людьми і їх почуваннями.

Можливо, що судячи його твори законами музичних творів, знайшли ми більш, як досі, розв'язань таємниць його мистецтва. Бо музика відіграє в нїм велику роль. Музикальність його вірша часто — рівна музикальності музичної фрази. Трудна до заналзування, вона непомітно і глибоко впадає струмком у солодку темряву українських заслуханих сердець. Є в тїм велика влада, є в тїм те, про що мріяв Платон, як про підставу виховання — нерозірвальне сполучення мудрости й музики.

Свій світогляд він міцно збудував, здається, ще пробиваючися крізь життя, ще перед зазнайомленням з книжками Заходу. Від полудня до смерку життя улюбленою його книжкою була Біблія, що з нею він не розстався. Він читав, дискутував і вчився багато, але пересїваючи крізь пальці чужинецькі перли, брав для себе небагато. Його почування власного духового багатства було велике, а його простодушна гідність ставила Івана Підкову і залізний Чигирин нарівні з Брутом і залізним Римом.

Він подорожував по історії чужих країв з таким самим почуттям як 800 літ тому подорожував по них інший Українець — Русич. Даниїл Прочанин у своїх „хождєніях” оповідає, здається, про пальму, що „превисока яко вербіє єсть і подобна, но ність вербіє”, а Божя ріка Йордан здалась йому не кращою від рідної Чернігівської Снови („всім же єсть подобен Йордан ріці Сновстїй”). Історія Заходу і його народів була йому потрібна як поміч до його власних ідей. Тому вибрав собі дві постаті: Гуса, реформатора релїгії з його національно-селянськими війнами, і Вашингтона, будівничого потужної держави фармерів.

Правдоподібно, від польських шляхоцьких ідеалістів і чеських відродженців прийшла до нього думка про те, що „германці, латинь, англїосакси купи держаться, а ми, словяне, ходимо своєю дорогою”. Думка про федерацію, про своерідну „купу словян” була йому певне така сама добра, як і чехам, що думали використати „федерацію” для піднесення свого народу, і полякам, що дбали про вивіщення свого.

Підчас розвою свого федеративного товариства, він посміювався з беспорядности співбратчиків - інтелігентів, із їх недовіря до найближчих словян.

— Хочеш світити, а каганець ховаєш під стіл. (У Ш. в Києві 1846. В. Щурат).

Братчик, москвофіл, Костомарів початково уявляв собі ту федерацію, навіть, з царем на чолі, а поет, здається, взагалі без Москви.

Зрештою, говорив з усміхом практика:—Тяжка то буде справа з тою федерацією! (ibd.).

Правдоподібно, що його федералістичне товариство малоб бути для нього тільки трамполіною для розмаху і вияву його головної ідеї, до встановлення того, про що мріяв і думав, і за що карався в житті. Віссю його духа, цього селянського сина із Звенигородщини, було не приймати дійсности і то не тільки своєї української, але й чужої, сусідської, що мала на його думку достосуватися до зміни в Україні. Світогляд, що міг повстати тільки з глибокого відчування своєї правди.

Правду ту висловлював і творчістю і особистим життям. По каторзі світогляд його ще більш вияскавився; доноси сипляться на нього в роках по заслання. Навіть по смерті окружною дорогою через Париж спізнився один (Козловскі) з доносом, що поет гірко висміював цілу тодішню російську державну систему, тодішній лад і примус урядової релїгії. По каторзі, по вигнанню і в його творчості романтичні могили, кобзарі, селянські й козацькі акцесорії займають менше місця, а яскравішає зерно його думок, більше, повніше виступає його думка про „палення” сучасного йому світа.

Є в тїм щось із головної ідеї доктора Бірда (Beard), учителя Олівера Кромвеля. Бірд твердив у своїм „Театрі присудів Божих”, що Всемогучий завжди карає винних і злих одразу ж на цїм світі, на землі, не чекаючи аж перейдуть на тамтой. Правдоподібно, він був такої самої думки і, здається, нераз особисто охоче приспівив би виконання присудів Всемогучого. Прагненням його трохи пуританської справедливости було—очистити вогнем оскверненну землю від винних і вартих кари.

Дивився цим винним просто в очі й висловлювався про них твердо. „Нашим панам, — говорив, — аби повне корито, їм усюди добре. Сидять собі свині в сажі, і чужою працею черева розпихають”.

Ці Трушки Халєвські уже нездібні до розуміння великих ідей визволення. „З нашими панками не втнеш. Вони одною половиною губи до тебе сміються, а другою до Москви, з одного боку дьогтем мазані, а з другого салом московським”.

Крім цих винних приглядався він своїми гострозорими очима господаря і до інших: до клеру, що на його думку забагато займався матеріяльними добрами, до бездушних лицарів канцелярії, до рабів з кокардою на лобі... Потім мав надійти час — „правди-мсти”.

Лише по ній мала розцвісти його раса. По виконанню присуду Всемогучого, мала вона стати велитенська, повна здоровля, сили й горячої, живої крови. Тоді мали прийти великі часи Києва. Київ мав змінити не лиш соціальну структуру але й сам характер сусідів. Мав очистити Москву вогнем від царів, ярижків, мілітаристів і паразитів, з другого боку мали уступитися дідичі, маґнати.

Як далеко сягали його мрії? Не знаємо. Знаємо лише, що по його арештуванню перед засланням, в польських колах ходили чутки, що він „прагнув зістати гетьманом України“. (P. Zajcew. Sz. i Polacy).

Двадцять літ перед тим його замкненням до Петербурзької цитаделі згинув в Міссолунгах в боротьбі з ворогами греків один великий поет. Той поет мріяв про те, щоб стати королем Греції і написав, навіть, твір „Сарданал“, де злютовано програму ідеального монарха з пишними мистецькими образами.

Про нього ж знаємо лише, що писав пророцтва, універсальні політичні поеми, мовою доступною для селян... В кожному разі він проголошував кінець дотеперішнього і початок нового світу. Нова радість, нова ясність для нього стала, яка не була досі,—це почування визволення, це клімат його життя і його творчості.

Ціле життя стояв лице в лице із світом, ще повним життя, і віщував йому, що його „злая своєволя сама скупається, сама в своїй же крові“, тим, що сміялись, віщував, що надійде для них „плач нікчемний, довгий і поганий“, радів і віщував про те, що ось надходить великий „Вітер з поля“. Він сам порівнював себе часами до Овідія, але більше мав слушності його гострозорий сучасник, Сераковскі, що називав його Співцем Апокаліпси!

VI.

По його смерті приятелі й знайомі почали поминати його що року. І вірші на цей день поминок, і думи на бандуру, і марші — початково це все мало характер тільки плачу, діткених смертю героя. „Умер батько наш тай покинув нас“. Пізніше зміст річниць стає глибший і все ширші верстви суспільства святкують її. Разом із зростом нації зростає її значіння. Не дарма дехто вже починає домагатися, щоб зафіксувати і формально цю зміну — святкувати не день його смерті, а день народин. (Іван Ліна в „Нашому Шляху“ — 1920).

День народин його, як день народин нового світу. Нової організації українського почуття. Його книжку читають скрізь, де є українська кров. Ці сім мільйонів примірників, що досі розійшлися, дають за мале поняття про розповсюдження його збірки. В книжці спогадів морця „Солоний вітер“ (Москва, 1933) пригадує автор свої рейси по Чорнім морю на українській брігантині, „св. Миколаю“. Ціла команда була українська, а капітан крім вахтенної, корабельної книжки мав ще одну — „Кобзаря“. То була їх лектура в лагідні вечори на морі.

В 1920 році кореспондент варшавського „Роботніка“ в своєму репортажі з Київщини подивляє надзвичайну розповсюдженість цієї книжки і культу її серед селян. В сучасних листах, засланих на Сибір і Соловки селян, несподівано, як виблиск сталі, світяться цитати з його віршів. Його видавали не лише Українці української культури. Видавали перед війною Українці, що належали до чорносотенства, тепер видають Українці, агенти большевизму. Видавали

релігійні, як і антирелігійні, соціалісти й монархісти. І в виданнях, і в студіях над ним найчастіше приймали лиш по певній цензурі, обтесаного, скаліченого, поменьшеного.

А однак його треба прийняти цілого. Важний кожний його вірш і кожний рядок, бо то дорога до ще одного українського серця. В нім є всі крайности нашого світогляду від вишневого сентименталізму аж до бундючного кривавого відруху, і в нім є патос нового світу. Він—повен суперечностей, але й повен ваги.

В нім є врешті моральна сила нового світогляду. Ідеї його, за мало виразні, щоб стати доктринами, є досить живі, щоб бути світоглядом і заповітом. Хто знає, — може мільйонне військо селян в осені 1918 року в Києві було відповіддю тому, хто спробував нехтувати його ідеалами? Той, хто не відчуває його, не зрозуміє України і не відріжнить доріг її розвою. Може перебувати, навіть „Рік на Великій Україні“ і то в великих часах і зрозуміти не більше від глухого й сліпого чужинця.

В кліматі його творчості виростають у більшості органічні зявища української літератури: чи це буде шляхотна „Гей“ Самійленка, чи „Світе тихий“ Чупринки, річ, що звучить як концерт Бортнянського. Бо, хто з письменників хоче бути Українцем і втікти від нього,—не втече. Хто хоче бути сильним в Україні без нього—не буде. Він є той, хто дасть ґрунт до зросту українських талантів творчості і волі. Він кермує Україною, як король.

Вступає на трон в році 1840. Це — рік „Кобзаря“. „Кобзарь“ одразу затримує похід духа Московщини в Великій Україні й Кубані, трохи пізніше змушує до оборонної позиції чужий дух у Галичині, ще кількадесять літ—на Буковині, ще пізніш—на Закарпаттю й кольоніях. Бо мова цієї книжки, це мова нової гордості. Називаю його королем, бо володіє своїм краєм автократично, як син стихії. Його влада найбільш абсолютна, невідклична і сторожка. Можна від неї відходити, жартами відпихати її, бавитись в урбанізми, машинізми, в харківські марксизми, київське словянофілство, й інші словяно-і урбанотяпства, а однак влада його цілком несподівано показує себе то з усміху одиниці, то з безоглядності груп, то із жорстоко-сти, радості чи мовчанки мас. Часами він пригадує військові кличі, часами дає захистний, родинний спокій.

Вдячні піддані імям його називають і бібліотеки, і військові відділи, і панцирні потяги, і академії, і повіти, і школи. Його імям — і працю, і битву, і відпочинок. Над усім цим мусить задуматись український письменник, бо король володіє великою стихією.

Серед усіх стихій землі—найяскравіша, найбільш пануюча стихія—людське почуття. Бож цьому почуттю служить техніка й наука, воно рішає про визвол і побіду нації над своєю грузьковатістю і над чужою захланністю, вонож рішає в боротьбі людства із світом природи і хаосом подій. Вонож є чимсь більшим для одиниці, як набутий світогляд, а, навіть, виховання, релігія. Бо, як сказав мудрий М. Смотрицький ще в 1621 р.: „Як хто з українського народу переходить на римську віру, то не стається через те італійцем чи

еспанцем, лише зостається тим, чим був—шляхотним Українцем. Бо не релігія робить Українця Українцем, поляка поляком, литовця литовцем, лише уродження й українська, польська чи литовська кров.

Те почуття, та кров, та духовна сільветка раси — то є найсталіше, що сучасній історик зауважує в життю народа.

Тим найсталішим володіє—король. Заслуговує на назву селянського короля, бо вийшов з цієї найміцнішої групи нашої нації, і ввійшов у неї, як організатор її почуття. Ми—щасливіші від наших сусідів. Ми маємо, здавалосяб, по найбільш раптових зворотах нашої великокнязівсько-корсарсько-жакерійної історії найбільш натуральний і сильний підклад почуття—від селянства. Маємо в організованім почуттю саму землю українську від самого низу в своїй насиченості живлову і... утривалену. як владу. Наш селянський король утверджує в душі селянського сина владу цю кількох словах.

Може не мріяти, як Міцкевич, про те, щоб заблукати під селянські стріхи,—він зпід стріх провадить селян до міста. Влада його хоч і велика, ще не є довершена і лише тепер приходить час її довершення. Але силу її чують і свої, і трохи здивовані чужі.

І тому, колиб нас запитали голоси з Заходу: деж ваша раса? навщо ви існуєте? що ви розв'язуєте своїм існуванням? яку енергію розбуджуєте своєю ідеєю, своїм духовим лицем? і вкінці — що є вашим змістом і що даєте Європі? Можемо відповісти:—Ми раса, що її призначенням є визволити і утвердити вільне й можновладне селянство—в Україні й її оточенню.

БАТЬКО ДЕФЕТИСТІВ

I.

Існує аж до кінця 18 ст. в Українців традиція гордості з власної раси, із своїх-же „єдинокровних і єдиновірних братів”. Від проповіді митрополита Іларіона (1051 р.), що „не в бідній, що не в невідомій землі вони (князі-кагани) панували, але в українській, що відома і що про неї чути по всіх кінцях землі”, пливе традиція через слова князя Константина Вишневецького (1569 р.), що „ми є такий чесний нарід, що ніякому народові на світі не дамо першенства над собою” аж до фанфар історіософії „Історії Русів”: „Всі народи, що живуть у всесвіті, завжди боронили й вічно боронитимуть свого існування, свободи та власности... Наші предки всьому світові відомі слов'яне, або савромати й руси”. Багато в тім творі є про „заслуги наші і наших предків, відомі всій Європі й Азії”.

Однак загасає плеяда діячів другої половини 18 ст., плеяда політиків, дворян гетьманських, енциклопедистів, літературоманів, і завжди патріотів, як Григорій і Василь Полетики, Андрій Чапа,

Яків Маркович другий, Микола Ханенко, Василь Лобисевич, Семен Дівович, Худорба, Степан Лукомський, Василь Капніст, Іван Лашкевич, Парпура і багато інших. Вони працюють „у честь і славу й оборону всієї України” (С. Дівович), гордість їхня, їх творчість і діяльність рятує честь не тільки української еліти-шляхти, але й цілої раси.

Відгуки їхнього світогляду, ще довго будуть бреніти чи в далекій військовій колонії Українців, Кубанським Війську, чи навіть, у молодій, близькій українській Північній Америці, — Таврії й Херсонщині. Про цю другу пише Г. Данилевський:

„Наша степова українська колонія має багато спільного з батківщиною і найдорожчою дитиною Вашингтона. Тільки тут немає ще так, як у країні Бостона і Філадельфії, ані каналів, ані урегульованих і залюднених рік з велитенськими пароплавами, ба, нема й п'ятсоттисячного населення в тутешніх, скромних ще примітивних козацьких місточках, що ще вісімдесят літ тому були малими й глухими запорожськими „Заїмками”... Але вже з'являються і в нас нові, незнані люди — „степові янки” Це — сини убогих поміщиків, нових крамарів і урядовців, що покінчали університети і просто люде без посад. Проворні і зручні практики вони шукають більш рухливої і більш гарячої праці... Вони з вигляду мало різняться од наших крамарчуків, бродячих куркулів, мандрівних маклерів. Це переважно і є наші пенсильванці. Але повторюю, що ми маємо і своїх каролінців... На першій пляні у них старовина і давні патріархальні передання. Таємничі і похмурі патріоти, панове каролінці, переважно спираються на прикладах староденної, старосвіцької України... їх ідеал — це поворот рідних степів до часів Хмельницького... Наші дні, наші вірування — далеко від їхнього серця”. („Пенсильванці і Каролінці” 1860 р.)

Упадок еліти, надмірний розвиток „проворних і зручних” постатей без усякого відчуження свого історичного змісту — затирає, розсипає, роздроблює те почування, що може найважливіше для сили раси — гордість. Стає плиткою течія традиції, глухнуть відгуки української державности, карліють силвети державних мужів козацтва. Приходять найменш відважні десятиліття української раси, понаполеонівські десятиліття 19-го віку. Приходить „Фалалей Повинухин” — цей поважний й одночасно кльовуваний Григорій Квітка, виступає фельфелівський Амвросій Могила, далі—безнадійно м'який Гребінка, далі Гулак-Артемовський, Бодянський, Максимович... З них усіх, переважно письменників-побутовців, може ще найбільш гідний, найбільш сильний—Лев Боровиковський, чистий побутовець-ідилліст.

Бо-ж українське духове життя почало відбігати, як відбігають хвилі моря при відпливі, до свого найглибшого ложа—побуту. До побуту міщансько-селянського, іраціонального пишного квіту української крові, і може до ще глибшої організації почуття — до свого прастарого звичаєвого права.

Расу все частіш репрезентує в обличчі чужих — мовчазне селянство. Позбавлене гієрархії провідників, має (і завжди мало) лише одну тактику, — тактику пасивного опору, тактику тривання, навіть,

не очікування. Таку характеристичну групу волинських селян описав А. Рудніцкі:

„Був тут ще хтось, хто не поділяв загального ентузіазму (рекрутів) — Українці. Першого-ж дня впадало в очі їх без ладу, незріжничкована, відрубна маса, що для чужого ока здавалася тому ще більш мовчазливою, зтожженою, відділеною від інших... Жадних коншахтів, ніяких спільнот; не теревеніти! не змішуватися! — найкраще мовчати і робити, що кажуть... Їхня недовірливість не була недовірливістю селянина, — селяне польські були зовсім інші... За всяку ціну постановили вони відсепаруватися, не зраджувати таємницю своєї мови нікому, не допускати нікого до себе. Траплялося, що завязали відносини з чужими..., але найохочіше до останньої хвилини любили перебувати із своїми і серед своїх”. („Zolnierze”).

Але побут, то лишень статика раси, — де-ж її динамічні елементи духовости, де ферменти її поривів, прагнень, сподіванок?

Може в цій дивній, розбійницькій постаті, що так часто втілювалася в життя під іменем Кармелюка, Довбуша, Гаркуші? Мальовнича постать цього останнього, що оперував в самім кінці 18-го століття, звернула на себе увагу письменників, як Стороженко, Квітка, Данилевський, дослідувачів, як А. Лазаревський і інші. Як оповідає Квітка, Гаркуша був спудеем Києво-Могилянської Академії і вчився добре. Знаний був, як блискучий промовець в академічних прилюдних диспутах. Списки академії підкреслюють його здібности, що він виявив у класі філософії. Розбійничав протягом десятих років переважно на Лівобережжю (Чернігівщина, Полтавщина). Була в ньому якась більша думка, зародки якоїсь іншої гієрархії в сфері духовій. Інша і від власної козацько-шляхецької, що занепадала, інша і від петербурзько-російської, що вбивалась у колодочки. Він шукав серед людей людини, не звертаючи уваги на те, який був її убір, чи звідки походив той Homo Ukrainiensis. Не дарма й улюбленою приказкою Гаркуші, що її часто повторював, була: *hominem, quem nescis, nequaquam male dicendum est* (не знаючи людини — не кажи про неї зле).

Здається, що він, Українець, глибоко відчував своє право і свої обовязки співвласника української землі, співвласника тільки з Українцями. Його покликанням було упорядкувати відносини серед своїх. Намагався викоринити судові й адміністративні зловживання, лихварство, хабарництво, нелюдське відношення до кріпаків. Він із своїм дисциплінованим загоном виловив і винищив банди харцизів і вбийників, що нищили мирне населення. Сам він (принаймні на його думку) не робив насильств, і не грабував, — лише карав і розподіляв. До бурмістра Конотопу послав листи, як начальника, з попередженням про своє прибуття до міста.

„При чому, — писав, — покажу, братіку, і тобі любов свою за мудре управління містом”. (Квітка-Основ'яненко). Характеристичним було відношення цього лицаря широкою дорогою до російських мундурів. Він мав сміливість і гордість кпити собі з них.

Мав в собі стільки почування власної вартости, що кпив з найбільшого символу російської петербурзької культури, перед яким упав дух українських Халевських та інших недалеких народів.

Начальник одної з повітових земських поліцій їхав у волостях

БЮЛЕТЕНЬ Ч. 1. (1936).

В-во „НАРОДНИЙ СТЯГ”

Коротка історія Видавництва.

В-во заснував в Одесі, в травні 1917 року д-р Іван Липа; мало воно перейняти і розширити відповідно до хвилі традицію попередніх видавництв в Одесі, де брав участь Іван Липа (О. Л. С., Батаття та інші).

Початково мало інформаційно-суспільний характер — і в 1917-1918 рр. вийшли: О. Скоропис — Йолтуховський. Табори полонених Українців, Юрій Липа. Союз визволення України; Гетьман Іван Мазепа; Королівство Київське і т. д., агітаційні листівки, відозви, календарики. Всі ці видання мали честь трапити на денікинський індекс 1919 р. книжок до знищення.

Швидко потім вийшли книжки белетристичного характеру: Іван Липа. Казки про Волю (I—IV), Степан Руданський. Вибрані сатиричні приказки, Ілько Гаврилюк. Контрасти. Малюнок життя (драм. нариси).

Видавництво відновлено по перерві в 1924 році виданням життєписа Івана Липи п. з. „Світильник Невгасимий” (16^о — 58 стор., ціна 30 сот.).

— Душечко! — говорить тоді крізь двері тонко і несміливо до жінки, — тут — Гаркуша!..

не очікування. Таку характеристичну групу волинських селян описав А. Рудніцькі:

„Був тут іще хтось, хто не поділяв загального ентузіазму (рекрутів) — Українці. Першого-ж дня впадало в очі їх без ладу, незривчаним, ще більш мовним коншахтіним найкраще мовило була недовірливим. За всяку ціну таємниць своє, лосся, що завяло, ньюо хвилини.

Але побували менти духови. Може влася в життя ча постать звернула на слевський, до Квітка, Гарку добре. Зналих диспутах. він виявив у переважно н в ньому якась духовий. Інша інша і від пет шукав серед лубір, чи звідк леною приказ quem nascis, не кажи про неї.

Здається і свої обовязк з Українцями серед своїх.

Він із своїм харцизів і вби наймні на його карав і розпод чальник, з по

„При чом мудре управлі ристичним було відношення цього лицаря широкої дороги до російських мундурів. Він мав сміливість і гордість кпити собі з них.

„...Юрій Липа здає собі справу з тої метафізичної призначеності, що нею натаврувала українське буття „річева доцільність“ історії“.

(„Zet“ 1935 Краків. Гамлетове питання України Ю. Бравні).

„...Можнаб ще сперечатися за невірну оцінку деяких наших і совітських письменників — та се зменшить великої вартости „Бою“ Юрія Липи, який разом з писаннями Д. Донцова буде граничним ступенем в боротьбі за душу української нації з під чужим впливом“.

(„Вістник“ VII — VIII. 1935. Л. Гривичка).

„...Книгу цю треба пережити. Книга ця безперечно подія в нашому літературному світі. Вісімнадцять есеїв написаних з бравурою, з вогнем і пристрастю... Вісімнадцять есеїв, що вчать гордості своєю націю“.

(„Мир“, IV, 1935. С. Доленга).

„...Книжка заслугує на те, щоб... промостити шлях до широких кол української інтелігенції“.

(„Новий Час“, V, 1935).

„...Праця, повна цікавості, про впливи на українську думку західної культури...“

„Les Nouvelles Litteraires“ Париж, 26. X. 1935).

Грошові перекази:

тільки конто ПКО
143.961.

„Дністер“ кн. вк.
17652.

Адреса:

„Народній Стяг“ — Друкарня „Графія“, Львів, вул. Тіма

Мав в собі стільки почування власної вартости, що кпив з найбільшого символу російської петербурзької культури, перед яким упав дух українських Халаявських та інших недалеких народів.

Начальник одної з повітових земських поліцій їхав у волостях Гаркуші верхи, поночі і на підпитку. Зустрів у лісі кількох. Один йому особливо не подобався, — мускулястий, опалений, літ понад сорок. Волосся на голові підстрижене по українськи, широкі, чорні вуса, очі — швидкі пронизливі. Одягнений у темнім без прикрас жупані з вилогами, коло пояса мав лише ніж на ланцюжку — жадних пістолів.

— В імені Земської поліції, — спитав достойник: — хто ви такі? — Хіба ви не бачите? — сказав чорнявець у жупані, а з очей його вдарили блискавки.

— Покажіть мені ваші пашпорти, мені, засідателю Нижнього земського суда сего повіту! — крикнув поліціант.

— А яких вам треба?

— Та ті, що ви маєте.

— Стривай, зараз!

Панок у жупані свиснув, — і вискочило з десятеро велитнів. — Беріть лишень цього тай ведіть у ту балку! — сказав Гаркуша. Засідателя привели у призначене місце і там без жалю виконали над ним, відомого рода — екзекуцію“. (Г. Данилевський).

Однак цьому шибайголові було мало висміювання з російських уніформованих адміністраторів, — Гаркуша нераз сам убирався в мундур якоїсь вищої ранги і робив візити-інспекції переляканих урядовців. Така травестація мундуру, правдоподібно, приваблювала філософа-розбійника своєю можливістю обманути урядовські, заско-рузли душі, приваблювала своєю зовнішньою мальовничою гротесковостю. Квітка-Основяненко зберіг нам опис одної з таких візит розбійника.

Над вечір дзвенять дзвоники коней, кричать машталіри, слуги з свічками вибігають на ганок, пан бурмістер у триуху, поправляючи шпаду, спішить за ними, — то в восьмеро коней, у прегарній віденській кареті, з блискучим супроводом офіцерів і слуг прибув пан генерал. Всі його зустрічають. Він сам недавно з війни, на преппишному плаці його поблискує велитенська зірка-орден. В дугу гнеться спина пана бурмістера, він рапортує.

В покоях оповідає з запалом генерал про скінчену війну, про сутички, креслить пляни битв, штурмів, — адютант безупину підказує імена відважних штаб і обер-старшин. Слухає бурмістер, частує бурмістрова, охають, подивляють, заслухуються... А генерал оповідає. Пані бурмістрова змучена вийшла, упала, заснула. А генерал оповідає. Раптом пізньої, глухої ночі входять чотири велитні в жупанах, несподівані і страшні, як джіни в арабських казках:

— Управились з усіма, батьку! — говорять грізно.

Генерал замовкає, попакує люльку. Лише пан бурмістер встає блідий, тремтливий, тріпотливий.

— Душечко! — говорить тоді крізь двері тонко і несміливо до жінки, — тут — Гаркуша!..

То була королівська забава розбійника, — для жарту молодецького вбирати і висміювати водночас мундури чужинців. Майже в тих самих часах, в першій половині XIX-го століття знайшовся такий, що захотів (і не для жарту) вбрати в себе цілу духовість тої мундурової петербурзької Росії.

II.

В 1827 році в лицею, в Ніжині, перебуває вісімнадцятилітній панчик Микола з хутора Яновщини, недалеко від Миргорода. Цей юнак хороровитий, меланхолійний і сентиментальний, хоч і має в собі нахил до веселощів, але, як сам зазначає у листі до матері, „розуміється, не бурхливих веселощів“. Його пристрастю є купувати книжки французькі, німецькі (він хвалиться матері, що виписав „з Лемберга твори Шіллера“), а також і російські книжки, особливо недавно вийшли поеми Пушкіна.

То амбітний хлопець. Ці діти дрібної шляхти новонабутих провінцій тільки й мріють про те, щоб зробити кар'єру в таємничім, далекім Петербурзі. Спішать туди й поляки, як Булгарин, Сенковський, поспішають і молоді Українці, або віддані Росії, як Данилевський чи проф. Никитенко, або ворожі до неї, як Бодянський, Срезневський. Цей молодий Гоголь - Яновський належить до тих прихильних, ба! він колись стане для них усіх висловником, ідеологом. Він, певне, думає так само, як трохи пізніш думав на шкільній лаві Данилевський:

„Світ іде вперед, світ живе — не зостається на місці... а я? Бо-ж і до чого ці всі світлі відомости, ці всі праці освіти, і ці всі грайливі надії мої, коли я вкінці буду змушений поховати їх — під каскою солдата в шаках, під шляфроком українського, дрібного шляхтича, або врешті під зеленим фракком канцеляриста... Ні, таке розчарування булоб убивче! Як я лише подумаю про це — то, мов оливо, наполягають важко думи на мою душу“.

Він думає про Петербург, це —

„цілком нове місто, майже цілком закордонний світ: там все найліпше товариство, і навіть з Москви...“ (Із шкільних спогадів). Цих молодих людей сушила жадова життя.

„Від десятого року життя першою моєю найтаємнішою думкою було—бути ким-небудь, не таким, як люде з мого оточення. Я хотів „усе“—не тільки пізнати, але „усе“ разом випити, одним ковтком. Жити у спокою, жити в глухій тиші, хоч-би і в щастю — це було не для мене“. (Данилевський).

Так само і в своїм листі до матері вісімнадцятилітній Яновський пише:

„Коли я й думаю тепер про щонебудь, то це хіба тільки про моє будуче життя-буття. У сні й на яві мені мріється Петербург, а разом з тим служба цісареві. Досі я був щасливим: але коли щастя є в тім, щоб бути задоволеним своєю ситуацією, то ці — не зовсім,

не зовсім,—поки я ще не вступив на службу, поки не придбав, можна сказати, власного, тривалого місця“... (Лист Гоголя з 1872 р.).

Ах, то «власне тривале місце» в життю, де ти еси, коли людина тратить гордість своєї раси? І ось Гоголь, по двох літах у Петербурзі, ось він на біржі всіх кар'єр. Вибирає кар'єру літератора. Вибирає на зимно,—він не зачарований болотяною столицею, і як кажуть біографи, «спеціально пильно вивчає чужі мови». Чужі мови можуть йому відкрити дорогу до світа. Але тепер, покищо, він з чужих мов вибирає російську і пише в ній поему «Ганс Кюхельгартен». Одоробляє віршилище, якийсь нашвидку склепаний нащадок „Ленори“ Біргера, викликає раптовий сміх у літературних російських колах. Гоголь — гнівний. Переляканий слуга, Яким, бігає по всіх книгарнях Петербурга, зносить і відкопує цілий день тоненьку синю книжечку. Ввечері шістьсот примірників „Ганса“ згоріло в печі. Це правдива невдача, але є ще Захід. Панчик Микола їде до країни Кюхельгартенів.

„В 1829 році він несподівано поїхав за кордон. Знані є наслідки цієї фантастичної поїзденки. Гоголь приїхав в Лібек, написав звітти листа до матері... описав їй у подробицях муки свого розчарування в місцях, що їх він так прагнув бачити... швидко побачив близький кінець своїх грошових фондів і з сумом вернувся в Петербург“.

(Данилевський: „Хуторець біля Диканьки“). Треба здобути Петербург, — панчик Микола може вернутись до дому тільки, як пан. Ба, може йому й сниться його Яновщина, і Ворскла, і Опішня, і Воронянщина, і вечорі в черешнях та шовковицях! В довгі зимові північні вечорі сидить він коло вікна, як і не один з його земляків і згадує ті місця, де вперше зацвіла його кров.

„О, якби хотілось тоді порозчиняти примерзлі вікна і зустріти не похмурне, холодне небо, не велитенські озії камінних, німовних домів, не театри й вулиці, не гранітні й деревляні бруки, — але — за чарівним помахом повсталий, степ з панорамою лук і ланів, з сорокатою биндою широкої ріки, що поволі лине серед високо-стрілчатих, темних стін ліса, самотну могилу із врослою в неї камінною бабою, гостроверхий, вартівний курінь баштанника... скрипучий табор чумаків... хуторянський ярмарок з вигуками, притоптуванням і галасом хуторянських веселощів... дім поміщика, що біліє в далені... вечір косарів у полі... пісню, що ллється на світанку, довгу, пречудову українську пісню, і всю ту вабливу картину, що на імя їй — батьківщина“... (Данилевський: Увід до Слобожан).

Панчик Микола мріє про це, як і всі петербурзькі „малоросіяне“, але він ще в Ніжині постановив мати „власне тривале місце“ в літературі, і то в тій літературі, — де головою Петербург, а не якись там Гребінківські Оржиці, чи Наріжнівські Батурині.

Молодой Гоголь привіз, навіть, з собою зразки такої літератури з Яновщини. Його батько, що недавно вмер, сам писав. То були „театральні, комічні пєси, написані для домашнього театру в родині Трошинських, що вони постійно опікувалися і батьком

і сином Гоголями. Ці комедії Гоголь при від'їзді до Петербурга, по смерті батька взяв з собою, щоб надрукувати їх. Невідомо, що з ними сталося в Петербурзі, тому що їх ніхто і ніде більше не бачив, за винятком уривків з них, що прислужились, як епіграфі до деяких оповідей Гоголя". („Хуторець біля Дикап'ьки“).

Можливо, що українські комедії Гоголя-батька сталися основою перших творів Гоголя - сина в російській мові. Але ані вони, ані туга за рідним краєм не пхнули самі до писання „Вечорів на хуторі біля Диканьки“. Був ще один чинник такий важний для молодого кар'єриста, — мода! Мода на висміювання „провінції“ чужої — чухонської, української чи кавказької, виставляння її у смішному вигляді перед великомонаршим, камінним Петербургом. Легко було мати успіх, — ставляючи обіч потужного фальконетівського камінного їздця, випхані поблажливим сином гумору й етнографізму, дурноваті опудала грузин, осетин, і інших „малоросіян“. Самоосміювання підбитих рас — це смакувало і бюрократичному, і літературному Петербургові, і графу Мусін-Пушкину, і критикові Белінському.

Тоді вийшли в світ перші новелі Гоголя - Яновського, призириливо-гумористичні, барвно-етнографічні, й однак безсоромні „Вечорі“. Чому безсоромні? Є слабкість людини в тому, що вона покидає свою расу, є зрада людини в тому, що вона служить чужій, ворожій расі, але безсоромність, огидна безстидність зрадника є в тому, що він перед обличчям чужих хоче довести, що раса його уже впала, обезголовлена, знищена після того, як він її зрадив.

„Вечорі на хуторі біля Диканьки“, то блискуча вільна (о, вільна від усіх зобов'язань для краю) лірика. А одночасно, то зібрані з навмисною безсторонністю легенди й анекдоти краю, що колись може був великим, але тепер уже скінчився, знітився і не має перед собою будучини.

Успіх перших річей був величезний. Гоголь став славою, сам Пушкін відвідував, підбадьорював, повчав Гоголя. За „Вечорами“ йдуть інші твори.

Але все більш дивні. Зникає феєричне світло перших „Вечорів“, у щораз понурішому освітленні виринають постаті дивні, якісь недоволки, потвори, застигли в гримасах*). Постаті „Мертвих душ“, то своєрідні десятки химер, скоцюрблених у щораз понуріший Нотр-Дам Гоголівської творчості. До України щераз пхне його внутрішня туга, і то до України історичної. І знов він постарасться обтяти всі можливості гідного розвою, гідної традиції.

Його „Тарас Бульба“ з м'язами без удержу, і з сильним характером без глибокої культури—то підмет, а не предмет історії. В Тарасі Бульбі знайде себе, коли захоче, навіть російський малоросіяннин, жандармський полковник (той чи інший Новицький з Києва) — але не знайде себе, в нім жаден полковник Хмельницького, ані Ма-

* Прощу порівняти опис конфлікту осіб „з головою редька хвостиком утोरю і головою, редька хвостиком вниз“ („Іван Ів. та Ів. Никифор.“) з опрацьованим подібною-ж теми в новелі Конрада („Поєдинок“).

зепи. Це епізод історії, подробиця степової боротьби, а не синтез історії нації. Але ця випадкова постать методично, бузувірсько подана, як синтез цілої історії. Цілу історію України зробив Гоголь випадковою, без гієрархії, і без усякого змісту (поза шибайголівством), без провідної глибокої своєрідної, власної ідеї, — він обезголовив її. Українські теми чи побутові, чи історичні потрактував він свідомо, як акт усправедливлення своєї утечі від власної раси. Своїми творами він, геніальний дефетист, систематично нищив по мистецьки українську гордість. Нищив систематично так само, як працював, по німецьки. „Мій плян життя, — пише до матері, — тепер на прочуд суворий і докладний у всіх відношеннях“.

Боротьба з власною кровю, поменшення того, чого не можна знищити, і знищення мовчанкою того, що висловлювало-б гордість тисячолітньої раси Русичів.

Історичні типи Гоголя до несходу використали чужинці. Недарма, навіть, ще найприличніший український тип у Сенкевича, це—перелицьований слабодухий Андрій Бульба (Богун).

Вміло нищучи гордість, обриваючи зв'язки свого таланту з расою, він, найбільш відважний нальотчик на духовість раси, який коли-небудь був, може вкінці свого життя сказати обуреному Бодянському (в 1851 році):

„Нам треба стреміти до підтримки і утвердження одного, володарного язика для всіх рідних нам племен. Домінантою для москалів, чехів, Українців і сербів повинна бути єдина святиня — мова Пушкіна“.

За півроку до смерті він міг це зимно промовити: його раса стала для нього абстракцією так само, як і якісь чехи, серби... Він покинув і мистецтво, що виростає з духовости раси,—для якоїсь абстракції „нетлінної поезії правди, добра і краси“, що не має нічого спільного із шоденним життям. Він покинув, принизив і власну расу в ім'я іншої абстракції, що мала бути світліша і вища від його раси в ім'я Росії. Спочатку здавалось це Українцям чисто тактичним, політичним посуненням. Може й тому, як каже свідок, „світгородяне-полтавці уникали й не любили його“. Може в відношенні до національної літератури (він ненавидів „дьоготь“ Кобзаря) були й політичні мотиви. Але назагал він хотів створити Росію, як мистецтво, він мав блюзнірське бажання створити нову расу, надрасу. І мав бути другий, важніший етап його письменницької діяльності.

Безжалісно, похапцем і свавільно (так, як порядкує в чужій йому расі перекинець, що діврався до влади) хапає Гоголь все російське, щоб перебудувати його. Він не хоче знати ані москалів, ані Українців — він бере тих, що нагорі — адміністрацію, — то, що єдине в Росії було й буде російське. І з нею поступає найжорстокіше. Постаті з його „Ревізора“ говорять якимсь спеціальним придуманим Гоголем воляпкою, якоюсь петербурзько-малоросійською балаканиною. Він творить міт, і одночасно весь талант напружує на те, щоб створити ідеальну мистецьку дійсність. Його „городничий“, його

„квартильні“, його „чиновники“ зарисовані натхненою волею, як ідеальні автомати, „роботи“.

Взагалі Гоголь не дозволяє своїм постатям на жадне людське одхилення, неконсеквентну ризик, поблажливості для себе самого, — то „роботи“ з пекельними машинами в середині. Читач чує цокання цих ідеальних механізмів, і жде вибуху. Російське місто (де воно географічно, спитаймося?) в нього дрімає, як фантом і обуджується, як хоровод фантомів. Обуджується наелектризоване, бо його „городничий“ схвильований маревом Петербурга. В тупій чванливості, він виростає, бо він споріднюється з чимсь найвищим у Росії, „ревізором з камінного міста“. Гоголь підносить його все вище з якимсь схвильованим садизмом і — розтоптує його і всіх „квартильних“ і „чиновників“ у фіналі. Ревізор з камінного міста — то просто опуканець. А чим є камінне місто? Вибухає пекельна машина серед „роботів“ і вони застигають у преципній німій сцені. Застигають у порожнечі *deracinés*, як сказав би француз.

Але міт, міт потужний уже створено. Міт випадковості в будові Росії — став нагий. Міт непотрібності її адміністрації, а тим самим і Росії, бо це-ж край, де спочатку повстає адміністрація, а потім життя.

В Петербурзі перестають плескати в долоні на творчість Гоголя. Офіційні чинники вичувають у нім несподіванку, якийсь досі їм незнаний ворожий підступ. Прихильниками Гоголя є лише група москалів т. зв. слов'янофілів, на чолі з гранітовим московським хронікарем С. Аксаковим („Родина хроніка“). Ці москалі так само ненавидять урядовську Росію, мішанину, ненавидять інстинктом раси, бо вони не росіяни, вони — москалі. Ось Гоголь відірвався від своєї раси, ось — він знищив сатирою російського фельдгера, істоту російщини, ось він підходить до творення своєї, ще досі незнаної, нечуваної Росії, до нового росіянина.

Бо що була досі Росія, що був росіянин? Дивна мішанина німецького автоматизовання, татарської резолютності, української відданої тверезості, польської зручності і московського захопання в болі і газарді. Механізм без коріння в історії, в расі, впроваджений в рух принагідними фантастами, сатрапами, почавши від сина німецького придворного аптекаря, велитенської рудої постаті — Петра Першого.

Тепер має бути інакше. Але дивно, — тут Гоголь заламується. Він не має крові до творення, він не дає постатей, не дає мистецтва, про нову Росію він друкує книжку роздумувань, збірник програмовостей — „Листування з друзями“. Мав кров до творення з українського побуту, мав кров до творення постатей з російської урядовщини, але не мав крові до створення типів нової надраси — Росії. Його проби в останній, спалений ним частині „Мертвих душ“ йому самому здаються нужденними. Письменник бере свої елементи творчості з життя, — лише Бог творить з нічого. Гордість його покарана, творчість його сповіла. Сірі, як попіл, його думки вже не дають вражіння життя.

Він оповідає про свою Росію, мішає канони естетики, підстави релігії, відкидає расу і щоденність, і в дивнім фанатизмі проголошує нову Росію як аскетизм, монастир, відречення від тіла в ім'я Росії, і спасення душі шляхом служення їй. Перед обличчям того ідола, що обезкровлює з усього людського, він ставить ідеали, але не ставить людини. І коли на заході Рим, Наполеон і Британія перед обличчям своєї місії кличуть одиницю до надлюдського напруження, то для сповнення місії своєї Росії, Гоголь кличе до аскетизму, до відречення від усіх людських імпульсів і пристрастей. Зі свого боку Гоголь має рацію, він особисто знищив, збещестив у собі голос раси, він утік від того, що одухотворює, запліднює і насичує життя творця. Чому ж інші не мають зробити того самого?

На цю книжку — обурення зашумувало в російському суспільстві. Критик Бєлінській, божок літературної еліти, перший кинув камінем у Гоголя. Йому мало рецензій і статей, — він пише відвертий лист до Гоголя, докоряючи йому, що він зрадив обов'язки письменника і громадянина. Гоголя починають вважати майже божевільним. Оповідують, що він живе як чернець, що він покинув мистецтво. Колишні приятелі не мають до нього симпатії. І. Тургенєв, нотуючи свої вражіння від авторського вечора в тих часах (останнього перед смертю Гоголя), бачить у лиці Гоголя „щось хитре, навіть лисяче“, і Тургенєву взагалі здається, що Гоголь „у своїх творах рекомендує хитрість і лукавство раба“.

По наглій смерті Гоголя, що вмер, як каже Аксаков, „згорівши від даремних зусиль знайти обіцяну ним світлу сторону, від постійної душевної муки“, російський уряд не швидко йому пробачив. Прихильні некрології сконфіскував російський міністр освіти, автора некрологу арештовано.

В цьому обуренні є розчарування в талановитім зайді. Розчарований Петербург — державна система, і Петербург — недавню зроджена духовість. Той великий талант, той Гоголь не мав віри в петербурзьку духовість: він в ім'я абстракції нищив її, хоч і недоладну. Коли розвіялись унесення над пантомімами і сатирою зайди, — вияснилось, що його світогляд, то Троянський кінь, що його самі росіяне впровадили у таку ще німціну фортецю російськості. Бєлінській відчуває цілим своїм інстинктом, що то не зовнішній ворог, як Шевченко, що то ворог невмолимий, то геній паразитизму і розкладу на чужій духовій культурі, геній, що в ньому духовість петербурзько-російська і духовість київсько-руська, відмінні від себе, ворожі до себе, змішалися і дали синтезу геніяльну, вбивчу — зневіру. Тій еліті, що ще почалась під звуки державинських, тріумфальних дзвонів: „Гром побіди розлягайся!“, еліті імперії, що поглинала все в своїм пересуванні на південь і захід, тим, князям волі і розмаху, вкинув глибоко в душу свій призирилий міт про нудну механістичність Росії. І не зі смертю Миколи Першого скінчився короткий (півторастилітній) російський імперський зрив, — поява індивідуальності Гоголя, його творчість вижерла з середини зміст того розмаху, і зриву. Дарма, вирости з московського побуту і раси,

Аксакові, Тютчеві і їм подібні будуть пізніше підносити авторитет московського генія, вони піднесуть тільки московський націоналізм, і від Олександра III-го він, цей націоналізм, буде одною з важніших причин упадку мішанини духових рас — еліти Росії.

Цікаво, як Гоголь, поволі таки був прийнятий до офіційної трійки великих російських письменників (разом з другим чужинцем по духу — Лермонтовим), цікаво, як поволі прийняла Гоголя російська суспільність і раз назавжди відійшла від уряду, цікаво було б дослідити вплив Гоголя на певну географічну і моральну безгрунтовність поголівської, російської літератури, її специфічну істеричність... Але то вже належить до історії духовости Росії. Для Українця найважливішим є той етап Гоголівського розвою, де він старається нищити власний край, у методичній ненависти надламує гордість, паплюжить свою расу, щоб збудувати на тому не знати чи фікцію, систему, чи „власне тривале місце” серед чужих авторитетів, чи одно й друге разом.

Нераз можна задуматись над цим і в наших часах. Бо-ж Гоголь, як зявище, — ще живе. Правда, що не на таку скалю і щораз слабше, бо все повніше свідомими і несвідомими шляхами прищипує гордість до української раси.

Оповідують, що по смерті Гоголя, його знайомі хуторяне, сусіди з Яновщини, не повірили, що Гоголь десь таки вмер за кордоном, і ворожили по старокозацьки: чи він живе ще? Отже поставили поливяний горщик і в нього посадили павука на ніч. Коли павук вилізе вночі з горщика вигнутими, ховзькими стінами, то значить та людина, що про неї ворожать, живе й повернеться. Оповідують, що павук Гоголя вночі заткав павутинням горщик і виліз із нього.

Павуки Гоголя живуть і блукають по Україні, блукають і по сусідах по чужих країнах.

III

„...Ти не чуєш, як шарудить своїми страпатими лапами велитенський малоросійський павук... Повзе він повільно і гидко, тягне своє злудшне, розпасле черво, насякле гадючою кровю гадючих століть”. С. А. Крижанівський: Очі в труні).

Ці Гоголівські павуки, що не одному творцеві являються серед блискучого ранку нової української духовости, не віщують їм нічого доброго. Знак це для них, що Гоголівські лаштунки, Гоголівські декорації стають уперек їх творчого шляху. Замість людських, близьких і нераз найбільшим змістом сповнених, українських лиць стають перед ними смішні, або понуро викривлені маски Басавруків і Шпоньок.

Вони не знайдуть дороги до своєї гордості, — бо на дорозі до української історії левятаном виростає лежача силветка п'яного за порожця, у засмарованім дьогтем дорогому вборі. В калюжі лежить той запорожець із „Тараса Бульби” і за ним нічого не видно. Їх не втішить жадна радість органічного зросту, розбудови духо-

вости, вони не всилі радіти, вони передчасно зістарілись в отрутній млі петербурзьких фантомів. Їхній патос — то патос самознищення.

Врешті, коли й вийдуть зпід сугестії аскетичного нігіліста, — вони зачаджені надовго. Хто може обминути Гоголя в своїм літературнім розвою, — нехай обмине; хто підпав назавжди впливам Гоголя — нехай іде за своїм месією його-ж дорогою, — нехай пише чужою мовою; хто-ж хоче вирватися зпід впливів „Мертвих душ” — нехай зуміє своєчасно сказати на свій „гоголівський” час словами Драгоманова:

— Пропаший час!

Н О В И Й Р И Т М

Кінчається девятнадцяте століття духовости Європи, кінчається наше девятнадцяте століття (за початок його приймим вихід „Кобзаря” в 1840 році). Найцікавіше для нас у цьому процесі — це зміни акцентів-натисків в ідеях, зміни в оцінці духових зявищ. Історія української духової раси по роках 1917 — 1921 раптом відмінилась на наших очах. Традиційні цінности з початку девятнадцятого віку, тепер, здається, належать до чисто сценічних акцесорій, а зате цілий наголос — натиск кладемо на найбільш глибоких, найбільш таємних духових подіях. Важність тих подій лишень тепер виросла і виростає в наших часах.

Цікавою є ширість одного почування що пульсувало від старіт у глибинах української крови. Силу того почування відкрили нам роки 1917—23, глибину його й розпростореність відчуваемо все більше.

Цьому почуванню складають данину не тільки Шевченко, Куліш, Франко, Руданський, а, навіть, побутово-яскравий Стороженко і сентиментальний, зляканий Тичина („Паліть універсали”).

В своїх творах вони синтезують це почування урвано, мов з найглибшого наказу, немов несподівано для себе і своєї творчости. Але воно освітлює і лагідне небо етнографізму, і тумани революційної утопійности — зикзаком блискавки.

Почування це висловлюють наші письменники з такою сильною і гіркою правдою, що вся інша їх творчість здається тільки — от так собі — прикривалом, декорацією без значіння, заслоною.

Взагалі ціле наше минуле девятнадцяте століття, в очах сучасників — тільки вигідна заслона, що за нею захована невмолима сила іншого почування. Ціле наше Шевченківське століття (назв'їм його так) і його духова творчість показуються нам в розв'язанню останніх десятиліть тільки опоною, що за нею зростає, шириться, розвивається — гнів.

По дезорганізації власної духової гієрархії, по настанню *Sam-
pus Martius* чужих, духових культур, поза побутом і утопіями—расу Шевченка від століття характеризує, здається, тільки гнів. Тільки гнів є для тієї раси дорогою духового визволення, і дуже часто єдиною дорогою об'єднання. Раса Шевченка і давніше в своїх упадках була, як вогонь,—чужинці вміли його лишень локалізувати, але ніколи—згнобити. Ба, можна твердити: раса ця не піддавалась чужинцям, лишень своїм мрійливим і туманним думкам про можливість співжиття з чужинцями.

Але вистачало, щоб минуло кілька десятиліть, нераз кілька літ, або тільки кілька місяців і всупереч обставинам — гнів вставав із своїх пут, із сірости щоденности і сліпучий з'являвся на крайобрію Українців.

Гнів є і в суспільній щоденности Українців. Ось Українець розмовляє з кимсь прихильно і лагідно, ось іще усміхнений відходить. Раптом пам'ять підсуває йому кілька асоціацій, кілька слів, і—гнів стискає його в своїх обіймах, вкладає прокляття в поблідні уста, а в напівприкриті повіками очі—жадобу негайного чину.

Обсервуючи сучасних Українців, здається, не можна вірити їх зовнішній лагідности. На дні їх душ лежить спутаний поворозами гнів і висвистує солодкість пасішництва і теплого затишку, хуторянське братання, баштани, узлісся і голубий степ із синіми далечинами. Лежить і висвистує, чекаючи, що несподівана іскра випадків перепалить його пута і він зірветься мовчазний і швидкий, як вимах блискучої шаблі.

За усміхами видно, як на дні їх душ виблискують важкі кільця полоза-гніву. За деревами їх мислей, роздумувань поблискує сніжною загравою—гнів.

Не булаб то правда, колиб ми ототожнювали звичайну відруховість на зовнішні недогоди із цим далеко тривалішим станом українських душ.

Це — нетерпеливість раси, що шукає свого глибшого висловлення, тривалішого зсинтезованя свого почуття.

Багато бездомного почуття збиралося в цій расі від руїни кінця XVII-го і цілого XVIII-го століття. Незсинтезовані, неопановані традицією, гієрархією, героїчними прикладами, літературою — почування втрачають своє виразне лице і фантомами-упириями блукають у своїй духовій расі. Блуканиною нищать органічну рівновагу раси. Нераз, навіть, колишні чесноти втрачають своє давнє значіння і серед людських одиниць енергія повзе злочиною, або марнотравством, вірність—тупостою, приязнь—ошуканством. Останнє двадцятиліття, від 1914 року, почавши, вищить крім того і дотеперішні великі резервуари організованого почуття: побут мас і патріархальність еліти.

Видиво тих визволених велитенських сил почуття мав Микола Хвильовий. В тій візії ціла Україна здалась йому надзвичайним, нечувано-новим і препишним краєм, сталася для нього і близькою,

і предивною „голубою Еспанією”. В поезії його новель, в жорстокості його памфлетів крізь Шевченківський гнів—дзвенять у нього мелодії иншого, близького століття.

Українська раса не гине при всіх її тяготах матеріальних і духових—вона спотужніла. Умовини її духового організування тепер кращі, як три, чи сім століть тому, і далеко кращі, як було в найтяжчій хвилі для неї—сто літ тому.

В своїй, насиченій радощами, філзофичній поемі „Вертеп” (1929) Аркадій Любченко в кінцевих акордах передає радість, з приводу зближення нових великих синтезів, і нових часів.

Приходять часи, що „визнають тільки сміливих і здібних, обдаровують пестошами тільки імкливих та енергійних. Тут свідомо ідучи на страту, почувують себе тільки щасливими: адже не тліти-муть десь надарма”. В тих часах існує „наша молодь, напоєна південним сонцем, насичена південною свіжиною й завзяттям, молодь, що ніколи не схилить голови, що ступає твердо, дивиться сміливо—вона в своїй більшості кріпка, як сама земля”. В тих часах зявиться нова Українка, „зявиться якраз у нас нова жінка і стане у всій своїй непохитній, величній красі”.

Любченко благословляє свій край і його шляхи:

„Хай повсякчасно й повсюдно діють протиріччя, що рухають все вперед.

Хай живе все, що ненавидить морок і любить силу, все, що не знає спокою і зневіри, бо довкола багато ще в нас цілини й багато-багато весен попереду.

„...Вже упокорено стеляться простори.

Добра вам путь, ішовши!”

Великі можливості стоять перед українською, духовою расою. Це ж ця раса дала колись підстави під організацію не тільки своєї, але й інших чужих духовостей. Це ж із глибоких джерел культури Києва вийшла „Руська Правда”, що стала основою збірного життя Литви („Литовський Статут”), Польщі („Судебник Казимира”), Московії і Молдаві.

Тепер по століттях ритм раси, повний нетерпеливості, звертається до своїх творчих одиниць по нову, різнородну, многоджерельну „Правду”, правду власного обличчя, правду нового висловлення себе. В тім плистиме власним руслом і українське письменство.

Уже тепер можна відчуті в цьому письменстві мелодії в новім ритмі. Вони — неспокійні, а одночасно певні, скромні а одночасно войовничі, лагідні а одночасно повні найбільших, майже, надлюдських амбіцій нашої крові, повні туги найбільш самотної великої раси в Європі.

РІДНА МОВА І РІДНА НЕМОВА

I.

Немає сумнівів, що в характері Українця прийшла велика зміна. Не змінилися відвічні пристрасті, почуття, біль і розкіш, змінилося саме темпо світовідчуження. Найхарактеристичнішою рисою сучасного Українця є зміна квієтизму на неспокій. Сталий неспокій, сумнів апостола Томи й одночасно стремління відшукати нові вартості. Історія, політика, родина, навіть, зовнішній вигляд — все є підставою до досліджень і проб. І серед цього панує стремління до утвердження себе, свого „я“ національного і особистого. Тимчасом, однак, більше віримо в правду неспокою, як у правду петрифікації, правду звичаїв і системи.

Не лиш у нас існує цей інтелектуальний переворот. „Буває, — каже француз А. Моруа, що в історії людства трапляються нечасті періоди, коли в дуже короткому часі люде довершують величезних переворотів. Як приклад, візьмім перехід від вільної думки грецьких філософів до теологічної мислі середньовіччя, або в часах Бекона, чи Декарта перехід від цієї теологічної мислі до перших наукових і позитивних думок“.

Англійка, романістка В. Вульф, вторує: „Я не претендую, — каже, до того, що це сталось так, як то одного ранку, вийшовши до саду, зауважуємо, що розцвіла троянда, чи курка знесла яйце. Зміна не прийшла ані так раптовно, ані так окреслено. Але всеж надійшла зміна... Змінилися всі наші відносини: між господарями й слугами, між чоловіком і жінкою, батьками й дітьми. Одночасно із змінами в людських відносинах повстають зміни в релігії, в звичаях, в політиці, в літературі“.

Оповідали мені про кількох Українців, що сиділи в спокійній каварні над блакитним Женевським озером. Розмова йшла, навіть, не про Україну — раптом — вистрілив кулемет — Українці зірвались від столика. Дивились один на одного усміхнені, з блиском в очах. Чи жби — заламання в душному спокою Європи?

Ба, то були тільки вибухи в моторі моторового човна. Але в тій анекдотці є, як сказавби Моруа, — клімат.

Кілька завваг варто присвятити виразові свідомості того суспільства — українській літературній мові. В наших часах на неї дивляться, як на витвір свідомої волі. Волі до висловлення себе, етапу свого розвитку.

А. Millet, один з найвизначніших французьких лінгвістів, пише про це: „Мови є тим, чим їх роблять суспільства, що їх уживають. Волі тих, що говорять ними, входить тут до гри і стає підставою до розвою мов“.

Правда, серед українського суспільства є особи (т. зв. знавці мови, фахові або несподівані рецензенти, популяризатори і т. п.), що вони, навіть, цілком докладно знають, яка має бути раз на раз

жди українська літературна мова! Український письменник і журналіст пізнають їх як автомобілісти — мотоциклеву поліцію: тільки трохи більше фантазії в провадженні, в русі, а вже наздоганяє людину якась умундурована постать, кладе тій руку на плече і нотує кару в себе в книжечці (чи кутку!) за недозволене переступство.

Лише, що мотоциклева поліція в своїх обліченнях орієнтується на підставі звичайної арифметики, тимчасом я зикова поліція має свої власні таємничі приписи. І то нераз кожний — інші. Варто часом перечитати їх обопільні рецензії на себе. По поединку від обох нічого не зостається, як від двох порохових складів, взаємно зірваних. А однак у них ще вистачає запалу, щоби бути невмолимими до до мовних творів, коли ті хоч на йоту ріжняться від ними усталеного шаблону, переважно дуже вбогого. (Певне, що тут не говоримо про шкільні підстави мови).

Дивно, що письменники, поправляючи мову, завжди були лагідніші від фахових поправлячів-рецензентів?

Одного разу по перечитанні прихильної оцінки мови когось із письменників, спитався я автора рецензії, найбільшого представника „*juste milieu*“ нашої літературної мори — поета і фільольога, Володимира Самійленка:

— Ви так прихильно окреслили мову автора, алеж у „Книгарі“ другий рецензент її просто висміяв зі своєї рецензеньської високости?

— Бачите, — сказав на це Сивенький, — мені здається, що між нами є та ріжниця, що в нього на першому місні є його власна особа, а мене — слово.

Не — „слова“ сказав Самійленко, а — „Слово“.

Може допоможуть волі до висловлення себе ті, які науково працюють над словом? Поможуть суспільству бути собою в мові?

Як історики-лінгвісти, грамматики, дослідувачі, вони сортують, аналізують, синтезують і врешті заціплюють це все в дитячих душах. Чеснотою їх метод заслугою їх способу думання — це відкидання всього непевного, нестислого, випадкового. Матеріал їх праці — це неживі речення і слова, вирвані з творів, це якби стабілізовані частини живого організму в анатомічних препаратах. Іхні мовні спостереження завжди чути формаліною, що утриває і... забиває.

Вони нічого не можуть відгадати, передбачити, створити. Практично найбільше вартісна частина лінгвістики — свого роду „стабілізаційна лінгвістика“ боїться сучасности хочби вже тому, що в кожній сучасності є багато елементів будучности.

Письменники не відносяться до цієї науки прихильно.

Недавно розповів Тома (Thomas) таке про блискучого французького стиліста минулих років, Барбея д'Оревілія (Barbey d'Aureville): „Керманіч друкарні зауважив щось у рукописі Барбея, підкреслив нігтем і присунув це до письменника.

— Що це ви мені показуєте?

— Це слово...

— То що з того?

Друкар вагався... Вкінці заризикував:

— Але, бачите, — сказав, — граматика власне забороняє...

З призирством Барбей віддав йому коректу:

— Пане, затримайте собі свою граматику. Я маю власну".

Метою мовознавців щодо письменника є передусім знищення його мовної індивідуальності і розсортуння всіх кісточок його мовного кістяка до спеціальних касеток, де вже поховані його передники письменники, знані (література) чи незнані творці «народня» творчість) Це все є добре, але це все стоїть під знаком милого.

О, це всеж є «слова», — механістичне упорядкування, а не жива, близька людям синтеза. Не 20—40 тисяч слів майбутнього українського Ляруса, але слово є важне!

Бож Слово було на початку, як ознака людини. Воно звістувало єдність на початку нації. Слово, що, як висловився Поль Кльдель, «трансформує несвідоме у свідоме». То чудесне Слово, що дає можливість зрозуміти людину, впливаючи на неї і від неї брати найделікатніше і найдивніше зпосеред людських річей — психе людини — її душу. Слово не як предмет граматики, дидактики, але, говорячи за геніальним Потєбнею «форми свідомости, що їх нічим не можна заступити». Слово, вираз найглибшого інстинкту нації, Слово «не тільки як одна із стихій нації, але як її найдовершеніше обличчя».

«Колиб—каже професор Потєбня, — навіть, було можливим об'єднати людство чи взагалі народи одним язиком, то це булоб катастрофальне для вселюдської думки, як заміна багатьох почувань — одним «... („Мисль і язик», „Язик і нарід»).

Слово—то сила стихійна. «Праця гнобителя слова може його звівечити, надвередити, але не може знищити». Навпаки і дезорганізоване «осліплене» Слово підбитого народу мститься. «Нарід, поглинений іншим, після незміримої витрати своїх сил таки приводить той другий (денационалізуючий) до розпаду». (Ол. Потєбня).

Рідну мову, як Слово, що живе, розвивається і гине разом з народом, творять до деякої міри всі члени нації, члени її суспільства передусім. Та «рідна мова не повинна служити тільки до збагачення науки,—каже видатний фільольог,—лише передусім до уформування відповідної психічної постави супроти світу, повинна розвивати різнородні типи психічної реакції. Повинна вчити, як повнота психічних переживань має реагувати на повноту життя:

Таке реагування на життя духовою повнотою є репрезентована найдоступнішим для всіх мистецтвом — мистецтвом Слова». (Проф. Ю. Кляйнер).

Дійсно «найдоступніше з усіх мистецтв!» Його матеріал і його методи діяння є знані кожному. Властиво, знані слова і кількадесят правил до впорядкування слів. Але шож! Це дає голінність до оцінки. Інтелігентний профан (скажім з французька) відчує результати довгої технічної праці і підготовки в різьбарстві, музичному малярстві і буде обережний у критикуванні образу, пам'ятника, чи

симфонії. Зате буде відважним у відношенні до повістяра, драматурга чи поета з їхнім складним і делікатним мистецтвом. Бо цеж не є ані таємничі відтінки фарб, ані потужні асоціації звуків, ані яскрава рівновага будівельних площин, — от собі тільки повязання двох-трьох тисяч слів. Бачучи стільки довкола несвідомої гри, а нераз і творчости слів, як не повірити, що й свідома творчість — мистецтво слова — є легке?

Речення, яке найчастіше чує письменник у своєму оточенні, це сказані довірочно, як змовник змовникові, слова: «Ви знаєте,—я теж пишу!»

Має слухність Юрій Дюамель (G. Duhamel), пишучи: «Колиб мені якийсь кульгавий чорт дав змогу заглянути магічним всевидючим зором до кишень моїх ближніх, — я знаю (суджу після моїх відвідувачів), — що в кишені кожної людської істоти у віці понад дванадцять літ завжди лежить рукопис». (Le langage et ses démons).

Ми не є Францією. Але пригадаймо собі десять тисяч осіб у Києві, що в 1922 році підчас міського перепису подали свій фах яко «письменники». Кілька літ тому статистика «Плугу» і «Гарту» нарахувала понад 15 тисяч літературних гуртків на Великій Україні. Визначмо хоч по десять осіб на гурток, і матимемо біля стопятидесяти тисяч письменників.

Іх, цих людей, «Українців з рукописами в кишенях» є напевно більше. Механістичне зачеплювання слова за слово, речення за речення — їх чарує. Є певна магія в такому автоматизмі слова. А однак вони не можуть нічого тривалішого створити. Мають волю до мовної творчости, хотілиб реагувати на життя, — але не мають тієї потрібної до реагування «духової повноти», про яку згадував Кляйнер, не мають тої «стихійности», що її звеличує Потєбня. Ту поставу супроти життя може мати тільки — індивідуальність.

II.

Індивідуальности, одиниці, що в рідній мові віддають інстинкт і волю Українців, — письменники, проповідники, журналісти, полемісти, — деж їх шукати як не в історії українського писменства?

«Бо,—як каже Іван Франко,—всеж таки історію літератури творять переважно визначні творчі одиниці, що підносяться духом понад загал, нераз відгадують його стремління, а іноді показують йому нові шляхи розвою». (Зап. Н. Т. ім. Ш. т. 89 й).

Отже перейдім до історії, а точніше історії літератури. Приємною бібліографічною пригадкою є «Нарис історій укр. літератури» Івана Франка. Вона має в собі щось із свіжости і практичности каталогів малярських галерій, своєрідної української язикової Пінакотеки-літератури.

Однак переважає інший тип більш претензійний. Там найважливішим є «той загальний принцип, з високостів якого повинні ми оглядати факти нашого писменства і до якого зводити діяльність наших письменників». (С. Єфремов. Іст. укр. письм.).

Кожний історик відповідно до партійної приналежності згадує до характеру визначає собі свій „загальний принцип”. Пригадаймо собі: Б. Грінченка („безумовним постулятом літератури покласти красу, до котрої рветься дух людський”), С. Єфремова („принцип громадського слугування письменства народові, тим широким масам трудящого люду”) і т. д.

У практиці примінення підстав стає чимсь подібним до середньовічних „індексів книг істинних і ложних”. Історик відкидає без жалю все те, що не становить „неминучого стану в ідейному процесі літ. розвитку”. Все для нього є шумовинням, коли не ілюструє провідної думки історика літератури.

До цієї своєрідної цензури треба додати і підсвідому цензуру самої особи історика: його щирі симпатії і антипатії. Найтяжче від того буває сучасникам історика. Будьмо певні, що колиб історію літератури написав свого часу П. Куліш, що довгий час так заздрісно був розчарований у Шевченкові, то роля великого Тараса булаб дуже нужденна в тій історії.

С. Єфремов чує виразну нехоть до О. Кобилянської, К. Гриневичевої, М. Євшана і тієї групи письменників, що на його думку прямують до „непогамованого субективізму”. Для автора цікавого „Лихоліття”, блискучої „Камінної душі”, яскравого „Берестечка”, саркастичного „Авірона” не знаходить наш історик нічого до пригадання, як тільки його ім'я і прізвище — Гнат Хоткевич.

Поза цензурою партійною, цензурою особистою і цензурою тієї чи іншої лояльності, чи ж почуття міщанської обмеженості не було досі добрим цензором? Такі твори як „Гаргантюа і Пантагрюель”, „Жіль Бляз”, „Тіль Ойленшпігель”, чи новелі Чосера, символи буйних національних темпераментів в очах заходу, до української історії літератури напевно не були прийнятні.

Що клопоту мав чеснотливий Куліш (дивна мішанина демонічних поривів і обивательського страху) із натуральною реакцією тодішніх Українців на появу бравого, битливого і безпардонного п. Енея Анхизенка!

„Як появился Котляревський із своїм Енеєм, — писав Куліш у „Хаті”, — усі зареготали широ... Зареготали, і той регіт був — найстрашніша проба нашому писаному слову українському. То було все одно, як родиться дитина серед пняних баб та шей сама сповитуха впенься”.

Тимчасом „бідолашне немовлятко” само було добре на підпитку. Але треба було з нього зробити „кільце в ланцюзі літературного розвитку”.

Хіба найприкріший моментом є саме той, коли письменників, що перейшли через усі цензури і „дістали паспорт” від історика, нагинано до схеми історії літератури і відповідно аналізовано й окреслювано.

Недармо зойкнув поет: „Смутний то талан — так скомпліковано, так тяжко і так святочно жити, а потім стати надбанням доцента!”... (А. Бльок).

Щоб сказати своє „Аврам родив Ісака, Ісак родив слідувачого”, — історик літератури не вагається збагателізувати, а то й знищити індивідуальність мистця мови. І в цьому є неправда історії літератури.

Ці висортовані полковники, підполковники, чотові й бунчужні літератури, сірі, зоднаковілі в своїх уніформах — тільки можуть пригнобити читача такої „історії української літератури*”).

А всеж це моглаб бути книжка, котрою зачитувалисяб люде по ночах, як зачитуються романами пригод, чи подорожей.

Дайте лиш одно — кожного письменника таким яким він є в цілості, в суверенній цілості з усіма його людськими суперечностями. Не турбуймося тим, що між Квіткою і Кулішем, або Нечуй-Левицьким і О. Кобилянською не буде звязку. Тракуймо світ фантазії письменника, як окрему країну. І ще одно, — дозвољмо оповідати про подорожі до тієї країни тільки людині, котра в тій подорожі закохана.

В своїй любови вона, принаймні, не знищить організму - світу фантазії письменника, а може своїм ентузіазмом потрапить видобути приплив життя і творчості в інших людях.

Є мапи продукції кожного краю (дерева, вугілля, заліза), Італія видала малу роскошів туристики, Франція — гастрономії. Уложім мапу української літератури. Маркуймо її після творів чи прізвищ. Не стараймося дуже, навіть, за історичну схематичність.

Може в нашому столітті нам ближчий улюблений роман козаків, „Александрія”, аніж „Роман Кирпатого Мефістофеля”, може нам рідніший вогонь полемістів XVII-го століття, як прохолоджуюча вода Сковороди? Подорожуймо з веселим серцем по горах і долинах, ріками й озерами цієї мапи! Нині їдьмо до олеандрового гаю Коцюбинського, завтра до підгірської церковці „Русалки Дністрової”, нині до буйної станиці Якова Кухаренка, завтра — на ідилічні ниви Габора Костельника...

Але подорожуючи, ствердимо, — нема однієї рідної мови, є багато рідних мов. Ціла істота письменника, чи взагалі мистця мови, стремить до того, щоб не бути подібним до інших! Сила їх сугестії в мові не полягає на тому, що вони напр. писатимуть мовою Шевченка. Шевченкові це — ніяка користь (бо він себе вже висловив) а мистцеві слова — велика шкода (бо він себе не висловив). Сила мистця мови не в тому, що він виріс із ґрунту, чи світоглядів тих і тих, але в тому, що він потрапить перетворити всі ці впливи в щось своєрідного, що він має силу відділитися від свого, сказатиб, підложжа.

Що нині прийнято за підставу української літературної мови — мови Старицького, Грінченка, Шевченка, чи Котляревського, — то ще не є остаточно знищення інших рідних мов. Границя часу, поставлена нашою мовною бюрократією, — од початку XIX-го століття — є так само умовна як і всі інші границі для живого організму, що росте.

*) Варто піднести тут статтю педагога Ярослава Біленького (Укр. Школа) про доцільне викладання української літератури в школах.

В присвяті „Алфавита Духовного“ (1720 р.) митр. Кроковський оповідає еромонах Ілля таку легенду. По поразці Дарія знайшов Олександр Великий у наметі Дарієвому „містерну і дорогою роби“ скриньку! Милувався нею потужний переможець, надумувався, що до неї сховати. „Не назначив її, — пише Ілля — на злото, срібло і дороге каміння, которое коликолвек в землю схованое міль і рязь повредити і в ничтоже обернути може; леч назначив ю на собляденіе негибнущее і никогда не ветшающее“. Сховав до неї „Ілїяду Гомерову.

Річ „негибнущая і никогда не ветшающая“, — то індивідуальність мистця слова. Зрештою, наші часи, в яких стільки в сконденсованні бачимо історичних подій, дозволяють нам зблизитися до кожного старого письменника, що досі нам видавався чужим. Роки 1917 — 23 ближчі до років 1650 — 57 як до яких небудь інших.

Чи рокішна тирада Мартина Броневського в кінцевому слові його „Апокрисису“ (рік 1597) не є близька Українцям з Галичини і Волині? Чи не зрозумілий елегантний Захарія Копистенський (1724) з його південним славянофільством типу гетьмана Богдана — „Яфетове племя Россове і Сербове, і Босняне, і Істрове, Іллірикове, і Дальматове, і Молдаване, і Мультияне, і Чехове, і Моравляне, Гарватове“... Одним словом є усі словяне, крім... поляків і москалів?

Чи не вартий подиву характер і проповіді проповідника Зизанія (XVI ст.), що про нього писав противник-сучасник: „З землею і небом воюеш; ні Богові, ні людям не потураеш, святих з неба спихаеш, чортів до пекла не пускаеш. Тай цього з тебе не досить: на своїх старших, так і духовного чину, як світських, зухвало наставляеш язика, про нашого пана короля в своїх казаннях не гаразд мовиш, на митрополита гавкаеш. Латинників виклинаеш. Русь на бунт і розбрат підводиш. Сказати коротко — диявольську роботу на землі справляєш“. (Жебровський).

Щось із Хвильового має в собі протест Л. Барановича проти Москви і його світогляд: „Сих брані повних времен ничтоже тако полезно якоже Меч“ (передмова до „Меча Духовного“ 1666 р.). Кожний усміхнеться, читаючи промову перед запорожцями в „Милості Божій“ (1728 р.), де стільки знайомих, сучасних подробиць. Ба, навіть, здається, що то про колгоспи говорить вірша з початку XVIII віку, коли „зачиняють, як собак, нас, як у клітку — птахи“.

Багато є там де-чого і з сучасних літературних напрямів: ось попередник Зерова і Рильського співає:

„Простих пісней складає Ритм в тіню здоровім,
Аркадській бидлята наставляють уха,
Гди співає. Він зась дме поки стає духа.

(Василь Устрицький у збірнику XVII в. „Парнас“).

Не бракує й Семенка в особі Л. Величковського († 1673 р.) що деклямував:

„Анна ми — мати й та ми манна,

Анна пита мя — я мати панна.

Анна дари мні сінь мира данна“.

Остаточо найбільший закид письменникам тих часів — це закид спольщення мови. Чи це було спольщення, чи ще в більшій мірі златинщення нашої мови? Латинський кістяк (складня) мови був подібний в обох мовах. Зрештою як довго наше слово буде співжити з заходом — так довго буде спорідненим із слов'янською західної культури, бо матиме спільне джерело.

Якже знайти дорогу до цих усіх майстрів і підмайстрів льогосу? До їхньої атмосфери творчости?

В Одисей великий рів наповнюють свіжою, паруючою кровю. Тіні вмерлих приходять, п'ють трохи крові, оживають і стають перед живими і можуть відповідати на питання живих.

Даймо нашої теплої крові, нашої радості і прихильности позичмо минулому, а вони всі оживуть і прийдуть нам на поміч, наший волі до висловлення себе. Прийдуть, як висловники найглибшого інстинкту нації.

Бож голос їх, то голос індивідуальностей, що хотіли утвердитися в будуччині. І тепер ми, — будуччина, з ними розмовляємо. І може не один голос з тих далеких голосів допоможе нам самим утвердитися.

III.

Праця мистця мови над собою мала донедавна окреслені границі. Письменики і журналісти вчилися мови найчастіше, як малярства малярі, — особисто від майстра. Багато французьких поетів вчилася від Мальярме, учнями Л. Стаффа — в більшій чи меншій мірі є майже всі сучасні „скамандрити“ в Польщі; в Києві дуже багато плідних письменників завдячують своє літературне, а передусім мовне виховання Миколі Вороному. Жива традиція дає багато.

Як реагувати на життя духовою повнотою в мові? — це питання молодий письменник старався розв'язати шукаючи аналогії серед усталених давніх чи теперішніх мистців слова. Коли-ж нема живої традиції, — бере до рук книжку. Бере з питанням: як він не робить?

„Я часто, каже Моруа, розважався, аналізуючи ритми і стилі письменників. На мою думку це найбільш цікава, дійсно справжня технічна форма літературної критики“.

Часами кілька технічних дрібниць дає багато до розуміння психе письменника. Ось Пруст (Proust) що додає кілька прикметників (5—6) до іменника і тими прикметниками ступнево щораз виразніше окреслює річ. Ось Анатоль Франс, що любить сполучати два супротивні прикметники („переможні і хитливі кроки“). Ось безколючні хвилі Шевченківських дієслів, і тяжка хода Кулішівських зложених прикметників, важніших для нього від іменників.

Варті зацікавлення такі праці як „Дієприкметники в Шевченковому Кобзарі“, придалисяб такі, як „Ритм у новелях Стефаніка“, „Боротьба латини із словянщиною в половині XVII ст.“, „Біблія Лютера і Біблія Куліша“ і т. д.

Але важні не ці технічні подробиці, що назовні були змістом праці таких гуртків, як „Музагет“ у Києві, „Фльоюра“ в Одесі, чи гуртків при журналах „Мистецтво“, „Універсальний Журнал“ і інших.

Правда, про слово говорилося там, як про матеріал, як різьбарський камінь. Там слова викликали святочне захоплення, а праця—почуття мовби релігійної сумнінності. Поставити „Й“ на початку рядка у вірші, зле облічити примінення кільканадцяти часто супротивних правил милозвучності і ритму, — то було не тільки неестетичне, але й несумлінне. Смак і почуття відповідальності було підставою клімату тої кабінетної праці гуртків. Можна лиш подивляти прецизію праці таких мистців девятнадцятого століття, як Рильський, Загуд, Зеров...

Але праця їх, давши такі плідні наслідки, була безрадною в обличчі нового періоду українського життя.

Пригадую розмову з В. Самійленком про силу підводного каміння для мови пуриста-письменника. Вкінці запитався я його:

— А чи ви самі в „Україні!“ не зробили, борони Боже, якогонебудь прогріху?

— Зробив — сказав поет із сумом, — зробив!

І вказав на свою книжку поезій, що лежала на столі:

— Там я вжив слова — „жизнь!“...

„Жизнь“ можна трактувати, як слово російське, а можна як окреслення із славянська чогось сильнішого, глибшого, авторитативнішого від буденного, розміреного „життя“.

Отже та Жизнь, як буря, як перманентний землетрус прийшла в Україну, огорнула і мистців слова. Не мала нічого в собі з кабінетности літературних гуртків. В останньому п'ятнадцятилітті змаліло значіння дбайливо викоханих книжечок. Повинь є за шірока — ліхтарики за малі. Можна про більшість із них сказати те, що сказав колись Золя про модерністів — „їхні тоненькі брошури, їх неясне шебетання нагадують мені шкаралупки горіхів, що танцюють на поверхні Ніягари“.

Десь далеко в жовтаві далені повені зостався останній вогник того періоду — Тичина — дивний еклектик парнасізму і простонародної пісні, дух зляканого українського лібералізму.

Натлі матеріальних катаклізмів—виступили людські пристрасті.

Збунтований Шекспірівський Калібан провадить карні експедиції проти чеснот, Аріель, дух світла, стремить до підозріло угодової політик, замовк чарівник Просперо, що знав стільки заклять проти нечистих духів, а Буря триває.

Зрада, егоїзм, безсилість, жертвенність, войовничість і підкупленість — видні так виразно, як за шкляними стінами. Зрештою, ніхто з цим не криється, інакше бувби смішним. Ніколи Українці не були так цікаві і ріжноманітні як у роках 1917 — 1920, і хоч те-

пер ріжноманітність ця прибирає нераз терпкого присмаку, вона уяскравлена зростає. Противенства слів, замірів і чинів є такі великі, що аж не до знесення для одиниць і вони прагнуть визволення з противенств.

Над людськими душами, як у казці, над скарбами скупаря, що містилися в вежах і льохах, пролетів шалений вітер і позривав дахи з веж. Кожний перехожий, дивлячися згори, може легко поррахувати скільки мішків золота, чи старого мотлоху зібрав скупарпотаємці. Сторонничість сталася натуральною річчю, як є натуральним ділом Божим людські характери. Невтральність, „обективність“ минулого упадочного століття є чимсь більш підозрілим, як ошуканство. Людського характеру людині не можна відібрати, і на дні душі багатьох „обективних“ діячів мистецтва ворущаються, кліпають очима на гостре світло маленькі і підленькі пристрастинятка. Їх обективність раптом виглядає на запроданість матеріальним обставинам, частіше на безсилність і протрацію, а дуже рідко на смутну резигнацію твердих людей.

Тратить голос у цьому житті лірика. Не дивно, що поняття про наші українські часи дає наразі тільки кілька (може два-три) публіцистів, що відчули ритм і плястику сучасної Жизньі. До живої води їх слів жадібно припадають Українці. Словами памфлетів Хвильового живуть люди під Совітами.

Зрештою, не тільки в нас публіцисти, полемісти і філософи перші відчула інший ритм. Коли Т. Манна запиталися хто на його думку найбільший письменник сучасної Німеччини, відповів не вагаючись — Освальд Шпенглер, історіозоф.

Але поза стенторовими голосами полемістів панує мовчанка. Річ не названа — німує. Назвати треба все, що є в нашому часі: зле й добре, радісне й прикре. Назвати, дати йому життя — цій Рідній Немові!

Хвала Богу, тепер є часи коли можна вміти ненавидіти і любити так, як ніколи. І в огні тих пристрастей дасться нам зробити те, що найважливіше — можливість назвати свою епоху.

Як нам тяжко з невірлицизмом мовчанки вкаже хочби постать Миколи Хвильового, Хвильового останніх літ. В тих літах він покинув усі пільняківські вибрики і гримаски,—з очима налитими кровю, з хриплим віддихом він спішить висловити себе, опанувати свій час і свою мінуту (памфлети, Вальдшнепи). Невірлицизмом плитких часів у мові душить його. Як часто (можна відчути це!) ненавидить він власну мову. Як плутається в ній, мов у широких шароварах. Гордість його душить, гнів спалює, коли він бачить, що він сам є під впливом російщини. Щоби дати тип людині після нього цілком вільної — він з розпуки вкладає її в уста... французьку мову. Як він відчуває приниження у простоті мови, і як не хоче, щоб мова конквістатора Хвильового відбивала щось іншого крім розцвіту одиниці і розцвіту нації!

— Гальо, — каже пан популяризатор мови, — таж він утікає від власного багатства мови?

Так, він утікає, бо боїться, що українська мова заграмається і устabilізується в фазі приниження. Він боїться, що на ній, навіть, не буде слідів Великого Зриву. Він зауважив, що десь далеко поділися хуторянські Марки Вовчки, що на них ми вчилися мови. Мова наших Модестів Левицьких і Борисів Грінченків, що вистачала колись, — тепер жахлива і понижуюча своєю безпомічністю, вайлуватістю, товстотільністю. Нічого на ту мову, складену в ХІХ-м столітті не можна як слід перекласти, можна тільки описувати нею. Є багато понять і комплексів, котрі вже треба мати. Описуємо ті поняття так якби можна було описувати... годинник. Мусимо вміти назвати їх.

Найважливіше назвати. Назвати, змусити говорити Рідну Немову, перетворити несвідомі процеси в свідомі. (Тим самим вирвати з чужих рук!).

Цей страх Хвильового, — це страх Міцкевича, що підчас тимчасового упадання Польщі назвав всі польські речі, всі польські душі і — затримав упадок Польщі. На знак його поем — вона зависла в повітрі аж прийшов слушний час.

Багатство мови? то не багатство слів у словниках, то багатство мовних індивідуальностей („рідних мов”), не суха валява галуззя, а сади вічноживих дерев.

— Гальо, — каже пан популяризатор мови, — він багато бере з чужих мов!

Замало, — можна тільки відповісти. Так, більшість письменників наших читає (не може не читачи) в чужих західних мовах. По італійській, французькій чи англійській подорожі (в країну мови) з їхнім духом виразності, консеквенції трудно не заговорити їх гострим, накидливим, міським стилем. Як не любити блискучого фехтунку звинних нюансів, дотепних скорочень, перерізів понять? Більше, — без чужих мов не може бути сучасного українського письменника. Щоби наздогнати Захід у виробленості, як злодії мішками, мусимо зносити чужі поняття і слова, бо нам своїх замало!

Знають про це нації, спізнені в розвою: як німецька, польська російська (три найбільш занечищені чужинностями мови, як кажуть лінгвісти).

Рідна Немова заговорить в часах великої пристрасності і великого неспокою, і словник Заходу допоможе в цьому. Але спинятись і вертатися до мови „чистої як сльоза”, а одночасно... байдужої до відтінків, розпливної, неточної, безбарвної — такої мови нам хіба ворогиб зичили.

Інша річ, що гордість мистця мови не повинна дозволити на запозичання словного багатства від народів, що змушують нас вчитися їх мов.

— Гальо, — каже пан популяризатор мови — зідхает і... починає перераховувати всі граматичні помилки, що він їх знайшов у письменника (імя рек), у публіциста (імя рек), в історика (імя рек) і т. д.

В тім треба йому признати слушність. Хочби з огляду на учнів школи. Зрештою, то є поле до дуже ефектовних виступів.

давно вийшла граматики французької мови, видана Академією Наук, — скандалічна як кажуть, бо з багатьма дрібними недоречностями. Саме вийшла книжка А. Теріва (Thérive) „Les querelles de langage”, де він поправляє майже всіх сучасних французьких письменників. Зрештою, мають помилки всі вони, від Расіна і Фльобера почавши. Письменник Серошевські, відкриваючи польську Академію Літератури, у вступній промові зробив не одну велику мовну помилку. Є то заняття не позбавлене приємности, поправляти дрібні речі для Маціцьких (форма галицька) і Масісіпських (форма харківська).

Може більш доцільним булоб розвивати смак загалу й школи і показувати їм, що гарного є в нових синтетах слова. А може для того треба більше інтуїції, сміливости? Шож, хай їм помагає св. Андрій, опікун України, і св. Христофор, опікун автомобілістів!

По першій періоді, періоді воєн (X—XVII ст.), по другім — упадку (XVIII—XIX ст.) приходять третій аспект Українського Слова.

Мистців слова цієї пекельної і пекельно цікавої епоха пізнаємо, як Данта. Вернувшись із підземель пекла, він мав опалені від вогню вії і смак диявольської сірки на устах.

САЙГОР І ПУДЕЛЬ

Імена-прізвища дієвих осіб письменників мають свій характер. Простодушні і велитенські імена героїв Шевченка, ці всі Галайди, Стодоли, Гамалії, стоять як камінні баби на обрії української літератури. Є в них щось із стародавніх, придорожних стовпів Руси.

Щось Шекспірівського дають козацькі прізвища Пантелеймона Куліша. Імена з „Чорної Ради” мають розкішний запах епохи і запах характеру. Уже само блискуче „Кирило Тур” — чого варт!

Гоголь місяцями й роками роздумував, як назвати своїх героїв. Щось велитенсько рослинного мають у собі деякі імена Гоголя. Це „Бульба” — як лапатий громаденний мексиканський кактус, виростає з південної тирси. Інші імена мають щось механістичного. Таке „Чічик(ов)” — то, як чиркання сірничка серед глухої ночі.

Часто вже імена надають характер творам. Добродушні і регіональні (як із паспортного списку) імена з повістей Нечуя-Левицького, провищезева, запорожська кокетерія імен Стороженка, дієві особи Кобилянської з іменами, як сукині з робронами й високі візитові мужеські ковнірці, інтелігентські імена Коцюбинського, Франка, дрібноміщанські Винниченка... Нераз кожне імено дає настрій.

Микола Хвильовий в своїх іменах хоче дати відчуження нового. Це — освітлення Українців промінем імен дивних, таємничих, імен-зародків надзвичайних подій „у нашій надзвичайній голубій Україні”. Цей, один з найбільших сучасних ліриків України, любить такі незвичні імена, як „Блянка”, як „редактор Карк”, як „Сайгор”...

Це—„Сайгор” (в оповіданню „Пудель”), бренть і як щось традиційного, і одночасно, як щось зовсім нового. В нім є луна віків, є щось із старокиївського, багатирського — „Святогор”, є щось із характерника-лицаря козаків—„Вернигора”. Сайгор!—це хтось дуже велитенський, дуже таємничий і дуже український.

Сайгор тільки переходить через новелу Хвильового серед буйних сил української природи, сам, як чуйна і мовчазна сила природи

Спочатку здається, що Сайгор іде цілком самотній. Іде, вбирає в себе з землі своєї опяніння, напруження до найтайніших глибин.

Озираючись, бачить Сайгор, — ні, він не сам. За ним слідом іде—Пудель.

Відійшов від усіх, і гідно „з кошиком в зубах пішов по-руч Сайгора”.

Пудель як пудель. В степах, морях і горах наших пес мало знаний. Його зустрінемо там,—де перебуває наше сите, флегматичне, сентиментальне, обурадовлене, оббюроване, упосадовлене дев'ятнадцятим—міщанство.

От собі мале сотворіння: стрижене на льва, носить кошечки паннам на спацерах.

У Хвильового читаємо:

„Сайгор погладив пуделя по кучерявій, левиній гриві і сказав:

— Чудова порода для дресировки”.

Пудель пішов за ним, помахуючи левиною гривою, і Сайгор часто зустрічав дивно холодний, розумний погляд сотворіння.

Сайгор нахилився над псом. Той прийняв „холодно і мовчазно” знаки його уваги.

Ішли разом далі. Коли стемніло, Сайгор суворий і блідий роздумував про надзвичайні часи. Яка панівна динаміка і одночасно яка жива вічність!..

Потім «інстинктивно повернувся і побачив в напівтемряві два холодних, розумних ока Пуделя. І тоді ж його це раптом знервувало».

В Пуделі було щось із іншого світу. Він ховав у собі щось, може ворожого. Аджеж і Фавст мав свого Пуделя, ворожу силу, що хотіла в ньому загасити духа здобування, духа вічного неспокою.

Сайгор ще раз оглянувся.

«Побачив: за ним, як примара, брив пес». Було ще темно. Тільки «на сході невідомо ріс день».

І тоді почалася їх розмова.

Почав, натурально, Пудель, бо його ролею була роля спокушателя.

— Бачу зморшки на твоєму чолі, — сказав Пудель,—даремно роздумуєш про те, що діється. Нічого нема нового, нічого не сталося. Все що діється, то логічне продовження того, що було перед роками 1917—1923. Духові зміни в душах Українців, — то річ маловажна.

Правда, дещо треба розширити, пододавати. Що до цього то я маю свій плян,—говорив Пудель далі. Зближаймо літературу до міста, підпорядкуймо її інтересам журналізму. Створіймо заробіток, а не лінію творчості. Даваймо фелетон, фелетон у мійськість.

А цю мійськість окрашуймо трохи декаденською ліричкою: гетери, бодлери, адюльтери... Або якоюсь ще лагіднішою: антилі, фльотилі, кадрилі...

Не дбаймо про ніщо інше. Вистачить зовнішня декоративність, ілюстративність письменства, — менш важними є проби досягнути аж до його підстав, проби «міцноти матеріялів» духовости.

— Чити певний в цьому?—спитався Сайгор Пуделя і йшов далі.

— Коли так, то ліпше вийдім із цього фелетонізму. Представлю вам інший напрям, — сказав Пудель.

Станув на задні лапки, облизав морду рожевим язичком і почав потішно деклямувати: «да-да, ка-ка, гу-гу, фу-фу!»

Потім подумав, впав на землю і зробив ніжне «здохни», потім пригадав собі ще один спосіб і закутувся на місці, махаючи хвостом до хмар на небі.

Сайгор подивився допитливо.

— Це дадаїзм, імажинізм, енгармонійне, або про мене, можете назвати це й—наївнізмом,—сказав Пудель. — А найважливіше, що це є так звана безпосередність в літературі. Свого рода довічне дитинство, несмертельні пелюшки.

Коли вам не подобається фільологічний наївнізм, — додав Пудель, — то я дам вам інший заслуженіший наївнізм, т. зв. природолюбство. До 18-го століття ніхто не цікавився природою задля самої природи. Греки шукали там небезпечних і приязних божків, гуцули—мавок і нявок, селяне—вказівок що до погоди, старі люде—лічних зел, а подорожні — доріг до людських осель.

Лишень від часів пана Руссо, постаті згистеризованої і сентиментальної, широкими струмками наводнили європейські літератури предовгі описи природи.

Від дев'ятнадцятого століття—опис природи це атрибут твору. Без нього вірш чи роман — ніщо. Тому, наприклад, Марк Твейн в своїм «Американським претенденті», не маючи часу на писання описів погоди і природи, просто додав вкінці книжки описи природи (позичені від поважних і вартісних продуцентів. як зам запевняє), і попросив читачів самим розкласти їх в відповідних місцях повісти. Наївнізм, сполучений з добре дібраним описом природи, — це моя рецепта.

— Ви мовчите і простуєте далі, — жалібно сказав Пудель до Сайгора, — а однак я маю рацію.

Послухайте. Подорожні, що люблять подорожувати по цілому світі, як от П. Моран, кажуть, що психологія якогось краю відповідає завжди духовости певних літ людського віку. Кажуть, духовість Англії це духовість зрілого мужа, духовість Америки — це духовість восьмилітка.

Тому (зрозумійтеж мене) наївнізм найбільш відповідає українській духовости, такий нездорівий...

— Чи ти певний в цьому?—спитався Сайгор, а Пудель подивився на нього розумним і холодним поглядом...

— Не поспішайте,—заговорив знов Пудель, підбігаючи,—я маю ще одну рецепту. Відділім літературу взагалі від життя. Замкнемо її герметично і вивичимо понад «юрбами».

З письменників зробім півбогів. Нехай сидять непорушні як питіі і віщують про закони письменства. Це може бути, навіть, і в каварні, де, як каже Самійленко,

„Ми любим віщі глаголи,
І попиваємо коняк“.

Навіщо сходити на діл, до сірих людей і пояснювати те, чого й так ніхто не зрозуміє? Бо тільки самі півбоги-письменники зможуть провадити свої формалістичні революції. Революціонери літературного формалізму—як це гарно, як патріархально бренть тепер. Ще в році 1898 писав літописець про збірку такого революціонера.

Писав про „невелику книжку з дуже товстого смутно-бузкового коліру паперу... На обгортці намальовано якісь руїни. Поверх їх—вода. Поза руїнами вона збігається з місяцем. Збоку коло місяця якась чарівниця. На руїнах сидить людина з заплющеними очима і чорт“. В самих віршах, „щось топчеться, миготить, рухається, але як, де, куди—ніхто не знає“... На одній картці був видрукований здоровенний, але цілком самотний знак питання; ще через кілька сторін на одній—одним одна стрічка:

„О мое чудове змарніле обличчє! Милуюся твоїми сніговими блищами“. (В. Лентович. Самовбивець. 1898).

— Від тих часів, — продовжував Пудель, — назовні видаємо ці бузкові томики без великих змін, але внутрі їх діються надзвичайні речі. Самі революції літературного формалізму!

То відділяємо поезію від прози, то сполучаємо їх, то прилучуємо ідею до форми, то форму до ідеї, а то й стаємо раптом у нерішучій позиції—„між“. То „Музаґет“, то „Митуса“, то „Флямінґо“, то „Панфутуристи“, то „динамісти“, то „конструктивісти“ — скільки їх, тих „семафорів у майбутнє“, скільки „Буяннє“, „Арен“, „Гартів“ і „Грон“! Маємо замір зробити таких революцій іще як найбільше. Будемо наново склеювати і наново розтинати дрібні формальности, і дрібні системи—аж до несхочу...

— Лишень не втікайте, — сказав Пудель благально, побачивши, що Сайгор приспішив ходу. Коли не хочете мійського фелетонізму, сільської наївности, формалістичної абракадабри, то може займемося чимсь іншим.

Можє хочете трохи політиканства? Всесвітньої демократії, радісних гимнів мира, щось такого Волт-Уйтменівського? Ні? скажете—еміґрація по скарби до Америки уже минула.

А може машини, урбанізм, педестал для трактора? Ні? ви готові гукнути, що прокляті трактори пожирають поживу голодних українських дітей.

Не урбанізм? не демократія? а може просто: геть тиранів? Або може навпаки?.. Чую, що вам потрібна якась реторика, — говорив Пудель,—може така: ешелони, вагони, імперії, істерії? Скажіть, що має бути?.. Я потраплю наслідувати всі напрями! Скажіть-же що має бути?..

— Не знаю,—відповідає Сайгор. Не знаю. Назви твоїх напрямів і напрямків мене мало обходять. Як звав—так звав. Але знаю, що то мусить бути щось просте і найглибше, що є в людині.

— Цього не було в моїй дресировці,—каже Пудель і замовкає. Вони йдуть далі і вкінці він питається на глухому, порожньому місці.

— Шож має бути?

— Щось, чого не було досі,—каже Сайгор, а Пудель покидає його і його мандрівку.

На цьому скінчилась їхня розмова про українську лірику.

Сайгор, той неспокійний український Фавст, іде далі, все глибше в незнане.

Іде—повний почуття найбільшої самотности. Спадають із нього усі луски спеціалізації, усі луски аристократизму й демократичного туману, комуністичної халтури, крадених ідей снобізму. Зостається в нім тільки Людина, що дивиться просто в очі всім можливостям. І що на то теорійки, звичайки, дресура? Тільки велика віра в великі речі може дати людині міць. А звідки її має Пудель?..

Сайгор іде все далі і далі.

Віддаляється від дев'янацятото століття, покидає свого несміливого, дресованого Пуделя із левиною гривкою.

Може там далі у безвістях доріг вийде з темряви і піде за Сайгором Залізна Вовчиця, що викормлює героїв.

РОЗМОВА З МИНУЛИМ

I.

Historia est magistra vitae — заспокійливо бренть ця латинська приказка. Можна собі легко уявити: добродушна муза Кліо звертається із словами, насиченими мудрістю, до життя народу, повного несподіванок. Це є вказівки, як поступати в сучасному житті, як уникати помилок на будуче. Ця ідеальна історія Римлян не малаб мати в собі жадних суперечностей, в кожному разі не повинна мати в собі суперечних правд. Історик, той ніби ідеальний історик, має зрєктися всіх людських пристрастей і зимним поглядом заглядати в минуле. Бож він є учителем життя, стоїть над життям...

Дійсно є історичні факти, щодо котрих всі історики будуть згодні, чи то дата Жовтих Вод, чи битви під Полтавою, чи смерть Шевченка або Карла Великого.

Інша річ, вибір фактів і документів, оборона одного, замовчання другого. Втім висловлюється „людськість” письменника, його симпатії чи антипатії. Оповідають ті, що знали Костомарова, що він трясся із злості, коли в його присутності хтось тільки вимовив слово: гетьман Мазепа. „Зрадник, зрадник”; — цідив він кризь за тиснені зуби.

В мурашнику істориків постійно йде робота перебудови того, що зробили попередники. Недавно з'явилася книжка І. Гундольфа „Цезар. Легенда і історія”. В цій книжці автор на підставі фактів розвіває легенду про Цезаря як залізну людину з надлюдською авреолею сили. Показує його нам таким, яким він був: паничником, примхливим, слабовитим, повним нехоті до кляси, з котрої вийшов, а навіть до самого Риму. Ще у менш прихильному світлі показані інші тодішні полководці, як напр. Антоній, котрий підчас найжорстокішої битви римського десанту з ворожою флотією покидає свою флоту на саму згадку про коханку, і три тижні ніхто не знає про місце його перебування.

Недавно Францію цікавило питання про приналежність Наполеона до... французької нації. Всупереч канонізованій доктрині наполеоніста Ф. Массона, кілька істориків, поставили питання руба: чи Наполеон взагалі був „наш”, діяв на користь Франції, чи був авантурником італійцем, корсиканцем, що його інтереси Франції мало обходили?

Ба, навіть поляки, що дуже обережно „відбронзовують” своїх національних героїв, устами доцента Скалковського висловили сумнів щодо багатьох, між іншим і стратегічних здібностей свого Тадея Костюшка. Після опису Скалковського Костюшка радше треба було б зблизити до знайомої нам постаті Керенського.

Не лиш характер історичних постатей змінюється від освітлення. Характер цілих епох залежний є від ласки чи неласки історика. Книжка Данієля Морне (Mornet): „Інтелектуальні джерела французької революції”, збиває тези загально прийняті у французькій історіографії. Ідеї революції 1789 р. не були ані витвором ексцентричної групи, що стояла поза краєм і його інтересами (теза А. Кошена), ані не були так абстрактні і революційні, тоб-то не зв'язані з еволюцією, як то твердив Г. Тен (H. Taine). В глибині кожного постуляту тодішнього громадянства лежали практичні інтереси станів Франції. Колиб не неуступчивість королівського уряду і побічні чинники: голод, зубожіння, не дійшло до більших заворушень по скликанні Генеральних Станів. Історики віддавна, кожний інакше, задивлялися на цю трагічну епоху, часом навіть в спосіб небезпечно категоричний. Знаюю є анекдотка про відвідини помешкання історика Леба (Lebas) одною панєю, що мала виразні погляди на французьку революцію. Ввійшовши до передпокою, вона зауважила на стінах портрети Робеспера, Кутона, Сен-

Жіста і скрикнула: „Якто, ви переховуєте тут у себе обличчя цих потворів?” — „Не кажіть ні слова, — відповіло їй друге уосіблення історичної теорії, — адже то були святі!”

Стільки є теорій-поглядів на французьку революцію, скільки є у Франції видатніших істориків. „Кожний історик цієї трагічної епохи протягає до нас якусь ним вибрану відрубану голову, котра припала йому до вподоби”. (Valéry). Або, як каже Моруа (Maurois), „історики французької революції згоджуються між собою саме так, як Дантон годився з Робеспером хоч і з менш суворими конвенціями, бо на щастя гільотина не є в розпорядженні істориків”.

В житті народів історія може усправедливити все, що діється в даній хвилі. Історія має в собі все, що діється в сучасному: на кожен велику жертву в сучасності, як і на кожний вибрик і гвалт, можна знайти в минулому відповідну подію, і тим самим той гвалт чи жертву заапробувати.

Несумлінним було б думати, що історія може чогось навчити і інструувати, вказувати як поступати на будуче. „Ще менш сумлінним було б узнавати, що історія, в який небудь спосіб може передбачити майбутнє”, — каже новітній Декарт, Поль Валері. „Історія, як кажуть нам старі досвідчені люди, є безконечним, сталим розпочинанням”.

„Історія не є наукою, це—мистецтво. Її місце дійсно серед мистецтва. Вона є дуже приемна, але даймо їй відповідне місце”.

„Історія є найнебезпечнішим з усіх витворів хемії мозку. Прикмети цього витвору є добре знані: це історія робить людей мрійливими, упокоює, підсовує їм фальшиві спогади. Це історія допроваджує людей до пересади відрухів, ятрить давні рани, непокоїть їх у спокою, допроваджує їх до гарячки великості або переслідування. Це історія, врешті, робить народи згіркнулими, нетолерантними і самохвальними”. (Valéry, „La crise de l'Esprit”).

Як бачимо, Валері, відмовивши історії назви стислої науки, не хоче тим самим перекреслити великого значіння історії для нації і одиниці.

Навпаки, Валері твердить, що колиб Наполеон не був опанований легендою Цезаря, він напевно не стремивби до того, щоб оголосити себе імператором. І тут знаходимо вузьку кладку, що сполучує думки Валері про історію з думками про неї Моруа, другого з великої трійки сучасних французьких інтелектуалістів: Ален, Валері, Моруа.

„Само речення про Наполеона є роскішне, — відповідає на це Валері Моруа („Une heure avec A. Maurois”—Fr. Lefevre), — але колиб Наполеон знав ліпше історію, то чи він пробувавби зближувати такі дві відмінні людські долі, як його власна й Цезарівська? Коли пересічна людина говорить, що історія щоденно розпочинається на ново, а Валері твердить, що вона ніколи наново не розпочинається, то обидва твердження не так дуже протирічливі. Те, що не розпочинається на ново, це подробиці подій. Однак існують загальні явища, майже тотожні, хоч і в дуже неподібних періодах історії”.

Цілком слушно вказує Моруа блискучому скептикові на те, що хоч історія є мітольоґією до певної міри, однак вона так тісно зв'язана з сучасним життям народів, що тим самим має в собі оправдання. Оправдання це полягає не на якійсь абстрактній, учительській ролі, лишень на потребах сучасності. Сучасність вибирає собі з історії те, що її зміцнює. *Vita est magistra historiae*. Життя надає прикладам історії конечність і силу сугестії. „Історичні забобони існують, існують звичаї. Спогади народу не є тільки спогадами, то реальна очевидність. Коли ви не хотітимете пізнавати цього всього з історії, ви віднайдете це все, хочби і всупереч своїм бажанням, у підсвідомості мас” (ibid).

Моруа не скаржить на безсилість історії у вгадуванні найближчої будуччини. „Чи ви думаєте, — питається він, — що навіть найбільш геніальний розум мігби свого часу передбачити, яке суспільство повстане з контакту старого Риму й Варварії? Чи гадаєте, що в часах Фронди політики ясно уявляли собі всю всевладність Людовика XIV?... Ні, людський розум ніколи не надавався до передбачення на дальшу віддадь, особливо в скмплікованих обставинах. Тому і з нашої теперішньої кризи не можу витягати висновків про упадок людського духа“.

Коли Валері каже про пливкість, фантастичність і тисячелічність історичної тесрії, то Моруа не негує того всього, лише із свого боку вказує на потребу її, хоч і в такому вигляді, до формування людського духа.

Historia est spes vitae. Вона сполучує в собі і підсвідомі пориви, і мрії, і свідоме бажання унормувати, устатилізувати себе, своє „я“ на довгі віки. Стати вічною або мати хоч тінь вічності — через історію хоче нація. Здоровий нарід шукає в історії оперття для сучасного життя.

З виміни думок двох видатних французьких письменників ми пізнали новітні погляди на саме значіння історії як науки. Цікаво глянути, в якому напрямі йде на Заході заінтересування історичною белетристикою.

II

По війні в західних країнах сигналізують надзвичайне збільшення зацікавлення до історичних праць і до історії взагалі. Зацікавлення історичною літературою було й перед війною, але мало інший характер. Були в моді мельодраматичні легенди в стилі Вальтер Скотта з додатком більшої чи меншої порції авантурничої фабулістики. Засади їх будови мало ріжнилися одні від других; рецепта їх пригадувала рецепту, за якою писали Старицькі свій роман з часів Хмельниччини „Перед бурею“.

— Ти, доню, — казав Старицький до своєї доньки, — пиши сьогодні любовну сцену, та кінчай швидше, бо я вже маю дуже добру баталію до описання.

Дієві особи історичних повістей були вбрані і вишколені авторами відповідно до приписів, усталених письменниками старшими, як Вальтер Скотт, Дюма, Ол. Толстой, Крашевський чи Мордовець. Виглядало це трохи, як у театрі, або на котромусь із т. зв. історичних образів, як „Баторій під Псковом“, „Візд Хмельницького до Києва“, або „Смерть Сусаніна в лісі“. Здавалося, що ті персонажі поперечитанні читачем їхньої книжки, кажуть: „Слава Богу“, обтирають від гриму спітнілі підчас акції лица, скидають каптани, тоги, туніки чи жупани, вбирають маринарки і йдуть собі десь на spacer, щоб пізніше повернутися в якомсь іншим романі. Певне, що були й виїмки, такі, як „Берестечко“ Г. Хоткевича, „Заїзд під гусячою лапкою“ А. Франса.. Однак зацікавлення наших сучасних звернулося не в бік того роду романів, а в бік передусім життєписів і монографій.

Читачі, як приносять літературні журнали Англії й Франції, мають виразну нехоть до якогобудь підмалювання, мельодраматизування, чи іншого упрощування минулого, як давнього так і недавнього. Мають нехоть навіть до втискування в авторську фабулістику життя минулих століть. Детективна й авантурнича белетристика досить заспокоює їх потяг до фабулістики. Читачі стратили охоту до т. зв. офіціалізованої історії, до знаних схем, не знаходячи в них вартости. З другого боку, їх не тішить жадна чутлива легенда, смішить сентиментальність.

Дійсність має смак іще яскравіший ніж фантастика. Те, що діялось у р.р. 1914—18, перевищує всі легенди. Повага державної традиції й історичної місії викликала подив у спокійнім передвоєннім населенні. Потім, коли мільйони європейців з рушницею в руці, виконували свою історичну місію, це все сталося чимсь буденним. Таж ніколи в Європи окремі люди не знали так докладно (завдяки власній участі й демократичній розповсюдженности преси), як „робиться історію“.

Ба, кожний день приносить вістки про зміни просто катаклізмів, про війни без оповіщення війни, про революційні уряди, що борються з консервативним населенням, при лагідну владу королів і тиранство соціалістів, про відновлення кріпаччини і стабілізацію невірництва. Сучасний читач шукає якоїсь опори для своєї уваги і запоруки правдивости, чогось незмінного в вирі подій, і знаходить його в тім, що від тисячоліть зостає тим самим, — в одиниці людській, її пристрастях, змаганнях і конфліктах. З одиниці повстають усі теорії, схеми і трактати. В минулому сучасний читач найохочіше шукає власне одиниць. Життя одиниць, що творили історію, видаються йому достовірнішими від усього історичного паперу, найріжніших договорів, пактів і конгресів. Жадібним вухом вловлює читач все, що торкається історичних постатей.

Сучасник хоче від історії багато: очевидности, можливости діткнення навіть приватного життя. Пристосування минулого до приватної фабулістики хочби й *à la* Конан Дойль („Михель Клерк“)

є нині не до знесення. Найлегшою до прийняття фабулістикою є життя одиниці, і то передусім історичної.

Непоследовности, жорстокість умовин, розбіжність між теорією й практикою, ідеалами й виконанням, були такі великі в останніх десятиліттях Європи, що європеець може цілком натурально (за посередництвом автора) пережити життя такого Стенлі, Васко ді Гами чи Тамерляна. Він не боїться довідатись того, що Імперія Англійська, як зрештою давніші Португальська, Російська чи Голяндська, повстали в значній мірі заходами і завдяки енергії певного чиста розбійників, морських чи сухополових. Родс (Rhodes) у південній Африці, Єрмак у Сибіру—йому близькі. Бож він знає добре, що й колишній полковник Лявранс, оце ще недавно засновував великоарабську державу, що мала бути англійським мостом між англійською Індією й англійським Єгиптом.

Тому, що читач крім педантерійної стислості дат вимагає дуже багато людської психології, історичні монографії такі популярні тепер мають характер радше белетристичний. Читач хоче субтельної, повної інтуїції, реставрації особистості. Найвидатніші письменники працюють над *vies romancées*. Ця своєрідна галузь літератури поширилась у цілій Європі, не обминула й України („Роман Куліша”).

„Коли читаєте Стричія (Strachey) „Видатних Вікторіянців” чи „Королеву Вікторію”, маєте враження, що писав це передусім великий знавець людської душі. Перед нами встає королева Вікторія не як символ, абстракція, а як жива, амбітна, нераз комічна в своїй війні з міністрами чи чоловіком людина, Героїзм чи патос вікторіянців, її співробітників, є невимущені й несподівані. І тут підходимо до анегдотизму оповіді.

Ляпідарність вислову є зрозуміла кожному. Це блискавичне схрещення подій і волі індивідуальності, нераз гумору або жорстокості блискає, освітлюючи раптом цілу ситуацію; ці історичні анегдоти були знані давно, але ніколи так не домінували в описах, як тепер. В анегдоті є щось так живого і безпретенціонального, що це дає запоруку якби її достовірності, життєвості. Хто знає, може більше, як сотні тодішніх трактатів, що нераз були тільки висловом людської пихи і зарозумілості. В анегдотах цих пульсує кров, і це робить їх завжди свіжими.

На самохвальство військових архітектів, що будували першорядну фортецю Кодак проти Запорожців, відповів сотник козацький Хмель словами: „Що людськими руками збудовано, то людськимиж і зруйновано бути може”. Є в цій анегдоті більше до характеристики гетьмана Богдана, як не в однім довгим солодкавим романі.

Цікавим явищем повоєнним є не лиш розцвіт історичних життєписів і монографій, але й значне поширення нового роду, що стоїть уже на границі журналістики й правдивої літератури. Є то репортаж. Поль Моран, Егон Кіш, Кнікебукер і багато інших здобули собі славу на цім терені. В репортажах цих найцікавішим є бажання дати переріз цілого краю, міста чи місцевості з його духом, спо-

діванками, здобутками матеріяльними і сучасним настроєм. В цих репортажах висловлюється той гін до річєвості, очевидності і нехиті до штучности, які вже дали свій вислів у популярности історичних монографій.

Не диво, що ми знаходимо сполучення цих двох родів творчости. Письменник досліджує країну, віддалену від нас, скажیم, на двісті — триста літ, так, як у репортажі віддалену на кількасот миль. До такого роду історичних репортажів, де часто письменник послуговується старими піснями, нотатками звичаєвими, уривками щоденників чи листів, належить багато сучасних романсованих життєписів або й просто історичних романів, як романи P. Reboux, Martet, Neumann'a. Це просто подорожі — їх можна назвати подорожами в минуле. Вони є так само невимущені й тим самим живі для сучасного читача, як і історичні життєписні монографії. Опис розвою якогось історичного катаклізму не має в собі штучности і може бути прийнятій нашим поколінням. Він нікого не ошукує якийби жорстокий не був, бо в наших часах, котрі можна порівняти лише до часів переломових: чи то хрестових походів, чи упадку поганства, почування історизму обнажені до кости у кожного інтелектуаліста європейця.

Цю своєрідну настороженість сучасного західного суспільства відбуває й його сприймання історії: бере воно з історії тільки те, що може тепер придатися. Академік Валері, що так гостро здеградував історію з титулу учительки життя, у своїм творі „La politique de l'Esprit” так характеризує сучасний стан західно-європейського інтелекту:

„Треба захвати в наших душах і в наших серцях потяг до ясности й виразности власного інтелекту, почуття великості, ризика й перемін”.

Історична белетристика Заходу зміцнює сили суспільства в наших переломові часи, помагає орієнтуватись на сучасних роздоріжжах думки.

Якже є з українською історичною белетристикою?

III.

Оповідав мені один з колишніх мешканців Батурина, Др. Василь Білецький, про те, як він у дитинстві, бавлючись з іншими гімназістами, знайшов десь у руїнах олійний портрет гетьмана Мазепи і портрет П. Орлика. Не розуміючи великої ваги своєї знахідки, повісив їх у себе над ліжком. Не минуло й двох днів, як прийшла до нього поліція і нагримавши забрала обидва портрети.

Знаємо, що досі знайдено лиш один імовірний портрет Мазепи у шведській історичній галерії. Всі інші, між ними й того знайомого, впали жертвою тісної співпраці російської поліції з російськими істориками. Зрештою, й поза цією співпрацею існувала від часів Карамзіна чиста змова істориків: систематичне відкидання всього, що яскравіше виявляє україн-

ську політичну і культурну індивідуальність і висування всього, що хоч трохи йде на руку нівеляційним впливам Москви.

Не відіграло це більшої ролі в XVIII-м і на початках XIX-го століття. Занадто сильні були історичні національно-державні традиції у нашого, особливо лівобережного панства. Ще в 1841 р. мандрівець з Німеччини, учений Коль (Kohl) оповідає про сильні сепаратистичні тенденції „Ukrainischer Schlösser”, як про річ цілком натуральну на Лівобережжі, і про потужну національну традицію навіть серед українського простолюду. Треба думати, що й зрада Голя була тоді з неменьшою очевидністю узнана за зраду, як тепер якого небудь Сосюра чи інших співців зоряних комуни. В кожному разі, Шевченко в великій мірі завдячує свої патріотичні тенденції старим шляхецьким українським родам і витворові їхньої історіософії, „Історії Русів”.

Пізніші соціальні обставини в українському суспільстві створили ґрунт мало відпорний супроти змови російських істориків. Досить згадати прізвища Костомарова, Драгоманова... Стремління створити зрубнаціонально-державної свідомості (початок ХХ. ст.) дещо змінило в цьому, як і гостра критика Грушевського. Але те, що дала російська історіографія, російська школа, пропаганда й державне виховання російське, натаврувало міцно не один історичний твір Українців.

Правда маємо багато аналітичних причинків і знадобів, що із своїми поправками, примітками, анексами приносять, здавалосяб, багато.

Але вони не опромінені почуттям, і тому не відіграють важнішої ролі серед Українців. Істориків наших більше можемо порівняти з арифметиками подій — чи авторами катальогів, як із славними істориками Заходу, відважними закоханими в своїй расі, синтетиками.

Серед кількох мужів, що піднесли дух Франції, що забарвили гордістю її зміст, був Мішле (Michelet), що дав прецизну панораму чинів галлійської раси. Чи згадувати великі плеяди англійських і німецьких Шуйських та Кубаль?

Якжеб нетерпеливо взявся сучасний Українець до, скажім, таких „Плютархових життєписів” видатних Українців (є легенда, що таку цінну річ написав в кінці XIX ст. фон Нос, лікар дивак із Лівобережжя), або якби захоплювалась молодь описами українських походів, відданими Тацитовим металевим стилем!

Страшенною порожнечею віє від неодного з наших історичних романів. Ці всі постаті гетьманів, князів та козаків, що виходять і деклямують у наших більш чи менш вальтер-скотівських романах, варті якнайдокладніших митних оглядин. Піднісши жупан одного січовика, знайдемо печатку „Made in Petersburg”. Взявши за ковчир другого, знайдемо напис „Made in Warsaw”, „Copyright by Sienkiewicz”, чи іншого популяризатора шляхтича Паска. Часом в романі на гетьманському престолі сидить звичайний півінтелігент, член якоїсь марролюбивої партії з Центральної Ради, а ролю військ Петра І. виконують переодягнені денкінці.

Річ не в наслідуванні Вальтер Скотта чи інших передвоєнних Данілевських. Цей рід роману залишиться в нас, як частина нашої літератури й після війни, як залишилися народні пєси Кропивницького, Грінченка. Справа в тім, що не чувається за ними нації, як історичної особи. Не чувається в них тої радості й гордості при дотику з минулим, якою тремтить кожна сторінка „Історії Русів”. На тій історії, здається, урвалася так потрібна нам історіософія України. Бож примітивний Аркас чи катальоговий Грушевський не дадуть Українцеві сильного відчуження історії. А все, що підтримує національного духа, кожна дрібничка, що утримує національне лице і гордість раси, все зробили сусідські історики для своїх народів.

Сильніший з тих народів сотворив собі навіть дві паралельні історії: назвім їх—революційна і царська. Слабійший із свого минулого сотворив у минулому столітті гарну систему, котра мала служити виключно до збереження національного „я” і ушляхотнювання національних інстинктів. Про неї говорить Бой-Желенський: „Правда в нашій історії завжди була несвоєчасним гостем. Ми хотіли від історії чого хочете, тільки не цього: вона мала бути запорукою обеднання, скарбницею, схованкою реліквій, усім,—лиш не мала бути правдою”.

Не можна булоб назвати цю історію неправдою. Бо, як про її методи оповідав Боеві один „визначний учений”, „ціла наша наука історії” не фальшує факти, лише їх тенденційно вибирає, говорить про оне, а затаює друге, а „через те цілий образ є завжди фальшивий”.

В тій науці є дуже виразні і небезпечні для еретиків канони. Історикові еретикові на підставі цих канонів завжди потраплять замкнуту дорогу і до наукової кар’єри, і до наукової праці „...можливість праці, що її відразу цех істориків потрапить відтяти кожному, хто виламається зпід дисципліни „правди достосованої”. (Boy-Zełeński — „Duch Adama i skandal”, „Wiad. Lit.” Nr. 40 з 1932 р.).

Бой зазначає також, що серед його земляків, членів змови істориків, можна зауважити стремління вийти з „зачарованого кола”. Можливо, що історики, про яких говорить Бой, достосуються до зміненої ситуації свого народу і змінять дещо в своїх канонах. Нема ніякої підстави думати, що вони змінять їх у відношенні до свого східно-південного сусіда. Змова істориків, і одних, і других висить над нашою душею. І тепер надійшов час до розкриття тої змови, до зміцнення нашої національної індивідуальності в минулому — час спростування. Треба відшукати те, що перед нами сховано.

Маємо на чім опертися, маємо ту vita, ту сучасність, котра може бути дороговказом історії, ніби тою мірою до утвердження національної spes у століттях. Маємо роки 1917 — 23. Від цієї сучасності можемо починати собі будувати історію. Лишень Українці, котрі пережили епоху бурі, можуть зрозуміти і відчутти свою національ-

но-державну традицію. Теперішні настрої серед українського суспільства тільки сприятимуть праці історика.

Інша річ, що праця українського історика не легка. Кожну національно-державну дрібницю історик сусід замовчував і замовчує. Дістатись до архивів, до праджерел в часах зубожіння нашого суспільства — нелегке завдання. З другого боку, не один з таких архивів, особливо приватний, буде для нього замкнений. Оскільки Франція, Англія чи Італія на своїх землях має зібране все цікавіше, що торкається їх минулого, остільки наші пам'ятки розгромлені, порозвожені по всіх кінцях Європи. Треба рахуватися з тим, що багато цінних для нас пам'яток умисне знищено ворожою для нас рукою, як пам'ятки по гетьманах Мазепі й Хмельницьким (портрети, монети, тощо). Треба буде мати не раз геній зоолога Ківіє (Cuvier), котрий з малої кісточки вимерлої істоти міг відреставрувати її цілу.

Дуже можливо, що історіографів випередить у нас історична белетристика. І тут на підставі повишого треба поставити до неї кілька застережень. Нехай бере підстави до своєї праці безпосередньо з актів і з пергаментів, листувань, одним словом із слів тодішніх Українців і їх сучасників. Щоденники, звідомлення чужинних шпигунів з України, описи подорожей по Україні й її сусідах, козацькі літописи, міські книги, архиви, листування — при відповідній підготовці до цього матеріяли ці можуть дати дуже багато.

Бо неможна цілковито довіряти своїм сучасникам: Лазаревський, Петрів, Яворницький, Грушевський, ті дуже часто опускали у своїх працях те, що мало характер національно-державний, як подробицю нічого не варту з погляду радикала, соціяліста чи просто російського льяоїста. Інтуїція, загострена почуттям української сучасности, зможе відкрити не один скарб у забутих чи занедбаних свідоцтвах давнини. Інтуїція знайде звена розсипаного ланцюга.

Один з молодих наших письменників оповідав мені, яке вражіння зробило на нього прочитання в „Київській Старині“ звіту якогось московського монастиря про напад на монастир (на початку XVII. в.) війська гетьмана Конашевича. Монахи відбили напад Запоріжців і всуміш із вдячними молитвами до Матері Божої, оповідали про те, що то за страшний і могутній чужинецький напад прийшов іздалека і нападав на їх монастир. Прочитання цього декларативно-го в своїй отвертості документу знищило в його психології ще перед пізнанням теорії Грушевського всяку думку про можливість „єдности Русей“.

Письменник може приступати до історичної теми, так само як і до географічного репортажу, тільки по глибокім перестудіюванню обставин економічних, соціяльних, перспектив розвою промислу й торгівлі, географічних умовин, а навіть фльори і фавни. Дуже важним є, щоб національно-державне життя України, як воно й було в дійсності, трактувати в пов'язанні з життям великих народів Заходу, беручи звідти неодну аналогію для пояснення того чи іншого феномену з нашої історії. Без пізнання ланцюга, що починав

ся від Кромвеля, йшов через Швецію, Хмельницького й кінчився на Ракочім, нема пізнання Хмельниччини.

Найвідповіднішою формою сучасного історично-літературного твору бувби життєписний роман, роман-репортаж, остаточно навіть роман подорожей і пригод, сліди котрого знаходимо в романі Наріжного зперед ста літ („Бурсак“). Батьками його на Заході були романські народи, Він зродився на дорогах прочан і лицарів, що шукають пригод, див, потвор і героїчності. Така літературна форма не має в собі ніякої штучности: загальна ідея об'єднує його, але в суті речі він є пов'язанням оповідань. Дефетистичні, хоч і репортажні романи, як „Ярошенко“ Маковея є не до прийняття. Як клямакою до замкнення всіх відомостей, що подає історичний роман-репортаж, має бути близький нам характер героя. Близький для нас темпераментом і ролюю, в чужім (у часі) оточенні він висловлює нас, націю, вільного Українця.

Такий історичний роман бувби свого рода подорожею для відбиття України місця в минулому, як це зробили історичні письменники всіх великих народів. Пригадаймо собі, що „les chansons de geste“—найстарші французькі романи—були співані чи рецитовані лицарям для покріплення їхньої мужности.

РОЗМОВА З МОЛОДОЮ ЛЮДИНОЮ

I.

В попередніх розділах книжки, по вступній статті про зближення нового, відважного століття в духовості Європи — роздумували ми над підставами і творчості письменника.

Важніші синтєзи сучасної науки ставлять у центрі всіх виявів духового життя—Людину з її почуваннями. Внутріж самої Людини триває стала боротьба між зорганізованими і незорганізованими почуваннями. Можемо переконатись, що творчість письменника це — власне, боротьба за зорганізування почувань.

Як вислів узнання вартости зорганізованих почувань, знайдемо в підставах духовості сучасної Європи щораз виразніше вивіщування поняття — духової раси і її провідних одиниць. Взагаліж, духову сучасність Європи можемо сприйняти, як боротьбу, як *Campus Martius* духових рас. В цій боротьбі можемо знайти кордони й зміст української раси. Це залежить у великій мірі від її духових провідників, а передусім письменників і їх свідомого провідництва. В духовості письменників найвиразніше може повстати поняття духової раси, як цілости і заповіту.

Тим то коли звернемося, нарешті, до самих підстав української духовості в письменниках — побачимо там дві сили.

Бо, коли з одного боку маємо в Селянськiм Королю — генiяльний пiдклад зорганiзованого почуття української раси, то з другого боку знайдемо потужного руїнника, Батька Дефетистiв, що символiзує бузувiрську зневiру у власну расу.

З такими пiдставами духовостi вступаємо в нове столiття. Вплив нових часiв чуємо вже в українській лiрицi, в мовi, в новiй iсторичностi.

Цей ритм, це — прискiшення i туга за новою великiстю, що вiдриває українську лiрику вiд її дотеперiшнiх шаблонiв. Новi часи не можуть говорити мало яскравою мовою дев'ятнадцятого столiття, приходять змiни в українській письменницькiй мовi. Глибшого i бадьорiшого сприймання минулого вимагає новий ритм.

Новi часи змушують до роздумувань над iстотою нового письменника. Лишень новий письменник, що творить у новому ритмi зможе переступити порiг нового столiття.

Чому ж роздумування над тим новим письменником називати „розмовою з молодою людиною“? Чому тiльки „молода людина“ може бути тим новим письменником? Вкiнцi, яка має бути та молода людина, чи молода вiком?

Вихваляння невеликим числом прожитих лiт нераз було козирем у найрiжноманiтнiших лiтературних дебатах. Часами це зявише переходить у звичайнiсенську лiцитацiю i то на пiдставi арифметичних обрахункiв. Мало то має що спiльного з лiтературою.

Недарма, посмихається над цим один iз нобелiвських лiвреагiв, швайцарець К. Шпiттелер. В лiтературi, каже вiн, є так як i на своерiднiй перегоновiй аренi-дербi, де iздцi, повнi ривалiзацiї, жемуться один за другим. Той, хто доганяє, кричить у спину своєму попередниковi, щоб той зiйшов йому з дороги, Кричить попередниковi, що вiн уже досить наїздився. Аж за хвилю, за мить чує за своєю спиною голос „Уступись, старий, з дороги, бо тебе доганяє молодший“.

Чого, взагалi, варта така „арифметична молодiсть“ iз iз своїми рiжницями в 20 - 30 лiт — в обличчю української культури, що триває кiльканадцять столiть, або в нашiй лiтературi, що може святкувати своє тисячолiття?

Тут рiч iтиме про iншу молодiсть, молодiсть духову. Про молоду людину, що зрозумiла добре на чому полягає старе, а тим самим стремить до окреслення i до впровадження нового.

Яка та молода людина, що хоче бути українським письменником, що вона має пiдкреслити для себе найважнiше? Що то значить українськiй, i що то значить письменник?

II

П. Валерi в своїй „Душi й Танцю“ просто вiдповiдає на питання, хто то є письменник. Для нього це той, хто пояснює, той, хто пiзнає. Для Валерi найважнiшим у письменнику (i в мистци) вза-

галi це стремлiння стати понад природний бiг рiчей i зрозумiти пiзнати його власним почуттям.

Все, що iснує, повинен пiзнати письменник. „Пiзнати можливо як найбільше рiчей. Бути вченим i дослiдувачом стiльки, наскiльки дозволяють йому границi нашої дiйсностi. Потiм це все пiзнання забути, дозволити йому розплинутися в нашiй iстотi. I вкiнцi це все пiзнане вiддати упрощене й освiтлене в мистецьких цiнностях“.

Як бачимо — письменник, як i взагалi мистець, має бути архitekтом, будiвничим будiвель iз як найбагатшого матерiялу. Мудрець Евпалiнос з творiв Валерi не узнає iншого подiлу творiв, як подiл на будiвлi, „що однi мовчать, другi говорять, а третi (i це найрiдше) спiвають“ („Eupalinos ou l'Architecte“).

Письменник не є фахiвцем, навпаки до писання потрiбно зрозумiння як найбільшої кiлькостi фахiв, як найбільших рiжностороннiх здiбностей i як найрiзноманiтнiших вiдчувань тiла.

Немає подорожi, що її неварто було б довершити письменниковi, шукачевi золота синтези почувань. Вир життя, напруженiсть почувань оточення це найвiдповiднiше пiдсоння для письменника. Недармо перший наш поет, поет „Слова о полку“, був поетом походiв.

Коли письменник живе з цiлим свiтом, палає разом iз своїм бурхливим оточенням, вiдчуває всiма людськими здiбностями i ремествами, то коли ж, властиво, вiн є письменником? Як вiддiлити письменника вiд його життєвого тла?

Чи був, наприклад, Леонардо да Вiнчi письменником? Вiн — маляр, архitekт, співак, iнженiр-винахiдник, автор поем i одночасно, уквiтчаний лiврями, атлет-змагун. Так само уже в нових часах лiорд Birri (Beatty), адмирал-переможець нiмецької флоти при Scara-Flow, був i чемпiоном - боксером, i автором книжки елегантних сонетiв.

Роздумуючи над цим, приходимо до окреслення письменника, як факту в життю духовiм. Лишень, коли письменник стається самим собою, коли творить як письменник у словi, утверджується як висловник життя в письменствi, ставлячи письменство понад усiма iншими способами вислову — лишень тодi вiн є письменником.

В цьому ставленню письменства понад усiма iншими способами вислову є свiдома вiра, що цей вислiв є для особи письменника найкращий, найвiдповiднiший.

Письменник у письменствi знаходить найлiпший вислiв своєї власної iстоти, найглибший вираз свого „я“, змiст свого життя, своє покликання, своє призвання.

Сильне вiдчування власного покликання характеризує особистiсть кожного письменника, вартого того слова.

Свiдомiсть покликання органiзує життя самого письменника. Дає йому силу. Дає йому змогу не пiддаватися ворожим впливам. Коли вiн зрозумiє внутрiшнiй наказ для себе — бути фактом у письменствi, вiн зможе протиставитись спокiйно всiм примарам

письменницького шляху. Чи це буде (найнебезпечніше зрештою з усіх) почування страху перед ривалізацією, чи це буде страх перед швидким бігом життя, чи страх зприводу неможливості повно висловитися (стільки є здеформованих тим страхом творів) — цьому всьому зможе він протиставити спокій свідомості покликання.

„Можна знайти пробачення непошани для власного ремесла для кого хочете, тільки не для мистця.

„Перше, що шукаємо в продуцента духовості чи письменника, музики, маляра, чи архitekта або інженера це те, як він окреслює свою власну працю“. („Propos de G. Sorel“. J. Variot).

Йдучи за думкою проф. Юр. Курнатовського може найбільшою моральністю, що нею Доля обдаровує людей—це моральність покликання („Афоризми“).

Голос покликання дзвенить, розростається в людині від дитинства аж до старості й смерті. І людина йде за тим голосом всупереч усім реальним можливостям. Своє покликання носимо в собі, життя лишень його уявлює.

Людина росте із зростом свідомості свого покликання. Іти для неї за своїм призначенням, за своєю ідеєю-стрижнем це—найважливіше. Чим глибше, виразніше висловлює людина своє покликання, тим вище стає понад часом і оточенням.

Не можна вірити, що в будучності українське суспільство станеться зоднаковим. Навпаки, з його розвоєм—різномірніші і яскравіші будуть Українці. Серед них із власною правдою стоять письменники.

Їх усвідомлення внутрішнє власного покликання дасть їм моральне оправдання до впливання на оточення, дасть їм совість і в критичних хвилях—рішинець. Поставить їх понад зиск, гандель, то що. Врешті, їх, самих письменників, окреслить в очах раси.

Покликання це є статичний елемент істоти письменника. Свідомість покликання дає тривалість не тільки йому але й цілій його літературі. Лишень тоді письменник може рахувати на читачів, живих людей.

„Правда, — каже дослідувач сучасної американської літератури, — і в нас не бракує живих анахронізмів: естетів з тих „аматорів елегантної композиції“, що проклинали драму й ідейний роман, і ба лакунів, що їхні словесні забави пригадують нам давноминулі вибрики акростихів. Але поважний, сучасний мистець не пише ані для верхоглядів, ані для хамськості. Він звертається до того читача, що для нього творчі етапи людського духа створюють своєрідну віру, нове повязання його з його расою“...

(„Psychologie de la littérature américaine“ L. Lewi-son, 1934).

Сучасний француз так само підкреслює статичність і вагу покликання письменника. Покликання єднає його з цілою літературою.

Для нього французька література, це своєрідна церква, збірне тіло. У французькій, літературній церкві в пошані і послуху обєднуються всі великі генії Франції.

Їх обєднує „пошана для мови, що вони її вживають і пошана для призначення літератури, що вони є її частиною“...

Нехай перестане бути французьким письменником той французький письменник, що взявшись за перо щоб писати, не відчуває на собі зичливого, дбайливого і суворого погляду збірноти блискучих літературних предків“.

(L'Eglise littéraire française. G. Duhamel.)

Письменницьке покликання це утвердження особи письменника, утвердження його в душах живих сучасників, міцний звязок із минулим і цілою його духовою расою.

Письменницьке покликання це найбільш статичний елемент у письменнику.

III.

Але говоримо про письменника українського. Його українськість це другий сильний елемент у письменнику. Особливо тепер ритм і сила розвою української духової раси формують його. Українські письменники аж у найдалекіших закутинах світа відчувають життя своєї раси. З Шанхаю, Куби і Таїті відзиваються голоси літераторів, українські колонії розбудовують свою власну місцеву літературу, як у Харбині, Канаді, Бразилії.

Правдоподібно, словянські раси при відповідному побудженню („vouloir vivre“) розвиваються значно швидше від інших європейських рас. Дуже можливо, що українська духовість має темпо розвою найшвидше з усіх словянських рас. Протягом сімнадцяти літ від року Сімнадцятого, року тільки репрезентації себе в очах світа, сталася українська духовна раса знов одним із первнів духовості Європи.

Цей динамізм розвою українськості обумовлює динамічний елемент в українській письменнику.

Дивна то річ! Стільки правд уже дали духові раси, а однак кожна мусить шукати свою наново. Як довго правда своя не виборена в духовості так довго її нема. І в цьому виборюванні змісту власної раси — є суттєвий динамізм українського письменника.

Цей динамізм — глибший від трублення на походних сурмах і від маршових вигуків. Цей динамізм змушує письменника з тривогою вдивлятися в кожне українське лице, в кожний відрух, і в кожне порушення українських одиниць чи збірнот. Змушує його любовно секціонувати думки сучасників і в поспіху заглиблювати свої руки в криваві рани історії. Що відпаде навіки, що розіветься? Що з того довкола нас пануватиме потужно, а що безславно впаде?

Сучасні відносини це — за мало для письменника, сучасність має коріння глибші. Треба глянути в минуле: що було там направ-

ду, а що вкрито лжою, а що сховано? Може там десь було найважливіше? А може кров українська висловлювалась ще глибше в стародавній історії?

Може треба прослідити ще глибше аж до історії іранської культури, до праджерел побуту і релігії, до мітів і мови?

В цьому виборюванню українськості — великий динамізм українського письменника. В палахкотінню вогню синтези, що спалює непотрібне, а стоплює і зликовує металі до будови — зміст його українського покликання.

Тут стає йому в великій пригоді девятнадцяте століття. То саме століття, що не вміло дати синтези, дало тисячі докладних відомостей, пошукувань.

Девятнадцяте століття дало зявище, що його можемо назвати українським енциклопедизмом.

Цілі покоління (почавши від українофілів), учених безустанно, безумовно, немов захоплені якимсь сліпим інстинктом, гуртували, громадили, складали відомості і спостереження над українською расою. Складали міти мови, приказки, легенди, пісні, слова і вирази, звичаї й обряди, гри. Були скрізь.

М. Дикарив і М. Крамаренко викошували луки Чорномор'я, І. Верхратський і Ю. Жаткович збирали говірки Закарпаття й Лемківщини, П. Куліш упивався соняшною Чигиринщиною, В. Шухевич опанував горду Гуцульщину, О. Роздольський захоплювався казками Галицького краю, В. Гнатюк — легендами І. Франка — його приказками. Виряжали в Україну по духові багатства цілі експедиції („Труди експедиції П. Чубинського“), сягали аж до Бачванських Українців, і громадили міти між Карпатами й Кавказом (Хв. Вовк). В. Антонович досліджує чари Українців, В. Гнатюк — колядки (його збірка — найроскішніша з українських книжок!), К. Студинський — лірників, К. Квітка — мелодії, а десятки, сотки записувачів ледве встигають видавати те, що почули „із уст народа“.

Записування народніх пісень і творчості Українців було знане ще в XVI-м віці, але лише від Ходаковського (1784—1825) починається фанатизм етнографів. В якомусь самозабутті, з таємною радістю, накопичували все більше й більше організації почуття з низів ці інтелігенти. Правдоподібно, вони самі не здавали собі справи, що з їхнього матеріялу колись завдяки магії синтези мистців збудяться міти малярські, літературні, музичні. Мало є народів Європи, що малиб таку пребагату народню літературу, як Українці.

Плеяду етнологів і етнографів трудно було відділити від плеяди істориків і взагалі гуманістів. Іхні „Праці“, „Записки“, „Архиви“, „Збірники“, „Матеріяли“, „Джерела“ „Бібліотеки“, „Памятки“, „Розвідки“ і „Студії“ — це радість для кожного українського серця, що шукає власної синтези. В потужних томах п'ятидесятилітнього видавництва „Київської Старини“ кожен український мистець знайде щось для себе, знайде те, що зміцнить його українську творчість. І таких видавництв усе більше.

На чолі учених-гуманістів стоїть Михайло Грушевський із його 10-ма книжками „Історії України“, його 112-ма томами самих львівських „Записок“ (1897—1913), кільканадцятьма томами „Історичної Бібліотеки“, його томами „Історії літератури“, „України“, „За сто літ“, „Джерел до історії України“ і т. д., і т. д. і т. д.

Згадаймо де-кого з них: І. Франко, Хв. Вовк, В. Гнатюк, Г. Житецький, В. І. Антонович, О. Потєбня, І. Огієнко, Ст. Смаль-Стоцький, А. Кримський, Е. Тимченко, Д. Яворницький, Ф. Ернст, Ор. Левицький, В. Модзалевський, В. Щербаківський, Д. Багалій, М. Возняк, В. Щурат, С. Томашівський, С. Остапенко, Д. Дорошенко, Д. Чижевський і Ст. Рудницький — це все символи праці, що без них не може сформуватися світогляд українського письменника.

За одну невинну і надзвичайну працюватість можна подивляти цих людей. А не одного з них треба високо поставити за безінтересовність і шляхотність у праці.

Можна нарікати часами на плиткість деяких їхніх синтез, але сила більшості з них передусім у гострозорім збиранню і утвердженню підстав до розбудови й синтези.

Українські енциклопедисти дають усе більше духових багатств українству, організуючи все більш ділянок українознавства, розростаючися вже і в заходо і сходознавство. Багато сприяє цьому і новий ритм раси, і щораз менші претензії духовостей наших сусідів, (розподіл їх трохи досі за широко розрослих ділянок), і зріст українських „Товариств“, „Інститутів“, „Університетів“ і „Академій“.

В тім багатстві український письменник має що вибирати. Сучасне суспільне й мистецьке життя України теж дає йому багато до вибору.

Нехай сприймає те, на що відгукнулось найглибше в його психе. Нехай бере із загального українського динамізму свою частину. І нехай пам'ятає про своє покликання. Тоді буде українським письменником. Нехай не роздрібнюється, не думає про нагороду.

Найбільшою нагородою для нього може бути тільки те, що в почуттю раси зміг вирізьбити він відблиск власного почуття. Що його раса говорить його словами у хвилях найбільш важних, найбільш вирішальних.

Письменник А. Обей описує вечір перед одною з найкривавіших битв Великої Війни, битви над Марною.

Лінії окопів німців і французів були недалеко одна від одної. Напруження бійців було велике. Раптом з німецьких окопів полинули звуки препишного хоралу *и. С. Баха*. В щож мить спорхнула над французькою лінією неспокійна, звинна пісенька („*Au pres de ma blonde*“), стародавня пісенька французького поета — трувера.

СІРА, ЖОВТА І ЧЕРВОНА

Пролетар з Капрі, М. Горький на зїзді-монстрі совіцьких письменників в 1934-м перший накинувся на нужденність засобів і поста-тей сучасної російської літератури. Хаотичне теоретизування Горького порушило декого. Заговорили інші.

Новонабутий совітщиною, емігрант А. Толстой, скромно заявив, що серед сучасних російських авторів переважає убогість світогляду. Їхні твори, це—«агітки і плякати, що в сімнадцятім році існування республіки совітів читачеві непотрібні і шкідливі». Такі твори стають на місці високого мистецтва, а невибагливий читач починає думати, що взагалі мистецтво, то річ неправдива, криклива і нудна.

Ф. Гладкоф з люттю накинувся на совіцьку літературну «груп-повщину». «Скільки брудів,—ричав автор «Цементу»,—доносів і брехні вибльовували вони на тих, що не повзли навколішках до їхньої кухні (гуртківщини)».

Кавказький підсусідок, Джавахішвілі, виразно окреслив істоту безрасових упадкових творів заходу (à la Céline), і так само безрасових творів канцелярської, гуртківської совітщини. «Коли в літературі капіталістичного світу, каже він, нема здорової життєвої ідейности, то в нас її дають може аж у надмірній кількості, так аж обертаєм художній твір в агітку. А наш читач не хоче приймати обох переборшень—ані ідейної порожнечі, ані надмірної насичености публіцистичними тенденціями».

Треба було знайти окреслення цього роду книжок. І воно знайшлося.

Якийсь Накорякоф бідкається над тим, що „75 проц. досі виданої совіцької літератури були зайві. Це видавання, — каже Накорякоф,—сірої книжки було одною з найбільших помилок совіцького видавання».

Сіра книжка! Кращого окреслення не знайти для книжок, що повстають з „соціального“ чи іншого бюрократичного „замовлення“. Сіра преса,—як сірими є вуха адміністративно-літературних Пегасів, стало хорих на здуття від великої кількості випитої води. Сіра творчість,—як довге чекання в передпокою якогось визначного бюрократа.

«Ми своїх Шекспірів не задушимо» висловлювали такі надії совіцькі письменницькі фельдфебелі. Пощо душити Шекспіра? Спробуйте механічно урегулювати його творчість,—то вистачить. Уберіть його в сірість і поставте зоднаковілого серед зоднакових сірих лав—буде по всьому в його творчості.

Але ні! Шекспірів продукують совіти механічно. Недавно хвалився Б. Лавренев, совіцький письменник, організацією власне таких сірих лав, воєннопоселенців російської літератури.

Літературні рекрути і фельдфебелі поділені на групи: група історичних повістарів (рівняння на Л. Толстого), група психологічно-новелістична (рівняння на Достоевського), група т. зв. інородче-

ських репортажів (рівняння на етнографізм), група червоноармійських письменників і т. п. Чисті косарні сірої книжки і—всупереч скаженим зусиллям пропаганди і специфічним підхохочуванням—сірої літератури.

Індивідуальности, оплетені згори сіттю наказів і пересторог, загрожені в кожній хвилині «львиним ровом» заслання, а то й загину, не можуть однак погодитися із своїми путами. Утеча чи то в патос визволеного гетта і бадитизму (Бабель), чи в люнатизм Достоевщини, а навіть Гоголівщини (Малашкін) скінчилася фіаском,—люнатизми були занадто випадкові на тлі совітщини. Проба подавання замість епопеї сили—епопеї вульгаризму майже етнографічного (Гладкоф) не віддала ані динамізму, ані сили. Блискучі фелетони (Пільняк) zostались тільки фелетонами. Як на замовлення (а може й на замовлення) з'являються товсті романи тонких індивідуальностей, що бояться власної тіні. Вкінці перст пропаганди вказав—ось «Цусіма» Новікова—ідеал сірої творчости. Довже-лезні описи і факти, факти... Гострозорі французи швидко зорієнтувалися в вартости «Цусіми» і видали її... у видавництві історичних документів.

В центрі сірости літературної— Москві, булоб ще сіріш, колиб до неї не напливали то сили з еміграції (О. Толстой), то несподіванки провінції (Шолохов).

Одним з важних стимулів в удержавленій літературі є унормування грошових заробітків сір-письменника. Державні органи купують „на пні“ нескінчені твори, виплачують пенсії, торгуються з письменником, таксуючи твір.

Це матеріальне таксування твору письменника має можливо не менше значіння, як погрожування „львиним ровом“ адміністративних кар. Справа грошової винагороди для сір-письменників уже тому важна, що не маючи іншої спеціальности (а письменник у совітщині—спеціаліст), він може просто вмерти з голоду.

Справа грошової винагороди дуже важна і для іншої породи письменників, витвору капіталістичного урбанізму, а передусім—його преси. Назвім ту породу—письменниками жовтої книжки.

Матеріалізм цих жовтих письменників є далеко небезпечніший від матеріалізму таборитів табору полоненої культури (хочби й нашої в Совітах). Тому небезпечніший, бо прийнятій добровільно. Бо, оскільки письменник совіцький (особливо росіянин) може однак відчутти, або хоч пробувати відчутти патос великого почуття, зусилля чи хоч традицій, — остільки жовтий письменник, виробник книги для грошей, може лише достосуватися до можливостей більшого чи меньшого заробітку.

Правда, що такий письменник має всі дані до того, щоб уміти підробити всі почування, всі можливі ентузіязми. В залежности від того, яких вимагає ринок.

Вони слухають уважно—на що є курс на ринку зацікавлення? На роздягнених жінок, на егзотизм, на тугу до історичних часів, на лапання зайчиків на стінах, на імперіялістичність, на „енгармо-

нійність", — прощу, вже готове! Все таке різнородне, хоч і плитке, мальовниче, хоч і не органічне. Але все те, чого потребує ринок, газета, знайомий рецензент.

Ніде магізм слів, скочність акції чи хитрість сюжету не впадають так в очі, як у жовтописьменників. Це — вікна виставові, а не вияв індивідуальности. Ця вся різнородність, ріжноманітність, цей „ярмарок рим" — це все механістичне, нашвидку зроблене. Нашвидку, бо довше посидіти над твором жовтописьменникові — не оплатиться.

Бо коли майстри сірих книжок знають, чого їм не вільно, — майстри жовтих книжок знають, що їм не оплатиться писати. Дуже часто вони, як правдиві сноби, знають для кого пишуть (густ консулента), але найчастіше не знають — навіщо вони пишуть. Коли вони і зможуть часами щось дати, то це не більше як щибетання, плиткий відрух, риска, — але не синтеза сили одиниці, раси, протиставлення вічності й хаосові.

Можна, навіть, усміхнутися, чи здивуватися їхнім карколомним елюкубраціям, але до їх книжки читач не вертається так, як він вертається до кожної живої книжки, організму не механізму. Жовта книжка — це засіб, а не життя само в собі. Ніколи відродження не зможе вирости з людей, які підробляють свої почування до чийого густу і примх. Бож тим самим вони не мають тих почувань і в собі, — в них є лише порожнеча.

Правда вони вміють відтягати увагу. Ця творчість наслідувачів без розбору — пригадує світ фантомів а не живих людей. Послухаймо їх: тут і наслідування петербурської арлекінади Белого, і якогось варшавського кабаретиста, вчора наслідування іберійських сонетів Ередія, завтра глупковатих ляпсусів Зоценка, чи там Ільфа і Петрова. Все це — лише зручність рук, чи пак мізків. Брак тільки того, чого шукаємо в письменника, — вияву свого „я". Письменник того типу має стільки індивідуальности, що птах-пересмішувач наслідувач усіх пташиних голосів, які почує коло себе.

Як доктрину вибирають для себе жовто-письменники таку, що не накладає на них жадних обов'язків і не кличе до жадних творчих зусиль. Ці їхні „*l'art pour l'art*" і т. п. це звичайний параван, заслона. Зрештою, своїх доктрин ані не боронять, ані не потрапляють, певне, й оборонити.

Вкінці, від цієї породи письменників можемо сподіватися, що вони й самі не шанують власної літературної творчости. Література для них — функція зовнішня, а не внутрішня. Ще жовтий інтерес, такий самий інтерес, як і всі інші.

Тому, мабуть, для них літературна нагорода, це „механізм, що квітчає голову (письменника) не так лавром, як банкетом". (М. Рудницький в „Назустріч" ч. 3 (27). Правдаподібно, критерієм вартости для якогось твору є для них відповідь на питання: скільки на нім можна заробити?

Саме в часах, коли роля літератури в Українців починає все більше зростати, — жовта книжка проголошує своє вірую, як щось

найбільш істотне і характеристичне для української літератури. Маємо вже жовтописьменницький клімат, що охоче себе маніфестує. Маємо й таланти, звихнені тим кліматом, (як автор „На Сході — м и"). Лицарі жовтої книги, здається, мають замір репрезентувати українську літературу.

Власне, це було-б сліпим кутом у піднесенню і розвою української духовости. Бо правдоподібно, ще довго так буде, що українська література буде виховувати читача і провадити його, а не йти за ним. Жити тепер жовтою літературою, її спритними нагодами й пригодами, це значило-б жити сурогатами, штучними цінностями, що ховають за собою пустку. Проти подібного збожіння в польській духовости виступають і там голоси письменників. „Завитерті шеляги комуналів, часто навіть не вигідних для нас, ми віддаємо незримому Молохові зерно правд таких справжніх, як — життя, смерть, любов" (В. Ostrowska).

Ми не маємо великої преси, головного джерела цих жовтих світоглядів в літераторів. Але й там, де дуже розвинена преса, не завжди жовта книга репрезентує літературу.

В Англії, країні преси, видавництва і вироблених густів, тепер щораз більш прийнятій поділ літературного світа на „*high-brows*" (письменники з великими духовими потребами, що шукають нових доріг), „*middle-brows*" (письменники-компромісовці, що стараються не губити себе, але й бути поширеними), і „*low-brows*" (письменники, що стосуються тільки до вимог ринку). Всі три сорти: вища, середня і нижча є цілком відділені, з власним апаратом критиків і видавництва.

Може найважливішим заходом було-б і в нас ідейне відділення цих наших „*low-brows*" від інших родів української літератури. Ріжноманітний, плиткий галас жовтих письменників не затирив-би тоді справжньости нашого неспокоїного віку, нашої живої епохи.

Наші часи, наші дні дріжать від незаспокоєних і гарячих питань, від повних патосу пошукувань, від найдивніших конфліктів, від нерозумних і однак безнадійних проб. Сучасники хочуть бачити свої почування в синтезах, як найбільш повних і найбільш виразних.

Це стремління до синтези зявило нашої епохи, останніми часами починає давати ще один рід книжки. Цей рід може тепер більше характеризувати Українців, як їх сусідів. Це — книжки писані найчастіше чистими ділетантами в літературі. Але писані не для снобізму, не зі страху і не для самого заробітку.

Коли вони чого бояться, то лише того, що якась важніша синтеза почування не буде довершена в сучасности.

Коли думають про читача, то не як про окреслених, байдужоватих „консументів", а як про незнаних їм, але близьких духом горючих незаспокоєним почуттям друзів, майже побратимів. Теми їх оповідей, то для них завжди щось важного, глибокого. Це — або згадка про сумні чи блискучі сторінки в історії визвольної боротьби, або пригадування іншим якоїсь надзвичайної постаті, що пройшла

для більшості непоміченою, або ревелация з чисто особистих відно- син, переживань і оточення автора, це завжди — щось зближеного до сповіді.

Не дармо пише відвертий автор одної такої книжки. „Щоб зробити книжку цікавішою для широкого загалу, я убрав її в фор- му так-би мовити „повістярську“. Може забагато в ній відведено місця для моїх особистих переживань, але для тих, що самі чогось не переживали — може буде й цікаво. Може кому і придатся“ (Юрій Горліс-Горський. Передмова до „Холодного Яру“).

Це — „придається“, цей утилітарний характер творчості цих письменників і є другою найважливішою рисою такої книжки. Ба- жання оповісти, запалити і придатися — це їхнє вірую. Це бажання, як пристрасть, опановує їх від першої сторінки і до остан- ньої. Часами вже само сухе подавання фактів в атмосфері такої при- страстности виростає до патосу літератури, як напр. деякі сторінки збірок Івана Зубенка „Наші лицарі й мученики“.

Утилітарність таких книжок не тичеться тільки виявів почу- вань, — автори хочуть допомогти і в практичному життю. В тім є пев- ний чар тих спішливих і нерівних книжок. Такі книжки-вказівки мають практичне значіння. Оповідючи про утечу з совітської вяз- ниці, письменник оповідає не тільки про почування того, хто втікає, але й про те як треба було втікати з тюрми. Такого письменника палить бажання оповісти і про те, як розпізнати „поета“-шпигуна в таборі повстанців, і про справу „докладнішого“ розстрілювання в большевиків, — отже прагнення, що нищать літературність твору. Нераз вставлено в такий твір оповідь цілком нелітературну, аж га- зетярського характеру, нераз нездисциплінована синтеза заводить і течія подій робить дивний скок. І цей скок їм вибачають Україн- ці, як свого часу вибачали мадяре М. Йокаєві дивні пригоди його повстанців. Там полковник одного з повстанчих відділів, женучись за кимсь на коні взимку через ріку, впадає в бізі з конем в ополон- ку, женеться деякий час під льодом, разом з конем вискакує з дру- гої ополонки на поверхню, і таки доганяє ворога.

Коротко: такі книжки стоять на пограничю белетристики і оповідей щоденности і цей їх характер припадає до смаку читачеві-сучасникові. Бо є в тих книжках щось, що притягає. Це пульсування кро- ви, пульсування живе, нерівне, але щире. В тому пульсуванню — жи- ва людина, що пише до живих людей. Це — книжки, що вийшли з крові, і тому це — червоні книжки.

Вартість цих книжок для літератури в тому, що вони вирости з ритму биття серця сучасників. Червоні книжки, це — найбезпо- середнійшій вияв духової землі, духових теренів самої раси. Ця непосредність часто стає засудом і для самих майстрів черво- них книжок. Червоної книжки не можна повторити, це — вибух ду- же часто єдиний в життю автора такої книжки, вибух, що його сам автор власновільно не може відтворити наново ще раз. І в цьому може лежить трагедія творчості, скажім, автора „По за межами болю“, одної з більших наших червоних книжок.

Але для літератури ця непосредність багато значить. Вона створює в літературі атмосферу близькості землі і раси. Завдяки червоним книжкам меншою стає небезпека для літератури від над- мірної інтелектуалізації і спекулятивности. Вони є джерелами віри, нераз дуже великої, а тим самим і великим джерелом духової сили.

Як у грецькому міті про Геркулеса і Антея, Антей, борючись, доторкався три рази цілим тілом до матері своєї, Землі, і за кожним разом Земля привертала йому сили, так рішає Земля про силу і в літературі. Не може бути зірваний контакт з ритмом сучасности без великої шкоди для літератури. Більшою для неї небезпекою є відірвання від духової раси, ніж якенебудь порушення канонів есте- тизму хвилями почувань.

Зрештою, червоні книжки нераз давали багато до уформовання духовости більших письменників, письменників, що мають власний профіль і власний спектр барв.

ПОХІД ПОСТАТЕЙ

I

Здається, що читання справжніх романів (повістей) має в собі щось із причаровування. Коли читаємо романи Бальзака, Бурже, Діенса, Доде, В. Підмогильного і інших романістів з Божої ласки, відчуваємо що в нас самих зроджується захоплення, надмір сил, міць творення. Якась гарячність передається читачеві, — він лехко приймає фікцію романа, слідує за нею до кінця книжки, і вже по скін- ченню відчуває ще розмах, польо і дивне почування духового збагачення.

Правдоподібно, підставою чару роману є зацікавлення лю- дини до іншої людини, до людини як постаті. Постаті, це є най- важніше в романі. Приймаємо роман не через притягання читача грою змін і пригод в формі оповіді — (окреслення роману французь- кою академією), але через відчущання, через елементарну симпатію до якоїсь людської постаті. В романах Джойса чи Пруста нема ані змін, ані пригод, — а однак вони мають своїх пристрасних читачів.

Реальність, життєвість постатей роману це — підстава нату- рального захоплення читача.

Е. Людвіг, життєписець — романіст, оповідає про таку зустріч. В ліфті одного із хмародерів Нью-Йорку він побачив дванадцятиліт- нього боя, що з захопленням читав життєпис Наполеона.

— Цікавть тебе життя Наполеона? — спитався здивований Людвіг, пізнавши свою книжку.

— О! — вигукнув бой. Повірте мені, я не можу від цієї книжки відірватися. Таж у цій людині я знахожу усі прикмети мого власного характеру.

В кожній опуклій постаті роману, навіть, у кожній психологічно обробленій історичній постаті, читач знайде щось спільного з собою. Аджеж у постатях є те саме людське почуття лишень у іншій гієрархії почувань, іншим ритмі, іншим напруженню — але завжди людське.

„Істоти людські є неймовірно скомпліковані. Коли зблизимось до них у приватних відносинах, у розмові або, якто робимо в життєписах, шляхом листів або спогадів, — знайдемо в них безконечну багатосторонність. Даремно наш розум шукатиме в цьому всьому якогось виразного окреслення.

Навпаки, постаті романів є збудовані автором. Постаті ці, сотворені людською рукою, є зрозумілі людям. Романіст приносить читачеві може занадто схематичний образ, але принаймні зрозумілий”. (A. Maurois).

Самі письменники добре розуміють цей звязок їх постатей із життям їх читачів. Іхньою гордістю є живучість тих постатей — фікцій.

„Я хотівби, щоб мої персонажі зайняли в життю більш справжнє, більш реальне місце, аніж, навіть, живі люде. Бо цеж і є власне — бути романістом!” — каже Ролянд Доржелес (R. Dorgelès).

Дійсно, постаті, зроджені письменниками, живучі, — бачимо по наших селах існують ще и досі амбітні й важкі Мартини Борулі, непокоїться і часто гине надарма відважний й здібний Чіпка з „Хиба ревуть воли”, в українському війську нераз можна було відрізнити жорстоку і мальовничу постать Кирила Тура, нерішучого Сомка, і завзятого Шраменчу. Якжеж не згадати Діда Євмена, чи Нечуєвих Баби Параски і Баби Палажки, що певне до кінця світа сваритимуться по наших селах і містечках.

Ці постаті живуть і будуть жити з нами, як живуть серед поляків Заглоби й Юдими, як серед москвинів — Онегін і Раскольніков.

Зрештою самі романісти трактують власні постаті, як когось майже рівнорядного із власною особою. В спогадах про свою творчість (напр. Кіплінга, чи Дюамеля), — постаті уроені приходять до своїх творців, розмовляють, сваряться, вимагають і тішаться, як живі люде. Зворушливо оповідають про те, як великий романіст Бальзак уже вмираючи, в агонії, не кликав нікого з лікарів — своїх знайомих, а власне звав постать ним самим сотворену, постать лікаря, Горация Бяншон.

Булоб несправедливо відмовляти письменникам споріднености із їхніми власними постатями.

„Андрій Лаговський” і Агатангел Кримський мають багато спільного, навіть, у зовнішности, Радюк у „Хмарах” це молодий Іван Нечуй - Левицький, „Художник” з повісти Шевченка, цеж сам молодий Шевченко.

„Я не можу брати під увагу, — каже G. Duhamel („Mémoires imaginaires”), — олімпійськості творця, ніби то відсутнього у власнім творі. Кредитори Меркадета, це — кредитори Бальзака, вся його

„Людська комедія” так само, як і ціле життя автора, є тільки довгою драмою здобування грошей. Смердяков і князь Мишкін, обидва — епілептики так само, як і певний пан Достоевський. А Фльобер? „Пані Боварі” — це я! А Конрад, що мрійливо проходитьесья поміж своїми постатями так само, як і в них самих, цих постатях”.

Зрештою не завжди письменники споріднені з одною тільки постаттю, — в „Примхах Маріянни” і Октав, і Челіо — це А. Мюссе, Гончаров є одночасно й Обломовим, і Шульцом, Р. Стівенсон у собі знаходить і Джекиля, і Гайда. Постаті письменника, зрештою, дуже часто бувають подібні не тільки до нього, але й до його кривних, знайомих. Немає ні одної видатнішої особи із знайомих Бальзака, (як стверджують дослідувачі), котрих Бальзак не увіковічивби в своїх романах. В карикатурній формі робив це й В. Винниченко („Поміркований та ширий”, „Співочі товариства”).

„Ті постаті, що їх винаходжують романісти, — пише романіст Ф. Моріак (Maugiac), — в жаден спосіб не є сотворені, оскільки під творенням розуміти чинення чогось із нічого. Наші постаті сформовані з реальних елементів; ми тільки скомбінуємо їх з більшою чи меншою зручністю з того, що нам постачає спостереження інших людей і пізнання самих себе. Герої романів родяться з подружжя письменника й очевидности”.

Колиб якийсь дуже сумлінний романіст почав досліджувати свою якусь виразну постать роману, знайшовби в ній прикмети і риси кільканадцяти, а може й кількадесяти осіб, що їх він дійсно зустрічав.

Цікаво, яким чином стається той „винахід” постаті, як приходить синтеза героїв письменника у найцікавішій і найскладнішій із ділянок літератури?

„То що життя дає повістяреві — то лишень обриси якоїсь особи, або тільки натяк на якусь драму, що моглаб статися, чи на якісь конфлікти, що при інших обставинах моглиб бути цікаві. Загалом, життя постачає письменникові тільки пункт зачеплення, що від нього письменник може розвинути акцію часто, навіть у протилежний бік від акції життя. Він робить дійсним те, що було тільки потенціальним; він реалізує невиразні можливости”...

„Гадаю, що немає людини, котраб не захотіла хоч раз у життю вбити, вкрасти, в жорстокий спосіб позбутися своїх ворогів, задовольнити найгірші похоті; з другого боку, гадаю, нема й таких, що їх хоч на хвилину не діткнулоб прагнення стати героєм, великим філантропом, або святим. Мішанина цього всього, це — людина. Зародки цих почувань — це наші романи”. (F. Maugiac).

З цього матеріялу письменник і дає своє життя. Вбирає на себе маску і в масці своєї постаті, ледве тільки відчуваючи зародки акції, що є в тій масці, починає жити в романі.

Символом такого життя булаб історія з новелі М. Бірбома (M. Beerbohm), що оповідає про великого паливоду, який закоханий вирішив здобути прихильність вибранниці маскою і поведінкою молодої чистої людини. Вороги, що його переслідували, здерли

якінці з нього маску і почали насміхатися з його чистоти. Але да-во!—побачили вони, що його лице стало подібним до маски. Він уто-гожнився із нею.

Романіст утотожнюється із своїм героєм. Він чує його голос у своїх вухах, він бачить його, його рухи і кроки, він пригадує спогади свого героя, він сміється його сміхом, і плаче його слезами. Письменник галюцинує, коли відтворює життя героя, і в цьому сила його творчості.

Галюцинація — це є завершення синтезу постатей письменника.

Спробуймо зглибити саме поняття галюцинації. Це зявище по прегарних працях проф. фон Монакова і особливо дра Мурґа (R. Mourgue: *Neurobiologie de l'hallucination*, 1932, Brux.) тепер далеко виразніше стає перед нами, як у попередніх дослідах традиційної, не біологічної психології.

Досі галюцинації трактовано, як звичайний тільки більш виразний образ в мозку. Тимчасом Р. Мурґ як раз підкреслює в своїх працях певну об'єктивність, відділеність галюцинацій від її автора. Як нас у літературі, так його в психології цікавлять причини, що є в глибині того відділення від організму постатей, галюцинацій?

Вже Джексон (Hughlings Jackson) зауважив, що сприймання образів має якби дві дороги — мізкову знану і свідому, і дорогу фізичну або, як він назвав це „фізична підстава духа”. Виразніше це окреслює Мурґ. Відчуваємо образ плястично тільки тоді, коли відчуваємо його не тільки розумово, але й фізично, мязево, дотикально.

До кожного відчущання образу, чи групи образів потреба відчувати його не тільки в мозку, але і в цілому організмі. Виразність образу залежить від того, щоб на дуже коротку мить образ відчула не тільки кора мозку, але й усі мязи тіла, ціла його система рухова („attitudes motrices”).

Отже підстав до такої дотикальності, опуклості якогось образу треба шукати в нервах найбільш примітивних, не мозкової кори, а власне в нервах органо-вегетативних (в підставах мозку і в цілому тілі), що кермують усіма життєвими функціями організму (биття серця, травлення, головна праця мязів і т. д.). Ці нерви є джерелом т. зв. інстинктів.

На підставі багатьох прецизійних дослідів, ствердив Р. Мурґ, що галюцинація не повстає в корі мозку, як усі інші образи. Її повстання—„це виключно справа інстинкту”, це—„наслідок наїзду (l'envahissement) інстинктів в духову сферу орієнтації і причиновості”. Отже побудження до галюцинації повстає в найнижчих глибинах людської істоти.

Пізніше порив інстинктів побуджує цілу мозкову кору з усіма її незліченими, пам'ятєвими образами („енграмами”).

Разом порив інстинкту і напруження пам'яті дає галюцинацію таку виразну, що аж немов цілком незалежну від її автора. Ко-

лиж галюцинація має постать людську, вражіння її самостійности ще більшає.

Постаті письменника, це постаті, що вийшли з найглибшого вибуху його інстинкту, і одночасно з побудження цілого незмірно складного механізму його свідомости. Творення постатей це діянка творчості, де і свідомі, і несвідомі духові сили письменника діляють обидві в найбільшій напруженні і в своєрідній рівновазі.

Може тому постаті романів часто мають у собі щось незмірно тривалого для інших людей, для читачів. Нераз, здається, що жадне критичне відношення не може знищити опуклої постаті роману, сотвореної письменником.

Це—невдержимий марш постатей, що їх дала сила інстинкту і розуміння життя письменника, це—найсильніша зброя письменства в боротьбі за духовий зміст власної крові.

Походу постатей не можна затримати. Вони проходять поміж людьми своєї раси, вони—фантоми беруть під руку і підтримують, і провадять живих. Вони помагають пригадувати і дозволяють не роздумувати. Вони переходять від покоління до покоління завжди живі, молоді і в невпинному русі, збагачуючи різнородність світа і динаміку власної духової раси.

II.

Постаті і їх взаємини це — зміст роману. Цікаво однак, що дає романові його єдність, що робить із роману — окреслений, літературний організм?

Мимоволі насувається слово: композиція. Маємо, навіть, такі типові композиції роману.

„Можна прийняти існування типової композиції для французького роману, позиченого з класичної трагедії, що його найгарніші приклади бачили ми в Бальзаку, а видатними прикладами в сучасности може нам служити Поль Бурже. Ця композиція полягає на узагальнюванню одних чинів від других. Це дає картину наростання мов снігової кулі, а своїм неволимим поступом дає загальне вражіння чогось невідкличного.

Є ще й інший тип композиції. Там автор поводить так, немовби всі чини людей були заздалегідь окреслені своєрідним, попереднім пляном. Той плян оформлює найрізніші перипетії на те тільки, щоб підкреслити виразніше обрис чиеїсь долі... Це, коли хочете, тип композиції зближений до Босюета (Bossuet) з його ідеєю призначення”. (E. Jaloux).

В сучасній українській літературі є досить багато виразних типів композиції. Є й німецький історичний, міщанський роман („Трильогія” Б. Лепкого), є спеціальна ростріпаність імпресіоністів („Блакитний роман” Г. Михайличенка), футуристів („Двері в день” Г. Шкурупія) і такий розповсюджений роман просвітянський („Під тихими вербами” Б. Грінченка).

Однак, навіть, у повищих романах, не у всіх композиція відіграє важнішу роль. Досить крім того пригадати деякі романи Барреса, Моріяка, Пруста...

Композиція не є сталим елементом роману.

В часах, коли нераз цілу акцію роману заступає переживання особи романіста, може це дає єдність роману? І властиво що з романіста дає цю єдність?

„Своїм героям, — каже романіст, я змушений давати загальний тон, змінити трохи їх власні прикмети (virtualité), що походять, властиво, з мого „я“ („я“ не особистого, „я“ — повістяра).

Цей тон, це — напруження волі постатей Бальзака, це — легка зворушливість Дікенсівських персонажів, це — церемонійна і трохи похоронна повага постатей Е. По, жадібність — ненажир - героїв Е. Золя, прагнення і нехить — М. Барреса, гарячка — постатей Моріяка”. (E. Jaloux).

Дійсно є щось із мрійливої безнадійності у постатях Конрада, а, звертаючись до Українців, зауважимо нахабство а одночасно похливість героїв В. Винниченка, добродушну вайлуватість і неохайність — постатей Б. Антоненка-Давидовича. Щось безоглядного, пристрасного, а одночасно зминого є в героїв В. Підмогильного, а люде Г. Косинки — веселі й жорстокі.

Правда, що найчастіше читач не зауважує, навіть, цього тону, як і взагалі відношення романіста до своїх героїв (напр. нехить М. Гоголя до Т. Бульби, а особливо до Остапа Бульби).

Взагаліж, здається, що берло романіста не багато значить для якоїсь йогож опуклої, виразної постаті.

Цілком слушно зауважив А. Потоцький (Wiad. Lit. 1934), що „поємність персонажів є глибша від самоокреслювання письменника”. Дійсно, постаті романіста мають „свій внутрішній жест”, свою рацію існування. І ця рація існування, що виросла з підсвідомости інстинктів є сильніша і від композиції, і від тону письменника.

Не механізм будови обєднує постаті роману і не плитка свідомість письменника.

Їх обєднує вимір.

Без виміру немає зросту, чи співвідносин персонажів. Немає роману.

Лишень у вимірі порушуються вільно й виразно постаті романіста. То щось, як дороги з обрїями, щось, як ґрунт ногами, як позем. Або, як повітря, що ним віддихають, і що в ньому голоси — дзвінки. Або, може, це — певна музика, що своїм тактом окреслює танець їх порушувань і пересувань.

Тут приходимо до ще одної прикмети справжнього романіста. Не вистачить бачити й відмальовувати постаті, треба давати їм вимір, що в ньому вони порушувались. Письменник виступає тут як своєрідний... адміністратор, часами законодавець. Своїм постатям дає норми взаємовідносин, дає гієрархію в їхнім розвою. Помагає їм до уяскравлення, як той, хто дає ясне тло для неспокійних, китайських тіней.

Дає те в що сам увірував, те, що його самого тримає в єдності. Лишень маючи це, зможе він дати раду своїм бунтівливим постатям.

Витворам свого галюциновання дає він моральну атмосферу.

Зрештою, трудно романістові не бути моралістом. Маючи перед собою своїх людей — галюцинації, він не може не роздумувати взагалі над життям людським. Входячи в це примарне життя, описуючи те, що надає більшої життєвості постатям, роздумуючи над їх прикметами, над обставинами акції, він мимоволі починає моралізувати, як і людина, що вглядається в життя шоденне.

Він приносить моральний вимір до своїх постатей, як певне благовіщення, і лишень тоді твір — роман може йти до людей.

Романіст є лишень носителем моралі для твору. Вона може прийти з філософічних роздумувань, як у Т. Манна і Е. Бурже, або з обожувань наукових теорій, як у А. Франса і Е. Золя, або з релігії й оточення, як у Ф. Моріяка.

Врешті, може його принести епоха, її новий ритм.

III.

Може найменше позначився девятнадцятий вік на римській церкві. Вік тимчасового перемиря християнства і безвірництва минув. Знову, як давніше, в бік Риму звертаються людські очі. Одні — з надією (рух акції католицької), другі — з ненавистю (насильства й руйнування монастирів в Іспанії, Мексиці).

Власне підчас цього военного стану в лоні церкви розмовляв журналіст з генералом ордену домініканів, реверендіссимом от. Жіллем (Gillet), одним із найбільших людей римокатолицтва, членом „папської каплиці”.

Описуючи свою подоріж по провінціях домініканів, розкиданих по цілому світі, сказав між іншим генерал:

— ...Минулого літа був я в Іспанії (де маємо п'ять провінцій), і саме в вересні перебував я в Овієдо, в Астурії. Якраз у два дні по мойому виїзді, революціонери динамітом підірвали монастир у повітря.

— Динамітом? — збентежився журналіст.

— А так, — князь церкви пояснив спокійно — Овієдо знаходиться близько від арсеналу, і робітники-шахтарі мають динаміт, мовляв, під рукою і легко можуть його здобути.

— Кажуть про нечувані жорстокости?

Авторитативне лице домініканина було зимне. Блиснув поглядом крізь шкла пенсне, і відповів коротко:

— Переборщують. Правда, це було дуже жорстоко, революціонери вбивали, — особливо динамітом, а то з того приводу, як я вже пояснював. Вони палили людей, але не краяли їх на кавалки. Загалом, вони шанували — ченців і черниці, тільки змушували їх переодягатися у цивільну одіж. Був лишень перший момент шалу. Тай серед цих революціонерів були поштиві люде, що їм запаморочили голову. Ці швидко опам'яталися”. (Nouv. Litt. Nr. 650. 1935).

Так говорить людина, що живе в вимірі кермування. Він бачив смерть, сам чудом уникнув смерті, але не постогнує й не пойдюкує. Його вражіння, його мислі не мають нічого із зляканості овець. Він — пастир. Він вірить, він — готовий на все, і він благословляє на дальшу боротьбу, як вісімсот літ тому — в Ронсевальській долині архієпископ Турпін.

Це — моральність керманців повертається на ново до європейців по занепаді дешевої стабілізації девятнадцятого століття.

Вимір панівної моральності — незнаний більшості постатей із Шевченківських романів. Герої, скажім І. Нечуя-Левицького, не провадять. Люде ці — в вимірі, в найліпшому разі, проповідничім. Вони, як і їх творці, хотіли (за словами І. Франка) „чесно і широко робити своє діло“, а це „діло“ їхне було досить пасивне — „говорити народові те, що знав і думав“. Це не провадження, це репрезентація, так, як нею був на початку і цілий український зрив.

Часи провідництва з'являються пізніш. З'являються не одразу. На перший погляд постаті нових селянських романістів: С. Божка („Чабанський вік“), У. Самчука („Волинь“), А. Головка („Бурянь“), О. Копиленка („Буйний хміль“) мало рижняться від постатей давніших повістей: О. Катренка, А. Тесленка, Т. Бордуляка, чи Г. Григоренка.

Зміст акції цих персонажів так само мало що змінився — зв'язок селянина з землею. З тою землею, що, як каже Копиленко: „Своєю земля знає, своєму земля не зрадить, знає земля, чий ноги її стоптали, чия кров — за неї, — в ній“...

Однак і ці найбільш стабільні в нас романи селянські (не кажу вже про інші) змінились. По роках 1917 — 23 вони писані в іншому вимірі. Навіть, у того й самого письменника, В. Стефаніка, інша є давнішня „Сина книжочка“, і інші недавні — „Сини“.

Це вже постаті, що не стогнуть „Під сирітським сонцем“ (С. Васильченко), вони не питаються як у Т. Бордуляка „Куди ми поїдемо небого“, ані не відповідають, як в А. Тесленка „Поганяй до ями!“

Вони переходять у інший вимір, у вимір „Можу!“ (А. Головка), в „Мужність“ (П. Ванченко). Тих людей ваблять „Сурми“ (О. Донченко), дні їх стали „Кучерявими днями“ (І. Кириленко), бо їхні „Землі дзвонять“ (М. Івченко), манить їх „Буремна путь“ (А. Любченко), вони відчувають у собі „Сотні тисяч сил“ (О. Слісаренко).

В цих романах нема давнього виміру. „Немає скигління, застигло, безпорадного горя, одчаю, а є цілина, м'язистість, вольовість. Є свідомість неодмінності й неминучості боротьби, але вона певна своєї перемоги, своїх сил“. (Я. Савченко. Поети й белетристи, 1927).

Ці персонажі — відважні, терпеливі, закохані в своїй землі і в можливостях, що їх смак ледве-ледве почули вони в таких недавніх роках.

Це їм — кидав у 1918 р. А. Ніковський — „Vita Nuova!“

Їх — багато і то вже не тільки селян. В цілій Україні, в духовості Українців ідуть постаті, немов в велитенським кольонізаційнім русі. Творять, немов похід, повний динамізму. Бо в них є певний розмах, широкі синтети, потужність пригод, — це все дає їм силу провадження.

Це — новий роман Українців.

З домів і хат, з під тихих верб і з мійських бруків усе більше виходить постатей. Виходять у вимірі з добування для своєї раси.

ЦЕНТАВРИ Й КАВАРНЯ

I.

Існує літературне з'явище, незнане донедавна в Європі. Зродила його вмираюча Росія. Це з'явище розпросторилось у Росії під час упадку духовості російської інтелігенції в рр. 1904 — 1911 (Андреев, Арцибашев), зачепило польську еліту (навіть, такого, як С. Жеромський), а з легкої руки В. Винниченка не покидає й української літератури.

Романи, чи новелі цього типу дуже подібні до себе. В центрі, незалежно від дії завжди стоїть герой, людина безпосередня, „людина природи“; ціла дія — це більш, чи менш примхливо сполучені фізіологічні пригоди героя.

Фантазія героя невибаглива, — ходить йому про здобуття щораз нової самиці. Все інше є лишень тлом. До опису згвалтовань і копуляцій Арцибашев додавав для контрасту описи мордів і самовбивств, Андреев охоче додавав мазохистичні сцени. Менше вдавалося присилування до акції повісти — соціальних утопій („Соняшна машина“ В. Винниченка), зглядно неоправданих жадним Гамсунівським, життєвим кипінням — описи природи.

В поезії виступав з цілим розгоном поета-самородка — Валеріян Поліщук. Ідеалом його поем — теж „людина природи“, зрештою досить розперізіана.

Бігун філософії тої людини — це страх смерті.

„Я засипаю і прокидаюся із содроганням од думки про небуття, про смерть“. Єдиним протестом проти небуття (і це другий бігун світогляду В. Поліщука) може бути тільки здобування жінчини, як примірнику, як чергового номеру.

Між цими двома бігунами захотів В. Поліщук, навіть, розбудувати цілий напрям в літературі — „авангардівців“.

В ч. 3 „Авангарду“ крім найріжнородніших, не завжди пристойних поем, афоризмів і гасел В. Поліщук подає, навіть, проект для своїх читачів. Це — „дешевий, зручний і красивий варстат — ліжко

для виконання життєдайних функцій людського організму". Власне, з цим Ч. 3 „Авангарду“ більшовицька політична контрола зліквідувала „авангардівців“.

Правдоподібно, вониб і так нічого не видумали нового поза заохоченнями „засівати себе в кожний соковитий примірник людської породи, втіленої в жінку“.

Бо, шож може бути в примітивній „людині природи“ поза примітивними інстинктами без стримувальних духових норм?

Така людина живе моментом, як звірина. Сучасність для неї це—відчування насолоди, або болю.

Це ж і є істотою життя звірини. Звірина, правдоподібно, відчуває лишень сліди минулого і дуже мало будучини.

Чим ближче є людина до природи, тим менш має розбудоване відчування будучини й минулого. Не відчуваючи цього, не відчуває часу, поступу, розвою.

Так само не відчуває ані взаємного повязання своїх вчинків, ані повязання свого життя з життям людського оточення. І тим самим перше, що її характеризує, це — те, що вона не має почуття відповідальности.

Письменники „людини натуральної“ подають її майже завжди в декорації сучасних умовин, сучасного суспільства і культури.

Власне, сучасні правні і суспільні умовини, це мережа перешкод духових для таких Полішуківських „засівачів“. Зрештою, звичай, навіть, совітщини не дають їм великого поля до попису.

Демян Бедний (Єфім Прудворов), колишній чорносотенний поет, тепер совітський, придворний сатирик, має декілька непоганих фелетонів. В однім із таких побутових фелетонів-поемок—„Гусак“ описує він пригоди молодого провінціонала, що приїхав до Петербургу і почав жити згідно із світоглядом Саніна й авангардівців. Карєра, шиплячого від захвату, Гусака кінчається сумно в суворих буднях міста, де на примітивні відрухи „людей природи“ чигають призириство, висміювання і правні консеквенції.

Відчуваючи це і може болючи над своїми героями, автори таких повістей беруться з ображеною завзятістю до нищення ненависних обмежень, що ставить культура й цивілізація їхнім героям.

Оплывують почуття чести, товарицькості, гієрархію ідей; ненависна їм, навіть, звичайна людяність. Традиції родинні, жіночий сором, жіноча індивідуальність, навіть, відвічна, жіноча віра в добрість муштини,—здається їм чимсь видуманим, фальшивістю, ошуканством.

Вони ненавидять культуру духову, навіть, нераз матеріяльну цивілізацію за те, що та стримує розгін їх сексуальної жадібности. Вони ненавидять скомплікованість і найчастіше ненавидять місто, як джерело скомплікованости, дуже часто взагалі всяке осіле, унормоване життя, хочби й селянське.

Бо ці українські постаті, як нераз і їх автори, походять переважно з села. Вони покинули сільський побут і його культуру, а нового щабля культури не можуть іще прийняти. „Прийшовши десь із глухого села, з тишею гаїв і просторами нив, з повільним

світовідчуванням,—пише Я. Савченко про одного такого письменника, — Косяченко оторопів серед міського тиску й рвучкого темпу життя. А придивлюючися ближче до нього,—він не побачив нічого іншого... крім всього того, що є в нашій дійсности негативного“.

За дрібницями вони, люде без гієрархізму в ідеях, не бачуть головного, — творення осередків нової культури, зросту активности сильної, духової раси.

Однак їх безпосередня (і тільки безпосередня) натура цього не може сприйняти. Замість музики сфер — вони бачуть бруд, замість негайного узнання для себе, мусять „грудьми розбиватись об камінь“. Ображені ці всі Г. Косяченки, Д. Фальківські, А. Коломийці то збираються „стріляти на кожному місці“ і „розбивати головою вітрини“, то прибирають пози розчарованих розпусників чи пропадащих п'яків.

До слабших приходить іще й інша думка.

...І радісна думка, що завтра умру,

І тінь моя місто покине,

Покине цей камінь, неспокій і шум...

(Г. Косяченко).

А бо ще простіше:

...Мені так хочеться до дому,

Де коливаються жита.

(Д. Фальківський).

Частина з цих „ображених“ на культуру за її великі вимагання, не втікає ані в п'яцьке хуліганство Г. Косяченка, ані в котурновість тирад В. Бобинського, чи в гримасковатість А. Коломийця, вони знайшли що іншого. Їхня утеча — це мрія про „людину природи“, що з призириством трактує кожний вияв дисципліни духовости — культури.

Наївна це мрія, і безкрила—ненависть. Бо ненависть ця знає, що культуру треба прийняти, що дисципліні духової раси треба піддатися, що поза твердою школою українського відродження не має для них іншого шляху розвою. Вони знають, що їхня мрія зросла на грянці зросту культури.

Вони дріжать і ненавидять, як молодий кінь, що бачить вуздечку в руці свого пана. А однак знають, що та вуздечка і сідло буде на них вкладено.

Наші зоологи описують породу запорожських коней. Це коні доброїзді (80—90 км. без спочинку) середнього зросту, темноногі, досить гарні. Порода ця існувала 200 — 300 літ, останні її заводи були на Чорноморю, і у вдови Сагайдак на Єлисаветщині. Порода ця вже майже зникла.

Цілком іншу породу описує поет. В. Бобинський.

...Мов привиди сліпої ночі,

за нами зникли вузли узд.

Жижками нашими тріпоче

в кінському тілі — людський глузд.

Ми довго гнули під сідлами,
під панськими, свої хребти...

Порода ця має охоту потоптати своїми копитами все, що їх може „поневоляти”, або ще гірше „визначити стежки”. Вона ненавидить „людей жалкі мізки”. їхній оклик — „ми без оков, без узд, без пут!”.

З опису, що його дав В. Бобинський, бачимо, що то коні подібні до певної грецької мітичної постаті — огиря з головою мушцями, — до центавра.

Це—галасливі, але не небезпечні стада центаврів, що пасуться на границях української осадничої культури. Все більш розбудовується і гієрархизується українська культура, все менше місця зостається для неопанованих центаврів.

II

Інше літературне зявище сягає більше в глиб девятнадцятого століття. Це зявище до певної міри розв'язує суперечности і докінчує це століття.

Але для цього мусимо пригадати собі одну комічну рису з життя Паризьких естетів семидесятих років — братів Е. і Ж. де Гонкурів (Goncourt).

В своїх творах вони найкраще зуміли віддати постаті здеклясованих, безхарактерних акторів, цирковців, літераторів. В їхніх романах, як „Renée Mauperin”, виступають предивні і штучні постаті, що розцвіли в атмосфері перечуленої мійськості девятнадцятого століття.

Братів де Гонкурів уважають за батьків імпресіонізму. Їхня мова—ультраштучна. З неї викинені всі небарвисті, невиразні слова, а на перший план висунені колірові, тріскучі слова, що дають ошоломливое вражіння, без огляду на задум і розвій твору. Їхня манірність—це своєрідне рококо повісти. Їхній вплив на літературу французів — великий.

Зрештою вони впливали й особисто. В їхній самотній, багатій віллі збирався цілий літературний Париж. І ці літературні маніяки, більш вражливі як інтелігентні, більш перечулені як глибокі, „охоче приймали гостей і урочисто провадили дебати естетницькі.

Скаржились тільки на одну кривду, неустанну кривду, клопіт і жаль безконечний.

Це була гра сусіда. Сусідом їх був композитор легкої музики і винахідник десятків прегаласливих інструментів. Пан Сакс, винахідник саксофону, людина плебейська і брутальна, грав на своїх трубах від рана до вечора. Не дивлячись на протести й нарікання, нищив нерви естетних Гонкурів виттям, нявчанням і риком своїх інструментів.

Гонкури й Сакс—естети й вулицьна музика, божки літературництва і брук,—не лехко було їх сполучити.

Минуло трохи літ, і це вдалося зробити.

Естети збираються і дебатують, вмовкаючи тільки на голос чергової продукції інструментів пана Сакса. Збираються при столику в каварні.

Більше. Вони тепер промовляють до вулиці, вони хочуть цю вулицю зацікавити собою. Вони готові сидіти в каварні з деревяними ложками в бутонерці, щоб лишень та галаслива вулиця зволила на них, «незалежних мистців» звернути увагу.

Їхні залицання до вулиці крикливої і наївної — це завжди поза.

Десятки і сотні їхніх книжок, ці всі „Неврози”, „Як я то бачу”, „Перо задається”, „На грані”—то лишень поза.

Це поза „повстання” („Я щедрий і безсоромний, я сижу з вами за одним столиком, і бю вас по фізіономії”. М. Семенко, — Поема повстання), поза „великості” („Я сам собі цар, Бога, сонце задму”), або поза безнадійности й утечі („Я вікна заслоню чорною хустиною, я уха затичу бавовною білою”. Д. Загул).

Чим менш власної синтети має за собою такий каварняний письменник, тим більш зухвала є його поза, тим несамовитіше є його вигуки.

Вони самозакохані, як мітичні Нарциси, для них їхня творчість лиш „припадково збіглася з шляхом якогось відродження” (М. Семенко). Їхні ідеологі проповідують свободу „аж до меж бунту проти національних ідеалів, загальних релігійних вірувань і святошів” (М. Рудницький).

Вони волять припадковість, маніяцтво, „бунт” і всі зовнішні наслідування індивідуалізму, бо не можуть дати нічого іншого.

Вони загубили зміст культури, і стратили відчуження письменства, як сили, що дисциплінує.

Вже їхні вчителі — символісти й імпресіоністи загубили то відчуження. Розпливання в музиці, нищення формалізмом творення, вічне теоретизування створило сліпий кут для літератури й особливо поезії.

Поетика А. Белого чи С. Малярме це вакханалія інтелектуалізму. Їхні поезії—це нераз тільки блискучий кошмар. Шукання поезії в чистому стані—це нищення її. Тенденція до надмірної ригористичности в письменстві, бажання ізолювати його від усього неістотного,—це небезпека самовбивства. Стремління до краси, що булаб незалежна і від жару реторики, і від сюжету, і від почуттєвого забарвлення—має в собі щось із самознищення, щось нелюдського. Це самознищення інтелігенського мозку, відірваного від власної духової раси.

Тому вкінці вони шукають звязку хочби з галасом мійських вулиць. Часами здається, що вони в ніщо інше не вірять, як тільки в галас вулиць.

Вони не вірять у власну організацію духовости. Крім нової, сенсаційної пози вони нічого не узнають у літературі. Вони брідяться, і ненавидять зусилля в духовости.

Це переважно з тих кол ідуть голоси, що „ми нічого не маємо”. Вони, „нешасненькі” в українським духовім життю, стало плакують над „убогістю” української раси, самі убогі, нездібні до синтези, нездібні збагнути глибини близької духовости.

Це їм виростили у атмосфері девятнадцятого століття, чім, лінивим духово, здається, що корабель української раси ніколи не випливав на великі води, що „ми ще ніколи не були собою” (М. Рильський).

Це на них, головне, лежить відповідальність за те, що свіжі сили, що приходять до українського великого міста, знаходять там для себе тільки вперте поменшування власної раси, цілковиту розгойданість понять, безплянність і ліниву „каварняність”.

Вони,—каварняники—як і центаври, ненавидять зріст власної духовости тому, що він вимагає від них зусилля.

Цим людям культуру, і цивілізацію давали досі чужі, дужі руки. Вони не звикли виробляти і дисциплінувати в собі своє власне „я” і „я” своєї раси. Те, що вони мають, прийшло до них легко, як французькі перфуми, російський кавяр, чи віденський віц.

Вони дістали своє духове лице так само без труднощів, як діставали нові лінії залізниць — дешевою ціною і малими зусиллями.

Це в інтересі їх, „лицарів найменшого зусилля” є, щоб великими зусиллями будована, нова духовість не вищилась і не зростала.

Бо, коли письменники-центаври, опановані дисципліною зросту, зможуть іще давати цінности для своєї раси, то вони — байдужа до всього крім поз і вулишніх галасів—каварня не зможуть нічого дати.

Відірвані від своєї духової раси—вони безсилі.

III.

Ціковою є одна риса, що об'єднує і каварню, і центаврів.

Це їх відношення до жінки.

І одні й другі охоче підкреслюють свою жагучу сексуальність.

Цей каварняні поети описують найбридкіші фізіологічні подробиці, цей їх маніфести кінчалися запропонованням „сорока тисяч найгарніших жінок міста” своїм читачам. Це вони підкреслюють свій „донжуанізм” і т. п.

А одночасно хіба в жадній літературній ділянці нема стільки нехоті і щирого призириства до жіночих чеснот і індивідуальности. Зрештою і чесноти й індивідуальність жінки — тісно зв'язані. Хто знає, може найбільший зміст жінки є, власне, в тій боротьбі (одчайній не раз) за свою особистість, хоч за зовнішні ознаки її, хоч за тінь того? Хто знає, чи не найбільш жіноче є в тій боротьбі на самім краю, на останній гриниці, на самім березі вогненного провалля інстинкту?

В цім може й є її гордість, дівочість, почування матрони...

Не менш вартісним, а мабуть і глибшим є її інша сторона — духова материнська.

Але цього всього не бачуть ані каварняники, ані центаври. В їх творах, жінка завжди—тільки самиця.

І тут ми зближуємося до одного з найважливіших питань розвою збірної духовости, культу жінки.

Культ жінки це передусім опанування своїх інстинктів. Цього не може вчинити ані центаврівський чинник культури, ані каварняний. Один, примітивний, не вмє ще опанувати себе, другий, розпещений, не може вже володіти собою.

Один ненавидить зорганізовану духовість, як дисципліну, другий не хоче її, як сталого зусилля. Для одних і других чимсь вооружим і смішним здається не тільки поставлення жінки на педесталі, але навіть, звичайне признание вартости жіночої індивідуальности, як матері й укохані.

Бо таке признание, це важке для них—самообмеження власних інстинктів, це — створення у власній духовості атмосфери сталого напруження.

А тимчасом то стале напруження, що виникає з самоопанування, це найбільш може важна підстава в розвою духовости, у зрості культури.

Бо відкидати сексуальности не можемо, можемо тільки пробувати утримувати її в гриницях, можемо її ріжничкувати, і спроваджувати з русла фізіологічного в русло творчого чину. Тоді з неї можуть повстати і сильні, і великі вияви людського духа. „Ступінь і рід сексуальности людини сягає аж до найвищих верхівель людського духа” (Ф. Ніцше).

В християнстві, в цьому праджерелі й нашої духовости, уже св. Павло вчить, що треба вміти опанувати тілесні інстинкти. Ходить йому не про згноблення, але опанування, кермування ними.

Від цієї „штучности” починається взагалі всяка культура, всяка зорганізована духовість. Це діло кожної культури, що могутній, але сирий чинник духовости, половий гін, частинно тратить свій первісний характер і „енергії, заховані в живловім гоні, починають служити вже позасексуальним половим функціям”. (Oskar Pfister. *Die Psychoanalyse in Dienste der Erziehung*).

R. H. Towner, американський дослідувач культур, почавши від найдавніших, бачить у скромности жінок і стриманости мушчин взагалі підставу кожної культури, кожної зорганізованої духовости. В своїй „Філософії культури”, порівнявши з десятком культур світа, він просто стверджує, що

„перехід людства із дикого стану в стан культурний незмінно висловлюється дуже виразним зміцненням сексуальної моралі. Прикметами цього зміцнення є розвій стриманости як серед мушчин, так і серед жінок”...

Далі підносить Тowner велике значіння моногамії для розвою культури. Тіж культури, де панувало многоженство, розвивалися дуже поволі і легко упадали.

Щож до культу жінки, то він зродився в расах Європи разом із культом лицарськості.

Вже в XI-м столітті, коли слава українська «дзвеніла в Києві» і кликала „князі на побіду“, в военній поемі Русичів була похвала для прегарних князівен Глібовни і Ярославни.

В галійській расі, в середньовіччю стався духовий факт, що окреслив на довгі століття характер європейських культур. Про нього оповідає історик Сеньобос, (Seignobos):

„Ніде і в жадній цивілізації не сталося нічого аналогічного; ніде й ніколи перед другою половиною XII-го віку не трактовано жінки, як вищої істоти.

„Це де Труа (Chrétien de Troyes) завдячуємо цю новину, що її він оформив в епічній поемі „Оповідь про любов Лянсельота де Ляка і королеви Женієври“... Стриману любов там прославлено, як ідеальну чесноту лицаря. Таке окреслення любови сталося відразу ж улюбленою темою і головним чаром цих усіх поем бретонського циклу і утвердилося взагалі в романах лицарських. Від того часу пані трактовано в товаристві, як вищі істоти, оточувано зовнішніми знаками пошани, ціловано їм руку, і садовлено їй на почеснім місці...

Ця революція звичаїв, пропагована в літературі, дала більше ніж християнство до піднесення суспільного становища жінки“.

Мати стало перед очима вищі, найшляхотніші прикмети жіночої душі — це чи не є найважливіший міг духовости білої раси. Це він озброював хрестоносні розмахи європейського лицарства, і це він дав пуританській Америці розгін до опанування півсвіта.

Міг культу жінки живий в духовости європейських рас. Сучасний письменник славить її, жінку, що — „з нами як повітря, світло й тепло... Жінка дає світові мушину, кормить його, вчить говорити і ходити, оповідає про Бога й батьківщину, співділає в праці, доглядає в болю, видобуває із халеп, кохає, навіть, увязненого, пестить, іде з ним до шахт і на верхівлі гір, обмиває по смерті і пам'ятає про його могилу... Вона дає нам найгарячіші сльози, найгарніші усміхи, найлюбіші пестощі і побуджує до найбільшої праці...

„Не знаю, солодка піклувателько наша, чи ти вирвеш коли сокиру й плуг з руки чоловіка, чи вберешся в тогу мудреця, або в облитий кров'ю панцир воїна. Знаю лишень певно, що така, як ти є сьогодні і не інакша, завжди будеш нашим світлом, теплом і повітрям, що без нього нема ані щастя, ані, навіть, існування“ („Notes V. Prusa“).

Сучасний письменник вірить у неї. „Мати не тільки тілом, але й духом зроджує нас до ласки вищої; і коли ми втрачаємо ту ласку, то, як каже святий Августин, її благання за нас і її сльози дозволяють нам відшукати світлість...

„Все можна знищити в родині крім цього незнищального почування: любови матері до дітей і мужеського прагнення материнської любови, що існує в чоловіці ціле життя, і нераз обуджує материнськість в подрузі життя...

„Нема на світі дивнішої таємниці неба, як любов жінки до тих, кого вона дала світові“ (F. Mauriac. La mère). Сучасний письменник творить із думкою про неї, подружку життя.

„В тобі була інтуїція, ініціатива, джерело моєї творчості...

„Між моєю душею і душею твоєю не було ніяких перепон, ані найменшої тайни.

„Чи ти була біля мене, чи ні,—я завжди почував твою присутність, завжди згадував твої мислі, розмовляв із тобою, далекою, в своїй душі, радився в своїх справах, усе робив, освітлюючи твоїм поглядом. Навіть, вражіння свої од цілого, широкого світу і людей переживав разом із тобою...

Була між нами — Правда“ (Іван Липа. З нового світу). В осередку культури стоїть культ жінки.

П О Р І Г С Т О Л І Т Т Я

I

Здавалося, що той поріг уже давно знайдено. Декаденти з дев'ятисотих років цілком виразно це твердили. З першим днем 1901 року розпочинали двадцяте століття, і додавали, що їх вік і вік Європи—вичерпаний. Декаденська, сита меланхолія була досить модна, аж вкінці про неї забули. Декаденти духовости не почали нового століття.

По війні бажання окреслити століття загорілося в серці лицарів утопії, посадовичів ідей XIX-го. Їхня проповідь нової ери спокую, щось вроді Сен-Перівських „Проектів на встановлення тривалого Миру“, була зворушлива. Щось було в тому з неспокоїної совісти, утопістів, закривавлених кров'ю Великої Війни.

Установлено щось вроді всеєвропейського а, навіть, позаєвропейського парламенту без виконної сили. Не був це уряд, лишень бюро пропаганди дефетизму і безсилости для європейських рас.

Дивно, що і декаденти, і утопісти однаково починали свій новий вік, або від гльорифікації вичерпаних типів (Дезесент декадентів), або цілих спацифікованих війною рас.

Однак прострація духовости Європи не тривала довго. Змінилася статичні, апатичні обриси духових рас. Динаміка їх стосунків усе виразнішає. Упадають найліпше збудовані теорії, виростають несподівані віри. Формуються нові сили.

Хиба не від безсилости, а від нових сил почнемо відчуження нового століття. Хиба важнішим є те, що формується, а не те, що zdeформоване. Не від подробиць упадку, не від півтонів про-

страції буде новий вік. Від велитенських силует, що потужніють, розпочинається поріг століття.

Давно вже окрема людина не почувала такої страшної самотності, давно вже протилежності рас не виступали так яскраво як тепер. Давно вже не було такої напруженості шукань, такого відвертого бажання згнобити противника. Не одна ідея послана привітливо чужій расі — таїть у собі замасковане знищення для тої раси. Не раз підчас сердечних уклонів такому послові-сердешникові випадає з рукава стилет. Але він не соромиться, ховаючи його наново в рукав. Занадто гостро і безмілосердно провадиться боротьба за всердловування в чужі душі своєї правди, щоб хтось звертав увагу на такі дрібниці.

Іде боротьба сил за зміст нового віку. Шож розпочало цю боротьбу за духовий зміст нового століття? Що такого сталося, що аж наново випробовують раси Європи всі свої духові вартості?

Війна 1914—1918 змінила таблицю вартостей в Європі... Навіть не війна,—забиті: два мільйони німців, півтора мільйони французів, три чверти мільйона італійців, пів мільйона Українців... Навіть не вісім мільйонів забитих,—лишень смерть.

Це, нахилившись над другом, зрозумів учасник війни, що в обличчю смерті є речі що беруться від увагу, і є багато такого, що непотрібне.

Герой воєнного роману дивиться на поля битви на друга.

„Вся історія, всі облічення, і всі знання від початку світа — це все нічого не було варто в порівнянні з Бельреєм, що вмирав”. (Alban. Le songe).

Смерть друзів для тих, що zostались живі, принесла закінчення минулого.

По повороті додому, не один сказав собі, як Монтерлян (Montherlan) по війні: „Нема чого зітхати, — треба тільки уважати, щоб не тратити даремно часу”.

Вернулися додому ті, що так прагнули побачити дім. Але вернувшись не знайшли його таким, яким, собі вимріяли в окопах.

Дім, батьківщина були інші, бо вони іншими очима дивились на них. Підчас війни вони раз на завжди зрозуміли, що є речі, що беруться під увагу, і є багато такого, що непотрібне.

На них зісталась печатка смерті. Такої загальної пам'яті про смерть не мало попереднє століття. Хто знає, може то було його великою хибкою? Бо що більше підносить напруження життя як тривала пам'ять про смерть? Може тому й так раптом зіріло XIX-те століття що в нім не було тої тривалої пам'яті про смерть, а тому й одночасно не було глибокого відчуження життя?

Але ці люде, що вернулися додому з війни, — самі вбивали. Ми живемо в епосі люде, що вбивали, і цим може найбільше різнимось від XIX-го віку. Убивці—це масове зявище, це ті, що творять сучасне суспільство. На долі і вгорі—учасники великих і малих убивань, повстань, нападів і каторг. Навіть, річ не в тому, щоб кожний із сучасників власноручно вбивав, але вистачить, щоб

кожен бачив забитого, або забивання, або тільки кров і обнажену страхом людську одиницю.

Зрештою вбивники, що повернулися з війни до батьківщини, в подібнили свої батьківщини до себе.

Печатка смерті тепер є скрізь. Це вона гукає до нас безпосередньо з типової для наших часів жовтої преси, із пропаганди схожанок перед газами й літаками, із спеціального зацікавлення сучасників до лікарських наук, до судових кримінальних процесів, до описів ловів на люде. По короткій мрії про пацифізм, дух смерті стає перед одиницею, як щоденна страва, як хліб насущний.

Ані розвій машинізації, ані зміни в духовій гієрархії не викликали такого перевороту в людській психе, як необмежене, майже необрахувальне посування смерті і в бік пригноблених, і в бік гнобителів, і в бік убогих, і в бік багатих, і в бік наївних теоретиків, і в бік носителів деспотії влади.

Зникає саме поняття цінности життя людини, як цінности самої в собі.

Як парі-індуси, можуть тисячами умирати люде в самих центрах Європи,—то вже нікого не зворушує. Обороняють підсудного в судах в імені найріжнородніших мотивів, але не в імені цінности життя особи.

В життю особи лишень тоді знаходять вартість, коли воно звязане з чимсь більшим,—з ідеями держави, партії, раси чи, навіть, секти, або еліти...

Для войовників, що повернулись, все довкола було сіре, мляве, подібне до себе і варте призириства. Бо вартість люде і їх змісту вони оцінювали тільки одною валютою,—відвагою перед лицем смерті.

Зміст життя був оцінюваний готовістю вмерти за нього. Мальро (Malraux) описує в своїх „Людських станах“ смерть одного із своїх героїв:

„Він умирав, щоб надати сенс своєму життю, Чого варте було для нього життя, що для нього він не прийнявби смерті?..”

Ця готовість умерти за зміст життя селекціонує люде: ділить їх на приготовлених до зламання і на одиниці, готові до всього в боротьбі. Напруження цього процесу печаті смерті змушує і творчі одиниці висловлюватись, як найглибше. Ті правди рас, що зросли в повоєнній Європі кличуть до якнайбільшої відваги, і до якнайяскравішого, спішливого життя.

Всі невиразности, однаковости люде зникають, попеліють у тім невмолімій тлінню напруження. Мабуть давно вже люде маси не почували себе так виразно людьми маси, а люде-провідники провідниками.

Нове століття починається піднесенням вартости змісту людського життя, а не життя кожної одиниці.

Хтож не має його, того змісту, в собі виразного, той шукає виразніщих, еднається з тими що їх називав Гобіно „королівськими синами”.

Еднаються, щоб іти назустріч невідомому.

В одній з найліпших французьких пес про сучасну духовість так говорить постать Провідника:

— Ми не знаємо, що ми будемо робити, але ми знаємо, що ми що сь сотворимо!..

Ми є люде сьогодняшнього дня! Ми—самотні! Ми в ніщо не віримо! Ви віримо тільки в кров, що кружляє в наших жилах!"

(Drieu La Rochelle. Le Chef).

II

Не можна говорити про безвірність наших часів. Це віра переповнює береги європейських духових рас.. Можна говорити лише про недовіря до такої, чи іншої духової інституції, традиції, урядів чи осіб. Але це недовіря як раз і повстає з надміру віри, і з нехоті до слабости й вагання.

По процесі печаті смерти — одно, єдине, найважніше стало в Європі над усім і простягло озброєні руки вгору—віра у власну кров.

З тою вірою ідуть раси проти фікцій,—просто в очі випадкам і здобуванню, нещастям і тріумфам, — ідуть просто в очі незначному.

Ідуть, без вагання підставляючи свої груди призначенню, викликаючи його. Ідуть, роздраживши долю, заризикували всім. Дають із себе все, грають власним існуванням. Грають на те тільки, щоб мати відчуття велитенської, власної свободи.

Перша підводиться, стає і вирушає стара раса латинська. Провідником її духовости—середньовічний Данте. Той, хто був і в найнижчому пеклі, і в найвищому раю.

За нею підводиться раса германів, того світу, що зростав обіч Риму, та не був Римом покорений.

Дивна раса жидівська повстає, повна раптової пиhi. Її призначенням—знищити «латинську літеру», культуру Заходу. Її провідники славлять дух Сіону. Її поет вітає той час, коли на забиту латинську культуру, на її „потужне тіло покладе стяг із сьома зорями, стяг королівства Юди”, (R. Brandstaetter. Królestwo trzeciej świątyni. W. 1934):

Сини галійської раси мріють про одну революцію, що ще раз має визволити люде білої раси. Визволити людину і від комунізму, і від його брата, капіталізму. Визволити людину від матеріалізму, від примусу зиску і від винаходів. Метою життя поставити задоволення найглибших потреб людини.

Прокидаються й менші раси: турки пригадують собі імперію хиттітів, що кілька тисяч літ тому покорили Вавилон і захопили земний рай — Месопотамію.

Як рись, зводиться на передні лапи стара фінська раса і холодним зором дивиться просто в очі Москві.

Підводяться фляманди, будяться татари. Московський Великий Бюрократичний Шулер наказує своїм урядовцям хоч наспіх, хоч

тимчасово оформлювати зміст восьмидесяти рас совітщини, що будяться.*)

Не одній одиниці, групі, расі—хвиля гніву, чи відчаю раптом відсліпила очі — і їй заясніли на мить обриси її призначення, заговорив голос власної гордості, промовив клич крові.

Поза гордістю, кровю і землею—нема інших цінностей. Свідком власного існування є лише власне існування. Все інше — фікція, ошуканство, розгублення, упадок, смерть духова.

Єдина правда, що є, це—дивитись у себе, бути самим собою, ставати самим собою

Нема розпуснішої думки як та, що на це ставання є час. Порівнюючи з тою думкою, всі зради, всі ухили, всі конфлікти бліднуть у своєму значінню.

Знаємо добре, що не менш як раси хиттітів, Нініви, Єгипту, Крети й Вавилону, і духові раси сучасні є смертельні, що вони можуть і розцвісти, і впасти. Знаємо так само, що упадок їх не завжди залежить од зовнішніх, об'єктивних причин, тільки від внутрішнього розкладу, від вмовлювання в себе непотреби з усіля.

На шастя присипляння духовости, традиція девятнадцятого століття, минає: і самоприсипляння, і присипляння чужинців, що трактують українську, духову расу, як „убогих кривих з провінції.”

Винятковим шастям для тої раси є виповідження їй безжалісної боротьби. Донедавна боролися, навіть, із самою назвою „Україна” (1876 р.), тепер борються з найменшим виявом української гордості.

Та боротьба з великою українською расою не має собі рівної в Європі. Може, тільки кілька століть тому можна було порівняти її з боротьбою релігійною.

Гра на велитенське ошуканство, урядовський сприт у всій красі девятнадцятого, продажні газети і невмолима чезвичайка, — що за розкішна школа для духовости!

Коли Івана Липу запитали в 1918 році — кому в нагороду за здобуття незалежності треба поставити пам'ятник, відповів тарасівець, трохи усміхнувшись:

— Большевикам. Тим, що вели наступ на Україну.

Ставати собою, утривалюватися, щоб бути тривалим на цілі століття, — з цим вступаємо в новий вік. Це не—маленькі люде, але велика південна раса, повна незадоволености. Антропологічна динарська раса, що є підставою нашої духової раси, має велику експанзивну силу, великі здібности й амбіції, що не терплять згрідливого відношення до себе. Піврані амбіцією, динарці дають усе з себе на терези життя, щоб мати можливість виявитися, щоб стати собою. (Р. Єндик).

За тим „ставанням собою” ще перед порогом століття (1914 р.) тужив талановитий різьбар, Михайло Гаврилко. В своїй про-

*) (Навіть для Калмуків росіянин Каляєф пише москвофільські поеми «—загри», щоб не будили тої раси старі загри про перемоги калмукських ханів).

мові на студенському конгресі вказував Гаврилко, що — будучність тільки в кристалізації української духовости на культурі наших прапідків, які мали свій погляд на світ, своє відношення до природи, свою етику і свою мораль. Цей мрійник і фантаст передбачив, що прийде час, коли кожна духова раса в Європі боротиметься з тим, що її калічить, викривлює, роздвоює і розтроює.

Европеїзм, західність, як метода, засоби, шукання свого я, але ставання собою — як мета.

Це ще перед порогом століття відчула велика Українка, Наталя Кобринська.

„Вихвалюваний так часто европеїзм не повинен полягати на підпорядкуванні нашого духа чужині, на нехтуванні всього, що своє, а якраз на вмiлості піднести себе і свою індивідуальність до висоти європейської культури й мистецтва. А того не досягнемо ніколи, не навчившись берегти прикмети нашої питомої вдачі, не навчившись — дійсно справді „бути собою“.

Бути собою, ставати собою, не роздрібнюватись, всі свої сили звернути на одно, — це те, що на порозі століття зустрічає українську духову расу.

III.

Коли влітку 1918 року представники німецької мистецької еліти були запрошені на урочисту виставу на їх честь у Київському Державному Театрі, на „Затоплений Дзвін“ Г. Гавтпмана, — вони завмерли від подиву і захвату по піднесенню завіси.

Так, то був „Затоплений Дзвін“, то була знайома мелодія Заходу, але як віддана українською духовістю! Сама сцена, її декорації здавалися їм чимсь надзвичайно новим, шалено барвистим і повним нечуваної сили почуття. Так, то була західня мелодія, то був відвічний міт, але умаєний українським почуттям, наново ним пережитий.

Переживання найглибших мітів людства, зорганізування по своєму почуття — це є підстава зросту української духовости.

Твори різьбара О. Архипенка стоять майже на грانیці інстинктивного, „Ці твори ділають так нечувано органічно, ...що з місця стає ясно: ці твори мистецтва силою стихійного пориву дорівнюють творам природи!..

„Перед такими творами, як „Материнство“ (теракота з 1929 р.) забуваємо, чи це різьба, чи може візія, чудовий плід нашої уяви? Невимовна ніжність спливає з голови волоссям на спадисті рамена, що зливаються в одно з тілом та дитиною жінки. В цій жінці є наївність первісної людини, покора перед величчю власного природного призначення. Чути також містичний звязок між дитиною і матір'ю, космічний звязок між обидвома і цілою живою природою...

„Архипенка різьби та портрети з останніх літ, це ревелация, чим може бути артист. В них бачимо нерозірвальну єдність стихійного змісту та мистецької форми“. (Дарія Віконська. J. Joyce).

Щось інстинктивного має в собі наш т. зв. побутовий театр. Вселюдська простота, сила, а нероз і демонічність персонажів захоплює. Захоплена цим театром, пише в листі чужинка:

„Дивна, цікава, оригінальна сцена! Не подібне то є до жадного з театрів на світі, а має своєрідну, велику красу...

Бачила я вчора комедію Шевченка „Назар Стодоля“ і не перестаю твердити, що той театр неподібний до жадного театру на світі. Ніяких правил, форма первісна, як новонароджене немовля, з акцією роблять, що хочуть, — а однак, то все є прегарне, шире, повне чару. Та дитина розвинеться на потужну людину!“

(Лист Е. Ожешкової з 18.XII. 1887).

Тріпотіння джерел-почувань видно в неспокійнім і різнобарвнім характері української графіки. Можна відчути крізь тяготіння традиції ці підсвідомі, расові почування, їхню силу.

Казавже один із французьких дипломатів в 1917 році, розглядаючи в Києві праці О. Судомори і інших графіків: „Колиб ви мали таких глибоких політиків, як маєте мистців, виб давно вже мали все, чого жадаєте“.

Розвій малярства українського — це епопея. Пристрасна динаміка П. Ковжуна з його дереворитами і шляхотними гвашами, дереворити С. Налепинської-Бойчук, В. Седляра, М. Зубара, розпалений до червоноти, важкий південь Ів. Падалки, роскіш і шляхотність П. Холодного (сина), козацька пасія М. Бутовича, портрети й пребагаті декорації А. Петрицького, Ермілова, Міллера, бундючність баталістів М. Самокиші, Л. Перфецького, читкі Київські гравюри О. Усачова, свіжість і культура емалій М. Дольницької, елегантна легкість С. Гординського — це все вислів радісного ритму української духовости.

Плястичне мистецтво ровивається швидше ніж інші мистецькі ділянки. Українське малярство висилає вже свої експедиції до підбивання чужинців. Це там квітне здорова сила М. Глушенка, несамовито викутий жар В. Масютина, надзвичайно глибоке сприймання природи О. Грищенка, проста шляхотність Р. Сельського, м'ягка тремтливість С. Бурачка.

В цьому мистецтві чути глибину нового ритму. Не тільки в велитенських крайобріях О. Кравченка, титанічних постатях Юр. Садиленка, фабричних будівлях Д. Шавикіна, чи в деяких дереворитах О. Довгала, Ол. Сахновської, В. Кассіяна, — є він передусім у цілій школі, одній з нечисленних національних шкіл у Європі, в монументалістичній школі Михайла Бойчука.

Є в них зльот, як в одному з найкращих сучасних маршів Європи, (так кажуть композитори), в „Авіомаршу“ Українця, — Льва Ревуцького.

Є в них сила, як у бронзах, постатях Українців, Федора Ємця, в погруддях С. Литвиненка, військових медалях А. Коверка, у монументальній стихійности декорацій М. Андрієнка.

Часами й представник старої, сильної школи дає препотужне велике полотно, розмах відродження, („Довбуш“ В. Кричевського).

Цю потужність можна відчуті і в широкоголосих симфоніях Льва Ревуцького. Їх розгін, їх розпросторення, це—мовби велитень вставав і розпружував мязи. В бойових малюнках Антона Рудницького чути пульс зусилля збірного, велитенського, безжалісного для ворогів.

Музика Б. Лятошинського, Н. Нижанківського, В. Барвінського, Косенка, Леонтовича — це музика здобування і зросту.

Це — творення від підстав почуття, від інстинктів, від стихійности—надає свій характер мистецтву. Там нема пози, нещирости, балакучости. Є лишень стремління висловити, зсинтезувати своє. Висловити то своє, як найбільш насичено, дати з нього все найважливіше, дати з нього найпотужніше.

І це тому в окресленню багатьох мистців, і багатьох творів зустрічаємо слово—монументалізм.

Це „пізнавання себе від підстав“ української раси інакше не можна назвати.

Правда, булоб застереження, що не у всіх ділянках мистецтва можна знайти цей монументалізм. Плястичне мистецтво і музика більш мають у собі прикмет монументалізму і ляконічности.

Тимчасом у письменстві ще донедавна переважали лірики.

В тій ліриці лишень кілька письменників мають свою метафізичну дозрілість і монументальну силу світогляду. Це з геніяльною „Трильогією пристрастей“ виступає М. Бажан, що може найглибше з усіх українських, сучасних ліриків відчуває виразність і боротьбу інстинктів. Цілком інший є жрець ясности філософії і найвеличшого міту людей—Праматері Роду—Л. Мосендз. Зовсім від обох інший, опалений відчуттям відвічної боротьби Ормузда й Аримана, бард неспокою раси,—Е. Маланюк.

Далі, здається, що не сотні, але тисячі ліриків зявилися на українських землях з прагненням висловити себе як найповніше.

Принесли з собою багато чужої культури, щоб організувати власну духовість. Принесли багатий дар грецької і римської поетики, Вергарнівського вірша, петербурзького акмеїзму, англійську простоту, французьку легкість і німецьку повагу.

Творили і в національним стрілецтві, і за дротами, в таборах, на вигнанню. Була й червоноармійська група, що підкреслювала кулею і обірвала смертю свій літературний зрив (О. Влизько, В. Сосюра, А. Павлюк, Д. Фальківський, М. Булатович).

Щож до шкіл і напрямів, то їх можна булоб прийняти всі—бо ці незліченні лірики (формально узнавши якусь ідеологію) насамперед хотіли висловити тільки себе. І та риса їх скуплює в одно.

Зрештою, ліризм то прикмета видатних творів нового українського століття. Є він і в суспільних краєвидах В. Липинського, філософічних мандрівках І. Іванейка, новелях А. Крижанівського, історичних працях І. Борщака, сталювих філіпіках Д. Донцова, подорожніх описах О. Назарука, навіть, у бульварних романах

Г. Епіка, Смолича, ба, навіть, обгортки підручників альгебри прикрашують українські графіки ліричними трояндами.

Ліричність надає колірности сучасним українським письменникам.

Це барвистий луг із тисячами квітів, це передвістник висловлювання ще глибшого. Цей потяг до висловлювання себе за всяку ціну—вже сам дає в своїм збірнім напруженню — образ монументальний.

Образ, що за ним укрите прагнення незлічених,—обуджених ритмом раси на порозі нового століття, — творчих українських одиниць. Це образ гордості, любови й ненависти, образ ще укритої повноти життя української духової раси.

І коли нам потрібні мелодії з Заходу до цього зростання, то не плиткі мелодії духовости дев'ятнадцятого століття — лишень музика може й дальша від нас, але глибша й гігантніша, може музика „Пассій“ Й. С. Баха, може Гайднівського „Сотворення світа“.

З М І С Т

вступне слово

боротьба з девятнадцятим.	5
розмова з наукою	13
організація почуття	17
боротьба з янголом	25
розмова з заходом	33
campus martius	43
провідництво письменства	53
селянський король	57
батько дефетистів	76
новий ритм	87
рідна мова і рідна немова	90
сайгор і пудель	101
розмова з минулим	105
розмова з молодого людиною	115
сіра, жовта й червона	122
похід постатей	127
центаври й каварня	135
поріг століття	143

окладинка Петра Холодного (сина)

Ю Р І Й Л И П А

КОЗАКИ В МОСКОВІЇ

РОМАН ІЗ XVII-го СТОЛІТТЯ.

(Стор. 234+VI. Колірова обгортка М. Бутовича. Форм. 14×12 сант.) Ціна 3.75 зл.

ГОЛОСИ ПРЕСИ

«Перед нами чепурна, дякуючи обгортці М. Бутовича, книжка, яка вже своїм виглядом пригадує кращі видання української белетристики. Змістом вона відноситься до часів Богдана Хмельницького—десь роки 1647—1650. Акція починається в Данцігу... останні сторінки роману малюють Чигирин і самого гетьмана». („Хліборобський Шлях“ 22.5.34).

«Козаки в Московії — мають високу, літературну вартість. Їх варто прочитати». („Наш Препор“, 24.5.34).

«Приємно вражає в Липи його велике знання доби та її побуту. Причому ця ерудиція цілком не обтяжує роману і не робить його тяжкостраним. Навпаки книжка читається лехко... «Козаки в Московії» є одною з найбільш культурних історичних повістей, які в нас є».

(„Вісник“ ч. 6. 1934).

«Книгу читається з почуванням, що огортає учасника бенкету: не сахарину лимонаду петься, а важке еспанське вино, що товстою хвилею переливається в горло та буйним хмелем бе в голову. Тут вам і бистроумні сентенції Франсієвського Куаняра і Раблесівський регіт, і наша запорожська бравура, і триумф державницької думки над приватами шляхти і пристрастю черні».

(„Перемога“, 1934).

«Роман варто прочитати: раз — з огляду на цікавий і незвичайний зміст його, а по друге — з огляду на супротиставлення в ньому проблеми двох рас і двох культур—України й Московії. І тому він мусить знайти свого читача серед найширших кругів українства, особливо серед молоді».

(„Вісник“ 7.6.1934).

«Підйомом таким, безперечно потрібним для українського читача й безперечно відповідаючим нашому часові шукання сили, кінчиться книжка Ю. Липи... В порівнянні з тим, що в нас на літературному гумні молотять і віють—«Козаки в Московії» добра й цінна книжка, на ціле небо вища від писань інших письменників в цій ділянці».

(„Дзвони“ С. Липкевич 1934).

«Козаки в Московії—річ зовсім нова на нашому літературному ринкові — поважна, історична повість на міру нового, відродженого життя української нації».

(„Ми“ С. Доленга. Літо, 1934).

«Недавно вийшов роман Ю. Липи: «Козаки в Московії»; по всьому видно, що автор пильно працював над своєю мовою».

(„Рідна Мова“ ч. 7, 1934).

«...Обі частини роману незвичайно цікаві. Коли при тому згадати, що в романі цілий ряд цікавих епізодів—то цілість виходить жива, що на кожному кроці розбуджує цікавість читача».

(„Назустріч“. Істор. Роман. О. Дніпровський ч. 14. 1934).

«Постаті героїв знебарвлені, шабльоново програмові... Роман... не різниться від реферату... і є досить прикрою лектурою».

(„Діло“ М. Рудницький, 13.9. 1934).

«Для читача, особливо масового, повість ця є й зістанеться історичною повістю, твором, що з нього він буде вчитися історії, абож, як висловився один з українських рецензентів «національної гордості». Власне, з того приводу мусимо застерігтися, що ми є проти «Козаків в Московії...»

(Бюлетин польсько-український“. Варшава. № 39 (74). 1934).

«Цей новий том Липи, то боротьба й наука... Липа то наука державної рації, виложена на історії минулого».

(„Слово“. Вільно. 22. 1. 1935).

«Козаки в Московії» Юрія Липи—монументальний твір, в якому автор незвичайно вдало відтворює старовинну, українську мову, звичай її цілу психологію давньої героїчної козацько-лицарської України XVII століття».

(Читач. Сучасні укр. поети, 1. Чернівці, 1935).